

Національна академія наук України
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи

Черенько Людмила Миколаївна

**Модель рівня життя
в умовах соціально-економічної
нестабільності**

Монографія

Київ 2021

УДК: 330.59:167.7]:330.101.8–26.422

Ч-46

Рецензенти:

Колот А.М., д-р екон. наук, проф.,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

Макарова О.В., д-р екон. наук, член-кор. НАН України,
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України

Новіков В.М., д-р екон. наук, проф.,
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України

*Рекомендовано до друку Вченою радою ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України
Протокол №17 від 28.12.2020*

Черенько Л.М.

Ч-46 Модель рівня життя в умовах соціально-економічної
нестабільності: монографія / Л.М. Черенько. – К. : Інститут
демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН
України, 2021. – 423 с.

ISBN 978-966-02-9547-6

Монографію присвячено розробці моделі рівня життя – від концептуальних засад, пошуку детермінантів та виявлення особливостей формування рівня життя на різних етапах соціально-економічного розвитку країни до визначення механізмів прямої дії через систему соціальної підтримки та вибору варіантів політики на основі моделювання впливів різних змін на рівень життя та бідність населення. У роботі представлено короткостроковий прогноз рівня життя та бідності, який враховує вплив коронавірусної кризи та дає змогу оцінити розвиток ситуації на найближчу перспективу

Монографія розрахована на фахівців у сфері соціальної економіки та політики, працівників центральних та місцевих органів влади, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

УДК: 330.59:167.7]:330.101.8–26.422

Ч-46

ISBN 978-966-02-9547-6

© Л. М. Черенько, 2020

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	<i>6</i>

РОЗДІЛ 1.

<i>Концептуальні засади дослідження та регулювання рівня життя населення</i>	<i>10</i>

1.1. Рівень життя в системі соціально-економічних понять	10
1.2. Життєві стандарти як базова категорія дослідження	31
1.3. Обґрунтування моделі рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності.....	51
1.4. Формування добробуту в теорії цивілізаційного прогресу	56

РОЗДІЛ 2.

<i>Вплив економічних тенденцій періоду незалежності України на рівень життя населення</i>	<i>83</i>

2.1. Соціальні наслідки економічної кризи 1990-х років ..	85
2.2. Підвищення рівня життя населення в період економічного зростання (2000-2008 роки)	89
2.3. Системна криза (після 2008 року).....	94

РОЗДІЛ 3.

<i>Специфіка формування рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності.....</i>	<i>124</i>

3.1. Трансформація рівня життя під впливом системної кризи	124
3.2. Поведінкові стратегії домашніх господарств.....	138
3.3. Модель споживання та інвестиційний потенціал населення.....	155

РОЗДІЛ 4.

<i>Детермінанти рівня життя населення України</i>	<i>174</i>
4.1. Роль незареєстрованих доходів	174
4.2. Освіта як чинник рівня життя	179
4.3. Державні соціальні гарантії в контексті забезпечення мінімальних стандартів	188
4.4. Житлові умови: забезпеченість, комфортність, можливість змін	200

РОЗДІЛ 5.

<i>Нерівність, бідність та перспективи становлення середнього класу</i>	<i>216</i>
5.1. Специфіка формування та прояву нерівності в Україні.....	216
5.2. Бідність в Україні – стабільні профілі та нові форми	234
5.3. Український середній клас: тенденції та перспективи	258

РОЗДІЛ 6.

<i>Система соціальної підтримки як складова моделі рівня життя</i>	<i>285</i>
6.1. Обґрунтування нової моделі соціальної підтримки	285
6.2. Оцінка основних програм соціальної допомоги	297
6.3. Проблеми та ризики реформування соціальної підтримки	331
6.4. Напрями активізації непрацюючих одержувачів соціальної допомоги	344

РОЗДІЛ 7.

Моделювання варіантів політики та прогноз рівня життя	358
7.1. Оцінка та моделювання впливу політики на рівень життя та бідність населення.....	358
7.2. Прогноз рівня життя та бідності.....	379
Висновки	389
Перелік джерел посилань	400

ВСТУП

*Населення балансує на середньому рівні
життя – бідні прагнуть дотягнутися
до нього; багаті – відірватися*

(Валентин Доміль)

Будь-яке цивілізоване суспільство, незалежно від форми устрою та специфіки поточної економічної ситуації, формує мету свого розвитку як підвищення добробуту громадян. В глобальному розумінні підвищення життєвого рівня виступає рушійною силою прогресу, визначає сутність сучасних концепцій та моделей соціально-економічного розвитку. Дослідження даної категорії подекуди виходить за рамки суто економічних визначень і межує з широким спектром проблем – від філософського осмислення буття людини до визначення політичного курсу кожної конкретної країни.

Сьогодні не викликає сумнівів твердження, що рівень життя населення є одним з ключових індикатором успішності соціально-економічного розвитку країни. Кінцеві результати економічних перетворень та трансформацій оцінюються не стільки за критерієм досягнення макроекономічної стабільності, скільки за реальними змінами у рівні добробуту громадян та ознаками поширення позитивних ефектів на становище різних верств населення. Проте, добробут виступає не тільки важливою характеристикою стану економічної системи, але й об'єктивно необхідною умовою її розвитку, що визначає особливу важливість дослідження даної проблеми в умовах економічних трансформацій.

Україна пройшла складний шлях становлення, і впродовж

десятиліть перебуває в нестабільному соціально-економічному середовищі, яке особливо чутливе до негативних сигналів внутрішнього та зовнішнього походження – від порушення економічних співвідношень та розбалансування системи всередині країни до наслідків глобалізації та впливу кон'юктурних зовнішніх чинників. В таких умовах практично неможливо вивести формулу успіху на основі кращих практик державотворення, подекуди навіть важко скористатися доведеними закономірностями розвитку процесів в відкритих системах. Традиційні механізми не працюють, а майбутнє дедалі більше виглядає непередбачуваним. Короткі періоди підйомів змінюються яризами та стагнаційними процесами, які позбавляють людей можливості не лише задовольнити накопичені потреби, але й підготуватися до нових кризових хвиль. Відбувається економічне виснаження населення: воно не має мінімальних резервів та стає фінансово неспроможним за будь-яких незначних потрясінь. В таких умовах нестабільності негативна економічна динаміка миттєво змінює тенденції рівня життя та траєкторію бідності в країні, без мінімального часового лагу та відтермінування впливів, без пом'якшуючих факторів та захисних бар'єрів.

Модель рівня життя в умовах нестабільного соціально-економічного середовища повинна враховувати класичні теоретичні схеми та історичну специфіку розвитку подій в конкретній країні, тестувати доведені закономірності розвитку взаємопов'язаних процесів та виявляти некласичні чинники та детермінанти життєвого рівня, які випадково чи передбачувано спрацювали на певних етапах соціально-економічного розвитку. Отже, кожна країна обирає свій шлях до успіху, свою модель рівня життя, яка б гарантувала максимальне використання переваг цивілізованого світу за збереження власної

ідентичності, та мінімізувала вплив специфічних негативних чинників, успадкованих з минулого чи набутих в період соціально-економічної нестабільності.

Ця монографія є підсумковою роботою автора за двадцятирічний період досліджень у галузі соціальної економіки. В роботі представлені результати власних розробок автора щодо: концептуальних засад дослідження рівня життя, його детермінантів та особливостей формування на різних етапах соціально-економічного розвитку; особливих суспільних проявів і станів: нерівності, бідності, середньодохідності та проблеми формування в Україні середнього класу.

Поряд з теоретичними розробками в роботі розглянуто напрями регулювання рівня життя за допомогою механізмів прямої дії: система соціальної підтримки населення розглядається як складова моделі рівня життя за двома векторами впливу – допомога вразливим та активізація працездатних. Задля досягнення вагомих ефектів в рівні життя дієвим інструментом соціальної політики країни має стати моделювання варіантів змін для вибору кращих рішень і недопущення катастрофічних помилок. З цією метою в роботі представлено підходи мікро-моделювання для оцінки вже здійснених реформ та ефектів від можливих заходів в майбутньому. Короткостроковий прогноз рівня життя та бідності, побудований з урахуванням впливу коронавірусної кризи, дає змогу оцінити горизонти можливих змін та визначити напрями розвитку на найближчу перспективу.

Частина висновків монографії базуються на використанні результатів науково-дослідних робіт, що були виконані за участю автора у рамках виконання фундаментальної та прикладної тематики Інституту демографії та соціальних досліджень імені

М. В. Птухи Національної академії наук України, а також робіт, виконаних у рамках проекту Міністерства соціальної політики України «Удосконалення системи соціальної допомоги» та інших проектів, реалізованих у тісній співпраці з представництвами міжнародних організацій в Україні (Програми Розвитку ООН в Україні, представництва Дитячого фонду ООН та представництва Світового Банку в Україні)

Монографія розрахована на фахівців у сфері соціальної економіки та політики, працівників центральних та місцевих органів влади, викладачів, аспірантів, студентів економічних та інших гуманітарних спеціальностей.

РОЗДІЛ 1.

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА РЕГУЛЮВАННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

1.1. Рівень життя в системі соціально-економічних понять

В суспільних науках існує безліч загальноприйнятих понять, сутність яких, з першого погляду, здається очевидною і начебто не потребує спеціальних визначень та трактувань. Проте, саме такі поняття найбільшою мірою вимагають пошуку концептуальних підходів, оскільки містять в собі цілий спектр більш чи менш явних обмежень та розрізняються за ступенем умовностей. Поняття «рівень життя» має менш формалізований характер, ніж, наприклад, бідність чи безробіття, оскільки його визначення дистанційоване від політичних рішень, а, отже, дослідницьке поле не обмежується нормативними рамками.

З іншого боку, у понятті «рівень життя» більшою мірою закладено оціночне судження. На перший погляд, це спрощує проблему вибору, оскільки визначення прив'язане лише до наукових традицій та еволюції категорії, і розкриває широке поле для подальшого пошуку. Проте, з іншого боку, проблема ускладнюється неможливістю знайти більш-менш універсальне визначення. Спостереження забезпечує відображення безперервних явищ, але не вказує конкретних рішень, що дозволяють визначити рівень життя тільки із спостережуваних даних. Відповідно, незначні зміни у визначеннях ведуть до суттєвих змін в методико-методологічних аспектах дослідження.

Нарешті, важко вивести концепцію дослідження через значне духовно навантаження: наприклад, коли йдеться про

дисперсію або про концентрацію доходів, використовуються нейтральні показники, об'єктивний підхід. Коли використовуються терміни «рівень життя», «нерівність» чи «бідність», в силу вступають аргументи соціальної справедливості. Визначення здійснює вплив на характер дослідження і залежить від того, що ми розуміємо під стандартом життя.

Додатковим навантаженням на поняття рівня життя виступає його ємність та безпосереднє відношення до всіх членів суспільства. Ємність поняття спонукає дослідників включати якомога більше аспектів та складових до методичних схем з метою більш повного охоплення проблеми та більш комплексного її вивчення. В той же час, близькість поняття «рівень життя» для кожної людини обумовлює виникнення безлічі підходів та трактувань, кожне з яких несе в собі індивідуальний погляд на проблему і має право на існування. Отже, скільки дослідників, стільки і визначень рівня життя може бути запропоновано.

Світова економічна наука набула значного досвіду у вивченні даної проблеми. Термінологічна база вітчизняних та зарубіжних досліджень поряд із поняттям «рівень життя» включає такі категорії, як «матеріальне становище», «матеріальний добробут», «спосіб життя», «стиль життя», «якість життя», «добробут», тощо. Країни перехідної економіки пішли різними шляхами у дослідженні проблеми рівня та якості життя, що пояснюється як особливістю розвитку соціально-економічних процесів, так і традиціями наукових досліджень.

Намагання знайти універсальне визначення зводиться до певних умовних рамок і знаходиться у площині кількох базисних питань:

- 1) наскільки широким має бути коло проблем життєдіяльності людини, що охоплюються даним поняттям;

- 2) яка складова (наприклад, матеріальна чи нематеріальна) має бути визначальною, тобто певного роду цільовою функцією;
- 3) чим буде вирізнятися дане поняття в середовищі споріднених соціально-економічних категорій.

Відповіді на ці питання формують не тільки визначення рівня життя як соціально-економічної категорії, але й основні теоретико-методологічні підходи до його дослідження.

Для відповіді на поставлені запитання доцільно простежити розвиток і сутність концепцій рівня життя у минулому сторіччі, яке стало переломним моментом у зміні системи поглядів на становище людини в суспільстві. Розвиток наукової думки щодо категорії рівня життя у XX столітті слід розглядати окремо для ринкової та соціалістичної систем господарювання, оскільки такий поділ є обґрунтованим не тільки історично, але й з точки зору мети досліджень та економічних реалій того часу.

Рівень життя – специфічна соціально-економічна категорія, яка стала практично вживаною в радянські часи – в 20-і роки минулого століття – і мала на меті виконання декількох функцій:

- насамперед, ідеологічної, задля обґрунтування суспільства загального добробуту в умовах суспільної власності на засоби виробництва;
- статистичної – для відстеження поряд з доходами інших показників матеріального добробуту населення, тобто застосування комплексної оцінки; ця функція мала особливе значення, оскільки населення країни далеко не всі матеріальні блага отримувало за гроші, тобто приріст негрошової компоненти рівня життя мав для аналізу не меншу вагу, ніж грошової.

- планово-економічної як бази для стратегічного планування зростання добробуту населення у певних пропорціях до зростання економіки;
- балансової – для збалансування платоспроможного попиту з виробництвом товарів народного споживання.

Ідеологічна функція категорії «рівень життя» полягала у доведенні турботи держави про добробут населення у протиставленні з країнами з ринковою економікою. Крім того, позитивна динаміка показників рівня життя могла свідчити на користь обраної моделі господарювання та державотворення. У цьому сенсі статистична функція виконувала допоміжну роль для ідеологічної, оскільки статистичне відстеження здобутків соціалістичного устрою давало змогу не просто констатувати факт зростання матеріального добробуту населення, а підкреслити важливість у цьому процесі суспільної власності та суспільних фондів споживання.

Всі інші функції були обумовлені здебільшого потребами ведення соціалістичного господарства, в якому товарно-грошові механізми діяли не за законами ринкової економіки, а повне державне регулювання викликало необхідність чіткого визначення економічних пропорцій, розробки планів розвитку, штучного збалансування окремих складових.

Оскільки метою соціалістичного суспільства проголошувалося підвищення рівня задоволення потреб населення, а основною умовою при цьому був рівний доступ до матеріальних благ всіх членів суспільства, то безумовною основою наукового дослідження соціально-економічного розвитку виступав аналіз рівня життя населення.

Ринкова економіка першої половини XX століття не потребувала аналогічних досліджень, адже підвищення рівня задово-

лення матеріальних потреб гарантувалося за умови успішного розвитку економіки та відповідного підвищення рівня заробітної плати, а всі дослідження добробуту достатньо було звести до вивчення доходів населення як основного засобу для задоволення потреб. Центральною проблемою досліджень західних науковців став розподіл доходів та розшарування населення за їх рівнем. Решта досліджень проводилися для вирішення конкретної проблеми – встановлення мінімальних соціальних гарантій. Наприклад, дослідження сімейних бюджетів у США, які розпочалися ще з кінця XIX століття, виконували лише функцію обґрунтування розміру мінімальних соціальних гарантій. В той же період у Англії на державному рівні почали визначати розмір мінімальної заробітної плати для задоволення потреб працюючого та його родини, і стимулювати роботодавців дотримуватися такого мінімуму.

Можна сказати, що таке спрямування досліджень зберігалося до середини XX століття, поки окремі науковці, а згодом і світова спільнота, не визначили питання гуманітарного розвитку суспільства наріжним каменем державної політики. В 60-ті роки минулого століття в країнах з ринковою економікою дослідження соціально-економічного становища населення вийшли на новий рівень, коли проста характеристика доходів не задовольняла потреб поглибленого наукового аналізу і не давала відповіді на запитання «Чи стало населення конкретної країни (або групи країн зі схожими умовами) жити краще з розвитком економіки?».

Адже зростання доходів населення в цілому та окремих його груп в ринковій економіці, що успішно розвивається, є природним. Проте, ця позитивна динаміка не дає відповіді на питання, чи стали потреби людей задовольнятися краще. До

того ж, дослідження темпів розшарування суспільства за доходами свідчило не на користь малозабезпеченого населення. Збільшувався розрив в доходах різних майнових груп в межах однієї країни, а також розрив між бідними та багатими країнами. Виникла необхідність розробки принципово нової комплексної категорії, яка б об'єднувала найбільш важливі сфери життєдіяльності людини.

Цей період можна вважати початком глобального переосмислення категорії рівня життя та споріднених з нею понять. Саме тоді виникали основні концепції якості життя, які враховували доступність системи охорони здоров'я, освіти, чистого довкілля, послуг культури та розваг, праці та необхідних умов праці, тощо. Ключова відмінність концепції якості життя від попередніх підходів полягала у здійсненні дослідження на основі суб'єктивних оцінок.

Радянська економічна думка трактувала виникнення категорії якості життя як спробу західних дослідників завуалювати ключовий чинник становища людини в суспільстві – власність на засоби виробництва – як основну передумову становлення держави загального добробуту. Зрозуміло, що широке коло позицій, представлене значною кількістю індикаторів для характеристики якості життя, не може дати чіткої відповіді на запитання, чи стало всім і кожному жити краще, а намагання звести весь перелік показників до одного інтегрального натикається на дилему вибору вагових коефіцієнтів та інші методичні обмеження. Проте, сам факт визнання неправомірності виключно монетарного підходу до дослідження становища населення, а також без врахування думки самого населення, здійснив революцію в економічній науковій думці. Наступним кроком природно стало виникнення концепції людського розвитку як ви-

знання центральним пунктом еволюції суспільства людини з її матеріальними та духовними потребами.

Чи означає така глобалізація у галузі соціальних досліджень, що теоретичне обґрунтування проблеми життєвого рівня для конкретної країни втрачає усілякий сенс? Чи достатньо бачити загальну мету розвитку суспільства у глобальному розумінні і користуватися універсальним статистичним апаратом для відстеження швидкості руху і вірності курсу до досягнення цілей сталого розвитку? Чи потрібно Україні, яка вже кілька десятиліть намагається перейти на засади ринкової економіки, дослідження категорії рівня життя, успадковане з радянських часів? Чи не достатньо зосередити дослідження на питаннях нерівності у доходах та аналізі якості життя як багатоаспектної та всеохоплюючої категорії?

Україна, як і більшість країн перехідної економіки, йде до ринку специфічним шляхом, який не повторює класичні схеми. В цій ситуації інформація лише про доходи не має сенсу внаслідок перерозподілу значної частини коштів через бюджет на розвиток галузей соціальної сфери та інші види непрямої підтримки населення. З іншого боку, аналіз якості життя на зразок класичних концепцій є практично нечутливим до змін, що відбуваються в становищі населення у короткотерміновий період або в період стрімких змін в економіці – високих темпів росту після глибокої кризи або миттєвого падіння рівня життя внаслідок кризових явищ в економіці. Адже зрозуміло, що проблеми освіти, екології, охорони здоров'я, науки, культурного розвитку і т.д. не можуть вирішуватися миттєво, це надто важкий і довготривалий процес. Натомість, зміни у споживчих характеристиках населення України сьогодні відбуваються з надзвичайно малим часовим лагом, і від кризи до кризи цей лаг

звужується.

Функції категорії «рівень життя» протягом двох останніх десятирічь зазнали серйозних трансформацій внаслідок зміни соціально-економічного устрою в країнах постсоціалістичного простору. Сьогодні основні функції категорії «рівень життя» можна звести до двох напрямів – наукове дослідження та практичне використання для оцінки і стратегічного планування соціально-економічного розвитку, а отже для формування напрямів державної політики та розробки механізмів їх реалізації.

Загалом функції дослідження рівня життя населення щодо практичного використання результатів можна структурувати наступним чином:

- інтегральна оцінка соціально-економічного розвитку країни;
- оцінка динамічних зрушень у становищі населення як індикатора змін у соціальній та економічній сферах;
- визначення чинників формування життєвого рівня та можливих впливів;
- міжпоселенські та міжрегіональні порівняння соціально-економічного становища населення;
- порівняльна оцінка становища окремих груп населення, визначення найбільш вразливих категорій, що потребують особливої уваги з боку держави;
- визначення стратегічних цілей соціально-економічного розвитку країни;
- прогноз параметрів соціально-економічного розвитку;
- розробка напрямів державної соціальної політики в цілому та для окремих регіонів і груп населення, визначення механізмів її реалізації.

Сьогодні рівень життя слід розглядати не як інтегральне

статистичне утворення з похідних доходу та характеристик якісних аспектів життя, а як системоутворюючий показник, який, з одного боку, виступає індикатором соціальної ефективності (а, можливо, і ефективності взагалі) функціонування економічної моделі країни, а з іншого боку, його слід ототожнювати з каталізатором подальшого прогресу суспільства. Крім того, підтримання рівня життя переважної більшості населення в рамках певних стандартів є необхідною умовою забезпечення соціальної стабільності і безпеки в державі.

Загальновідомим є той факт, що різні дослідники з різних галузей науки неоднаково розуміють термін «рівень життя» і використовують різні його трактування. Ця категорія є складною та багатогранною, і не може бути чітко визначена як у загальному розумінні, так і щодо окремих її складових, з кількох причин:

- По-перше, існування категорії «рівень життя» поряд з численними синонімічними та близькими за змістом термінами вимагає чіткого визначення місця досліджуваної категорії в системі понять.
- По-друге, тісна залежність еволюції поняття від соціально-економічних процесів, які відбуваються в суспільстві, призводить до змін розуміння категорії не тільки з плином часу, але й під впливом конкретних змін у розвитку суспільства (еволюційних та революційних, коротко- та довготермінових).
- По-третє, визначення даної категорії має бути пристосовано до конкретних умов конкретної країни на конкретному часовому відрізку, що беззаперечно впливає на зміст поняття і ускладнює порівняння з класичними підходами.

При дослідженні соціальних проблем та характеристики матеріального благополуччя населення впродовж останніх десятиріч використовувалась низка категорій, таких як «рівень життя», «добробут», «народний добробут», «національний добробут», «матеріальний добробут», «матеріальне становище населення», «вартість життя», «рівень задоволення матеріальних та духовних потреб», «спосіб життя», «стандарти життя», «умови життя», «безпека життєдіяльності», «якість життя», тощо. Всі ці соціально-економічні категорії вирізняються складністю визначення у зв'язку зі складністю своєї внутрішньої структури, великим числом взаємозв'язків, різною природою окремих компонентів, де переплітаються економічні, соціальні, демографічні, екологічні, психологічні та багато інших факторів. Така різнохарактерність явища стає головною перешкодою для пошуку єдиної оцінки чи характеристики.

На думку деяких дослідників радянського та пострадянського напрямків, найбільш ємним та широким з означеного кола понять можна вважати поняття «народний добробут» [29, с.12; 76, с. 12]. Під цією категорією найчастіше розуміли «складний соціально-економічний феномен, що інтегрує на гомогенній основі характеристики рівня, способу та якості життя населення....» [29, с.12].

Радянська наука розглядала добробут за двома підходами – споживчим та ресурсним. Ресурсний підхід базувався на розумінні добробуту як функції, залежної від ресурсів суспільства, і, в першу чергу, від розміру валового продукту та національного доходу країни, які і виступають базою для задоволення основних потреб людей [167, с. 5-6]. Це можна вважати макроекономічним підходом до розуміння категорії добробуту.

Наукові трактування кінця радянського періоду виходять

здебільшого з мікроекономічного підходу до визначення добробуту. В. Ф. Майєр ототожнює категорії «добробут» та «рівень життя», визначаючи їх як забезпеченість населення необхідними матеріальними та духовними благами, досягнутий рівень їх споживання та ступінь задоволення потреб у цих благах [61, с.40]. Н. М. Рімашевська у своїх дослідженнях проводить розмежування між термінами «народний добробут» та «рівень життя»: добробут розглядається як «сфера життєдіяльності людей, пов'язана із задоволенням їх матеріальних та духовних потреб на основі суспільного виробництва», а рівень життя визначається як «комплекс умов функціонування людини у сфері споживання, що проявляється у масштабі розвитку потреб людей і характері їх задоволення» [98, с.10]. Отже, добробут розглядається автором як взаємозв'язок задоволення основних потреб та рівня розвитку суспільного виробництва, а рівень життя включає реалізацію потреб у сфері споживання.

Аналогічні розмежування двох споріднених термінів проводять Л. Я. Баранова та А. І. Левін, визначаючи добробут як «забезпеченість населення різноманітними благами та послугами, які слугують задоволенню матеріальних та духовних потреб, що характеризується ступенем розвитку благ і користування ними окремою особою та суспільством в цілому», а рівень життя як соціально-економічну категорію, що виражає сукупність умов життя, праці та побуту, досягнутих у даному суспільстві, ступінь задоволення різноманітних потреб – фізичних, соціальних, інтелектуальних [7, с. 68].

У межах цих визначень добробут та рівень життя розглядаються як суміжні категорії, що характеризують стан розвитку суспільства під різним кутом зору. Проте, більшість дослідників погоджуються, що добробут є більш ємним поняттям, і часто

розглядають рівень життя як складову добробуту.

Слід відзначити, що правомірність визначення добробуту та рівня життя через ступінь задоволення потреб викликає деякі сумніви, оскільки не завжди більш високий ступінь задоволення потреб означає більш високий рівень життя. Визначальним фактором при цьому виступають самі потреби, рівень і масштаби їх розвитку, що в більшій мірі відображає зростання добробуту. Цілком можлива ситуація, коли високий ступінь задоволення потреб виникає саме внаслідок низького рівня їх розвитку, що свідчить не на користь підвищення рівня життя і добробуту.

Дослідники відзначають, що внаслідок цілого ряду причин термін «добробут» у різних його інтерпретаціях (добробут як такий, народний добробут, матеріальний добробут) поряд з терміном «рівень задоволення матеріальних та духовних потреб» став втрачати популярність і повністю вийшов з наукового обігу у пострадянському просторі. Проте, це не означає, що необхідність використання категорії «добробут» у певній інтерпретації повністю відпала, адже вона посіла значне місце у економічній теорії, поєднавши розуміння добробуту окремої особи та суспільства в цілому.

На наш погляд, сьогодні добробут можна розглядати як своєрідний місток між мікроекономічним розумінням рівня життя населення та макроекономічною теорією. Такий підхід дає змогу розглядати рівень життя не просто як індикатор соціальної ефективності, не як констатацію досягнутого та передбачення можливостей майбутнього, а як дієвий інструмент державної політики щодо підвищення рівня соціально-економічного розвитку країни та покращення становища всіх верств населення.

В 70-80-і роки минулого століття широко використовували

лося поняття «спосіб життя», в яке вкладалися якісні характеристики життєдіяльності людини, на противагу кількісним характеристикам категорії «рівень життя». Зокрема, мова йшла про «сукупність діяльності людей – в процесі праці, побуті і сім'ї, у суспільно-політичному житті та в усіх інших сферах людської діяльності» [99, с.10]. Таким чином, спосіб життя пов'язується з трудовою, сімейною та суспільною діяльністю людини, тобто відображає поведінку людини у різних сферах. У такому розумінні цей термін не відображає комплексного підходу до аналізу соціально-економічного становища населення, і, по суті, характеризує якість життя, але у вузькому розумінні, як соціальне благополуччя.

Окремою категорією, яка характеризувала не стільки становище населення, скільки умови для задоволення матеріальних потреб, виступала «вартість життя», під якою традиційно розуміли грошову оцінку благ та послуг, фактично спожитих в середньостатистичному домогосподарстві протягом певного періоду, що відповідають певному рівню задоволення потреб. З переходом до ринкових відносин категорія «вартість життя» набувала дещо іншого змісту – все частіше вона сприймається як вартість необхідного для нормального життя споживчого набору. При цьому кінцевою точкою досліджень є визначення емпіричних масштабів недоспоживання, які характеризують невідповідність доходів значних груп населення вартості набору необхідних благ та послуг.

Еволюція понять та термінів залишила у пострадянському науковому обігу дві основні категорії – «рівень життя» та «якість життя». При цьому деякі інші терміни не зникли, а займають сьогодні проміжне становище і можуть розглядатися в залежності від характеру поставлених дослідженням завдань як

складові рівня життя або якості життя. Наприклад, такі категорії як «матеріальне становище населення», «рівень задоволення потреб», «вартість життя». І, якщо деякі терміни є повністю або частково забутими (такі як «народний добробут»), то такий термін як «умови життя» поступово набуває нового, особливого змісту. Все частіше міжнародні організації використовують цей термін для дослідження масштабів недотримання певних стандартів життя в конкретній країні та для порівняння показників між країнами (методологія SILC В ЄС, індекс багатовимірної дитячої бідності в дослідженнях Дитячого фонду ООН). Отже, цілком можливо, що на наступному етапі соціально-економічних досліджень у пострадянському просторі найбільш поширеною стане категорія «умови життя населення».

Сьогодні ж основна дискусія у сфері соціальної економіки зводиться до двох термінів – рівня життя та якості життя, і полягає в тому, як інтерпретувати ці категорії, в чому їх схожість та відмінність, а головне, яку з категорій доцільніше використовувати в конкретних дослідженнях або яка з них є універсальною.

Концепція якості життя полягає у формуванні сукупності умов, що визначають фізичне, розумове та соціальне благополуччя людини. Тут мова йде не тільки про об'єктивні фактори (оцінки за об'єктивними показниками), але й про суб'єктивне сприйняття людиною рівня свого благополуччя, задоволеність своїм життям. Таким чином, концепція якості життя включає всі взаємозв'язки людини з оточуючим середовищем, які характеризують ступінь задоволення потреб та ступінь відповідності реальних можливостей очікуванням [206; 204; 17].

Окремої уваги потребує концепція людського розвитку, що виникла як філософська і мала на меті зміну системи погля-

дів не лише на загальне становище і самопочуття людини, а й на мету розвитку суспільства як такого. Відмінність концепції людського розвитку від існуючих підходів до оцінки рівня життя є цілком зрозумілою: якщо при дослідженні людського розвитку оціночні показники виступають індикаторами діяльності держави щодо розвитку людини та зміни пріоритетів державної політики, то вивчення рівня життя виступає комплексним дослідженням процесів в соціально-економічному середовищі і представлено показниками, які безпосередньо характеризують їх розвиток. При аналізі рівня життя важливо не тільки оцінити зміни в процесах за допомогою індикаторів, але й простежити сам процес змін з усіма його особливостями і проблемними моментами.

В останні десятиліття поняття «якість життя» зайняло в суспільній думці і науковому обігу стабільне положення. Однак, у науковому середовищі країн колишнього СРСР в умовах становлення нового суспільства, ще не склався єдиний підхід до змісту самого поняття «якість життя», його відмінності від «рівня життя», немає загальновизнаної методології і методики його виміру. Якість життя розглядається і як загальносоціологічне, і як соціально-економічне, і як суто економічне поняття.

Основною причиною появи і широкого поширення терміну «якість життя» у суспільствах з високим рівнем споживання була зміна розуміння сутності соціального розвитку. Реальність переконливо свідчила, що економічне зростання, яке сприяє підвищенню доходів численних груп населення та досягнення ними високих стандартів життя не гарантують подолання крайніх форм бідності, асоціальних явищ, соціальної нестабільності, екологічних та суспільних вибухів.

Сучасні наукові дослідження якості життя проводяться

в двох основних напрямках: на базі об'єктивної оцінки умов життя і на основі вивчення думки населення щодо ступеня задоволення своїм життям. Перший підхід дозволяє одержати об'єктивну оцінку умов життя як з точки зору матеріальних складових, так і з огляду на соціальний комфорт, стан здоров'я, доступність безпечних умов життєдіяльності. Такі характеристики, безумовно, вважаються визначальними для оцінки якості життя. Однак, домінуючим напрямком сьогодні виступає суб'єктивна оцінка, яка побудована на твердженні, що адекватне відображення якості життя відбито саме в суб'єктивних відчуттях, які формуються на основі матеріальних умов життя та емоційного сприйняття [185].

Більшість дослідників виділяють у суб'єктивних оцінках раціональну й емоційну компоненти. У цьому сенсі становить значний інтерес висновок, що в умовах соціально-економічних перетворень індивідуальні уявлення про якість життя формуються в основному під впливом не раціональної, а емоційної компоненти. З цього можна зробити головний висновок про неможливість здійснення адекватних суб'єктивних оцінок якості життя в перехідних суспільствах.

Оцінка якості життя на основі об'єктивних характеристик, по суті, ототожнює якість життя з рівнем життя, розглянутим в розширеному варіанті, із включенням до розгляду ступеню задоволення додаткових різноманітних потреб людини.

Стосовно розуміння терміну «якість життя» в сенсі визначення категорії «рівень життя», можна сказати, що останнім часом якість життя сприймається у двох інтерпретаціях – більш широкій (класичній) та відносно вузькій. У широкому розумінні під якістю життя розглядають задоволеність населення своїм життям з огляду на різні потреби та інтереси. Це поняття

охоплює характеристики та індикатори рівня життя як економічної категорії, умови праці та відпочинку, житлові умови, соціальну забезпеченість та соціальні гарантії, охорону здоров'я та освіти, систему правопорядку та дотримання прав людини, показники збереження оточуючого середовища, наявність вільного часу та можливості якісного його використання, а також суб'єктивні відчуття спокою, комфортності та стабільності [29, с. 462].

Інше розуміння терміну «якість життя», що є більш вузьким, найчастіше розглядається у сполучення з терміном «рівень життя» (рівень та якість життя населення). Таке трактування охоплює наведені вище характеристики без включення рівня життя в економічному розумінні, тобто без показників доходів, споживання, вартості життя тощо. В такому розумінні термін «якість життя» нагадує радянській термін «спосіб життя».

Сьогодні більшість дослідників розглядає якість життя у широкому розумінні, тобто як задоволення широкого кола потреб. Інтерес до проблеми якості життя в пострадянський період розвивався в принципово інших умовах, ніж у середині минулого сторіччя в країнах з розвинутими ринковими відносинами. Якщо для ринкової економіки важливою причиною розробки концепції якості життя була необхідність спрямувати діяльність людей і суспільства в цілому на подолання зростаючих негативних наслідків «суспільства споживання», то для країн перехідного періоду, з загально низьким рівнем життя, інтерес до категорії «якість життя» обумовлений необхідністю переходу від виживання до розвитку.

Зрозуміло, що в найближчій перспективі навряд чи можна очікувати радикального підвищення доходів населення. Отже, привабливою виглядає ідея прийти до якісного життя корот-

шим шляхом, ніж розвинуті країни з ринковою економікою. Така ідея є небезпідставною, оскільки постсоціалістичні країни ідуть до ринку не за класичними схемами, і мають значні переваги як у доступі до базових послуг соціальної сфери та організації системи соціального забезпечення на державному рівні, так і у сформованій суспільній свідомості, яка відповідає розумінню концепції якості життя.

Деякі дослідники пострадянського періоду вважають недоцільним використання терміну «якість життя» у широкому розумінні і критикують вчених радянського періоду за використання терміну «народний добробут», що по суті трансформувався у термін «якість життя». Обґрунтування такої позиції носить скоріше ідеологічний характер: «Як провідна характеристика існування населення..., категорія «рівень життя» може вважатися станом «добробут» лише тоді, коли його сукупні параметри досягають таких кількісних і якісних рівневих значень, які відповідають стандартам життя, що вкладаються у зміст цього поняття. категорія «рівень життя» за своїм змістом є більш широким поняттям, ніж «добробут», оскільки, крім останнього, може включати до свого складу і його антиподи - ... «малозабезпеченість», «бідність», «злидні» [69, с. 21-22].

Таке обґрунтування свідчить про ідеологічне неприйняття держави загального добробуту в умовах ринкової економіки, розуміння добробуту лише крізь призму однакового рівня життя для всіх верств населення. Таким чином, сутнісне наповнення категорії «рівень життя» подекуди зводиться до оцінки ступеню відповідності споживання окремих груп населення певним нормативам або стандартам.

На думку деяких радянських вчених другої половини минулого сторіччя, найбільш поширеним уявленням про рівень

життя в економічній літературі були погляди щодо кількості спожитих матеріальних, культурно-побутових та соціальних благ та ступеня задоволення потреб в них на досягнутій стадії розвитку продуктивних сил. Проте ряд дослідників розглядає рівень життя у широкому розумінні, розширюючи тим самим рамки дослідження до категорії якості життя. Розширене трактування категорії «рівень життя» може межувати з категорією «якість життя». Так, за твердженням Гур'єва В.І.: «Рівень життя – це складна комплексна соціально-економічна категорія, яка відображає ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб. ... Це і розмір реальних доходів зайнятих, і рівень споживання населенням матеріальних благ та послуг, і забезпеченість населення житлом, і, нарешті, зростання рівня освіченості, ступінь розвитку медичного і культурно-побутового обслуговування громадян, стан навколишнього середовища» [20, с.27]. За таким визначенням рівень життя фактично ототожнюється з якістю життя.

Єлісєєва І. намагається провести розмежування між рівнем та якістю життя, виходячи з існуючих традицій трактування відомих понять. Вона відзначає, що рівень життя в широкому розумінні має включати умови життя, праці, побуту та дозвілля, показники здоров'я та освіти, оточуючого середовища тощо; проте в такому випадку доцільніше вживати термін «якість життя» [118, с.64].

З метою впорядкування термінів та їх сутнісного наповнення слід виділити найбільш поширені трактування основних понять – рівня життя та якості життя. Отже, узагальнюючі всі трактування рівня життя та споріднених термінів, які склалися в сучасному науковому обігу, можна зробити наступні висновки:

1. Загально визнаними і популярними у науковому обігу залишаються дві категорії – «рівень життя» та «якість життя».
2. Найбільш поширеним трактуванням рівня життя є розуміння категорії у вузьких рамках дослідження, тобто як матеріального становища. Під якістю життя переважно більшістю дослідників розуміється вся сукупність умов життєдіяльності людини та весь комплекс її зв'язків з оточуючим середовищем.
3. Термін «рівень життя» сьогодні залишається у науковому обігу, оскільки являє собою сукупність більш чітко визначених (насамперед, статистично) характеристик.
4. Проте, поняття «якість життя» значним чином вплинуло на розуміння поняття «рівень життя» – змінилось сутнісне наповнення щодо задоволення потреб, зокрема, коло потреб розширилося та набуло якісних ознак.
5. Крім того, суб'єктивна складова щодо рівня задоволеності подекуди частіше стає складовою досліджень не лише якості життя, але й рівня життя

Подекуди економісти практично ототожнюють рівень життя з показниками макроекономічного розвитку. Такі погляди були надто популярні у другій половині минулого сторіччя щодо країн «третього світу», а в економічній науці країн пострадянського простору вони присутні і сьогодні.

Як в умовах нестабільного соціально-економічного середовища рівень життя впливає на економічний розвиток? Різке падіння або поступове зростання життєвого рівня з різною інтенсивністю впливають на економічні процесів чи навіть визначають зміну вектору економічного розвитку? З яким лагом і за яких умов відбувається цей вплив? Специфіка розвитку кожної

окремої країни виходить за рамки загальної формули, і не завжди підпорядковується існуючим закономірностям, принаймні на короткому часовому відрізку. Всі намагання вивести формулу успіху для будь-якої країни, що йде шляхом розвитку ринкових відносин, не дають результатів. Але на поверхні лежить аксіома, виведена з логіки історичного розвитку суспільства у глобальному масштабі – рушійною силою прогресу є намагання кожної людини підвищити свій життєвий рівень.

Дискусія між прихильниками «переважно економічної складової» та «переважно соціальної складової» розвитку щодо важливості дослідження рівня життя як комплексної категорії призводить до компромісних визначень. Так, деякі дослідники дають визначення рівня життя з точки зору можливостей забезпечення достойного існування як «дохідно-майнові можливості населення, які забезпечують задоволення його матеріальних і духовних потреб при обмеженнях, заданих вартістю життя» [28, с.6]. Бобоков В. вважає, що «у сучасній інтерпретації поняття «рівень життя» характеризує не як такі доходи людей, а виражає у грошовій і умовно грошовій формі споживання ними різноманітних споживчих комплектів» [11, с.58]. Проте, такий підхід передбачає введення в науковий обіг одночасно двох понять – рівня життя та якості життя.

Серед усіх споріднених категорій рівень життя має чітко визначене економічне підґрунтя, пошук якого набуває першочергового значення в періоди соціально-економічної нестабільності, кардинальних змін напряму розвитку або необхідності пошуку нової моделі розвитку. Можливість відстежити фактори, які мають кількісний вираз, дозволяє оцінити та зробити вибір політики на майбутнє. На відміну від якості життя, рівень життя – суто економічна категорія, яка може бути виміряна

кількісно, навіть у тих випадках, коли йдеться про використання індикаторів суб'єктивної природи.

Сьогодні рівень життя можна розглядати як соціально-економічну категорію, яка виходить з бачення суспільством стандарту нормального життя. Суспільство формує бачення прийняттого рівня життя та його мінімальних меж, які дозволяють людині підтримувати гідне життя в даній країні у даний період часу. Модель рівня життя має виходити з гарантії забезпечення такого мінімуму та таких життєвих стандартів, які позитивно сприймаються населенням. Отже, за такого підходу категорія рівня життя набуває сутнісного наповнення лише крізь призму суб'єктивних оцінок, а модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності ґрунтується на об'єктивних оцінках, обмежених суб'єктивною компонентою.

1.2. Життєві стандарти як базова категорія дослідження

Дослідження рівня життя населення, які не зупиняються на констатації досягнутого рівня споживання благ та послуг, а йдуть далі і шукають відповідь на питання щодо достатності досягнутого для задоволення всього спектру необхідних потреб людини в цивілізованому суспільстві, неминуче стикаються з проблемою визначення стандартів життя. Наріжним каменем постає проблема вибору суті поняття – це визначення фактичного, такого, що об'єктивно склалося у даному суспільстві в даний період кола потреб (з їх кількісними та якісними характеристиками) чи скоріше теоретичний пошук та встановлення певної «планки» необхідних для людини в сучасному світі благ для її повноцінного розвитку.

Під життєвими стандартами в економічній теорії тради-

ційно розуміють рівень потреб (англійською «Standard of Life»). Подекуди цей англomовний термін перекладають як «рівень життя», проте більшість дослідників розуміють його саме як рівень потреб. Більш широкі трактування поняття, які за аналогією до англomовних термінів можуть означати «стандарти комфортного життя» або «стандарти умов проживання» інколи охоплюють не тільки потреби, але й усю сферу життєдіяльності та навіть прояв життєвої енергії, ступінь чи рівень її життєздатності. А. Маршалл визначає стандарт життя як рівень життєдіяльності та потреб. Проте, більшість дослідників все ж таки розуміють під цим визначенням лише рівень потреб [71, с. 182].

У цьому сенсі виникає питання, чи є різниця між рівнем потреб та рівнем задоволення потреб. Адже потреби постійно змінюються під впливом розвитку суспільства. Отже, рівень задоволення потреб є прямим наслідком або передумовою рівня потреб. Проте, прямий зв'язок між цими поняттями розтягнутий у часі, тому їх ототожнення має сенс лише для ретроспективних досліджень, але аж ніяк не для виявлення сучасних закономірностей та встановлення їх відмінностей від недавніх періодів.

Проблема дослідження життєвих стандартів набуває першочергового значення при оцінці рівня життя, оскільки саме сучасні стандарти конкретного суспільства виступають відправною точкою для встановлення рівня задоволення потреб населення та бачення перспектив досягнення більш високих показників добробуту. Крім того, самі показники життєвих стандартів вказують на рівень життя окремих вагомих (за чисельністю чи впливовістю) груп або більшості населення, а також на рівень розвитку країни в цілому.

Життєві стандарти можна розглядати не тільки як конста-

тацію загальних уявлень суспільства щодо потреб людини на основі досягнутого в країні життєвого рівня, але і як каталізатор подальшого розвитку. Занижені уявлення про стандарти повсякденного життя гальмують якісний розвиток людини та негативно впливають на розвиток споживчого ринку, а отже, і на розвиток економіки в цілому.

Стандарт життя зазвичай характеризується як переліком потреб, так і їх обсягом та якісним наповненням. Традиційно можна розділяти потреби відповідно до їх походження: задоволення одних є вкрай необхідним для підтримання життя, інші не мають такої першочергової важливості. Якщо під найнеобхіднішими життєвими потребами розуміти лише фізіологічні, тобто обумовлені фізичною природою людини, то ця група потреб є відносно невеликою. Такі потреби змінюються лише в залежності від трансформації природних умов життя людей і завжди складають незначну частину в сукупних потребах, навіть якщо мова йде про абсолютно невибагливу людину. Отже, в сучасних умовах більша частина потреб походить не з фізичної природи людини, а з її суспільного життя. Сучасні потреби, які не можна назвати суто фізіологічними і які були породжені розвитком цивілізації, настільки з'єдналися з природою людини, що стали такими ж необхідними, як потреби, обумовлені функціонуванням організму.

Отже, неможливо точно розділити категорії потреб на вкрай важливі та не дуже важливі, оскільки навіть найбільш необхідні з них носять не абсолютний, а відносний характер. Вплив розвитку цивілізації проявляється не лише в тому, що коло найнеобхідніших потреб розширюється за рамки фізичної природи людини, але і в тому, що форми задоволення потреб змінюються. Навіть та людина, що посідає одну з найнижчих

соціальних сходинок, не може обійтися без задоволення низки потреб, не пов'язаних з її фізичною природою.

При цьому важливого значення набуває проблема ступеня задоволення потреб тієї чи іншої групи населення. Ступінь задоволення може зазнати таких змін, що під його впливом сама потреба, яка задовольняється, змінює свій характер. Так, найнеобхідніша потреба при надмірному її задоволенні може ставати предметом розкоші (наприклад, потреба у вишуканій їжі), а менш необхідна – асоціюється з обов'язковим атрибутом повсякденного життя (навчання, розваги, відвідування культурних подій тощо).

У кожному суспільстві на більш чи менш тривалий період встановлюється уявлення про те, які потреби і в якій мірі мають задовольнятися, щоб спосіб життя людей не вступав у протиріччя з існуючими вимогами матеріальної та духовної культури. Отже, саме уявлення суспільства визначає стандарт життя в країні. Певна частина членів суспільства за своїми можливостями буде знаходитися нижче визначеного таким чином рівня, але панування уявлень про стандарти життя, які відповідають обов'язковим вимогам конкретного суспільства на даному етапі розвитку, свідчить, що значна частина населення живе в умовах, близьких до визначених стандартів.

Виходячи з такого підходу, можна робити міжнародні порівняння, які демонструватимуть відмінності у ступені розвитку потреб, і відповідно – різницю у рівні задоволення цих потреб. За такого порівняння країна з досить високим відсотком бідних може мати вищі життєві стандарти за країну з меншими масштабами бідності. Проте, це скоріше обумовлено різницею в моделі розподілу доходів та ступенем соціалізації економіки.

Всередині суспільства може існувати кілька рівнів життє-

вих стандартів, справедливих для певних частин населення. Так, стандарт життя нижчих за рівнем доходів груп населення визначається уявленням щодо кола потреб, задоволення яких є доступним для цих категорій населення, а також рівнем та способом їх задоволення. На більш високих щаблях суспільства стандарт життя визначається переважанням у даному прошарку уявлень щодо кола потреб, задоволення яких необхідне для підтримання досягнутого соціального статусу. Коло цих потреб визначається насамперед уподобаннями та культурними забаганками, а також іміджовими предметами та послугами. Отже, уявлення про стандарти життя окремих соціальних страт, прошарків та груп населення охоплює потреби різних категорій суспільства. Для одних суспільних груп це уявлення включає лише найнеобхідніші потреби, до того ж за умови скромного їх задоволення, для інших – охоплює предмети комфорту та розкоші.

У загальнонауковому розумінні потреби являють собою діалектичне протиріччя між суб'єктом і об'єктом споживання, між внутрішнім станом людини і навколишнім світом. Як немає живої людини без потреб, так і немає потреб поза людиною. З цього погляду потреби людини полягають в необхідності угамування голоду чи спраги, а не в конкретному продукті харчування чи напої [44]. Тому потреби людини розглядаються як внутрішня причина її життєдіяльності, а основною причиною діяльності виступають інтереси людини, що є формою вираження і способом реалізації потреби. Інтереси є свого роду посередником між людиною, як носієм потреби, і світом зовнішніх об'єктів, що дозволяють задовольнити ту чи іншу потребу. Та ж потреба в їжі задовольняється шляхом вибору людиною можливих конкретних продуктів харчування і їхнім споживанням.

В сучасних умовах не тільки поняття «потреби», але і поняття «інтереси» активно використовується економічною наукою, предметною областю якої є раціональні дії економічного суб'єкта для досягнення поставлених цілей. Діалектична єдність і протиріччя потреб і інтересів людини знаходиться в основі всього соціального розвитку. Саме процес підвищення потреб і розширення вибору людиною способу їх задоволення є основною рушійною силою і метою розвитку сучасного суспільства. Чим більше можливостей для вибору людиною способів реалізації своїх інтересів, тим вище якість її життя. Чим більше перешкод для реалізації людиною своїх інтересів, тим менше в неї можливостей вибору своєї діяльності, нижче якість життя, менше шансів на гідне життя і розвиток.

Взаємодія потреб і інтересів створює ієрархію потреб, засновану на тому, що кожний більш високий рівень потреб виникає та існує за умови повного чи достатнього задоволення більш низького рівня потреб. Найбільш визнаною в сучасній науці є мотиваційна модель ранжирування потреб, запропонована засновником Американської асоціації гуманістичної психології А. Маслоу.

Так звана «піраміда Маслоу» послідовно містить у собі: потреби фізіологічного характеру, потреби безпеки, потреби причетності до колективу і суспільства, потреби визнання і самореалізації. Суть її полягає в тому, що поки людина відчуває голод, її особливо не хвилюють інші потреби. Наситивши свій організм, вона починає піклуватися про гарантії їжі наступного дня. При наявності такої впевненості актуалізується потреба в спілкуванні, потім приходить прагнення до самоповаги. Вершиною піраміди виступають піднесені духовні потреби. На відміну від фізіологічних потреб, потреби більш високого гатунку не зни-

щуються в результаті їхнього задоволення, а, навпаки, розвиваються і виступають вже у вигляді потреби у волі діяльності людини. З таких позицій потреби вже виступають як інтереси.

На нашу думку, сьогоdnішній розвиток країн перехідної економіки в умовах соціально-економічної нестабільності зайвий раз обґрунтовує «піраміду Маслоу», до того ж на короткотривалому відрізку часу, впродовж якого життєві стандарти суспільства у глобальному вимірі не зазнали значних змін (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Модель формування потреб та життєвих стандартів населення в умовах соціально-економічної нестабільності (на основі піраміди Маслоу)

Період соціально-економічного розвитку в умовах нестабільності	Рівень потреб
Період кризи	Споживання
Перший післякризовий період	Споживання + соціальні послуги
Другий післякризовий період	Споживання + соціальні послуги + + особливі потреби (для соціально вразливих)
Період стабілізації ситуації/ перший етап економічного зростання	Споживання + соціальні послуги + + особливі потреби + гідність
Стійке економічне зростання/ Перспективний період	Споживання + соціальні послуги + + особливі потреби + гідність + + незалежність

Джерело: розроблено автором.

Політекономія відводить поняттю стандартів життя значну увагу у вченні про заробітну плату. Зв'язок між потребами працюючого та винагородою за його працю була відмічена ще

А. Смітом, який вказував на існування певного мінімуму, нижче якого заробітна плата не може опускатися впродовж тривалого часу. Людина має існувати на свій заробіток, а отже, винагорода за працю повинна бути, принаймні, достатньою для її існування.

Інший англійський економіст Р. Торренс, відзначивши ту ж саму залежність, стверджував, що всюди існує загальна та звичайна норма заробітної плати, яка визначається умовами і традиціями країни. Природна ціна праці являє собою таку кількість предметів необхідності та комфорту, яка згідно кліматичних умов та традицій країни необхідна для існування працюючого і для того, щоб він мав можливість утримувати родину; а також достатню для підтримки у попередніх масштабах пропозиції праці на ринку.

Д. Рікардо, вважаючи стандарт життя основою природної ціни праці, звертав увагу на мінливість цього базису у різні епохи в одній і тій же країні, а особливо в різних країнах. На думку Рікардо, стандарт життя суттєво змінюється в залежності від звичок та традицій народу. Такої ж думки дотримувався і Т. Мальтус, вважаючи, що одним з факторів впливу на матеріальне становище робітників є народні звички та традиції щодо споживання та умов життя. Дж. С. Мілль вважав звичайні потреби робочого класу єдиною визначальною причиною загального рівня заробітної плати в країні.

Економісти класичної школи здебільшого пояснювали зв'язок між стандартами життя та рівнем заробітної плати, виходячи з мальтузіанської теорії та вчення про фонд оплати праці. Згідно їх поглядів, значне зниження заробітної плати у порівнянні зі стандартами життя при достатній стабільності останнього, призводить до того, що робітники, не бажаючи від-

мовлятися від звичних умов життя, будуть стримувати функцію розмноження. Таким чином, через певний період скоротиться пропозиція на ринку праці, і, якщо фонд заробітної плати залишиться без змін, то рівень заробітної плати має зростати [170].

Сучасна економічна думка дає інше пояснення явища. Сталий стандарт життя, що стійко вкоренився у свідомості людей, встановлює між робітниками так звану мовчазну угоду відносно мінімальної плати за працю. Таке неусвідомлене партнерство відіграє роль захисту проти тиску конкуренції на ринку праці. Наприклад, кваліфікований робітник може не погодитися на меншу платню за свою звичну роботу навіть під загрозою залишитися взагалі без заробітку. Він може свідомо піти на безробіття або тимчасові заробітки з низьким рівнем кваліфікації, або вдатися до трудової міграції, але не погодиться виконувати свою звичну роботу за плату, яка не забезпечує йому звичного способу життя. В цьому і полягає одна з основних причин утримання в окремих країнах заробітної плати на високому рівні, який забезпечує загальноприйнятий стандарт життя.

Сталий стандарт життя є надзвичайно важливим, проте він не може виступати гарантією проти зниження заробітної плати та погіршення умов праці, з таких причин:

- 1) стандарт життя, що встановлюється несвідомо, є недостатньо чітким та визначеним;
- 2) навіть за значної сталості встановленого стандарту життя для працюючих може виявитися неможливим його утримання, якщо немає відповідного підтвердження на державному рівні;
- 3) стандарти життя під впливом розвитку суспільної культури підвищуються надто повільно, а покращення умов праці здатне підняти їх значно швидше

В сучасних умовах все більшого визнання набуває твердження, що заробітна плата має відповідати життєвим стандартам робітника. Це так звана життєва плата за працю (living wage) – плата, достатня для того, щоб робітник міг жити в умовах, визнаних суспільством задовільними. Дотримання цієї вимоги на практиці має значні ускладнення. Підвищення заробітної плати, обумовлене підвищенням життєвих стандартів, може мати два джерела наповнення:

- 1) якщо підвищення життєвих стандартів призводить до зростання продуктивності праці, то приріст заробітку забезпечується за рахунок приросту прибутку;
- 2) в іншому випадку зростання плати за працю може бути забезпечене лише за рахунок інших груп суспільства.

Більшість людей прагнуть до більш-менш однакового способу життя, до володіння однаковим майном, до споживання однакових продуктів. Схема такого підходу не порушується в країнах, які не мають значних розбіжностей у географічних та кліматичних умовах, які можуть вимагати додаткових витрат на опалення для одних та відсутність таких витрат для інших. Необхідною умовою також є відсутність різних субпопуляцій з чітко вираженою ідентичністю, що відрізняються релігійними традиціями та орієнтуються на радикально інші споживчі стратегії. Не зважаючи на присутність фактору регіональних відмінностей, західні суспільства характеризуються наявністю сильних середніх шарів. Отже, визначення пануючого способу життя майже ніким не критикується, і встановлення стандартів життя не викликає особливих теоретичних проблем.

В країнах, що мають значні розбіжності у рівні та способі життя окремих груп населення, наприклад, міської та сільської місцевості, може виникнути необхідність проведення окремого

дослідження, а, можливо, навіть встановлення різних стандартів [152]. Проте, це суперечить соціальній справедливості і ставить одну частину населення у менш вигідні умови у порівнянні з іншою. Крім того, сучасний розвиток суспільства (зокрема, систем телекомунікації) призводить до уніфікації систем цінності. В результаті, бажання та прагнення людей стають більш-менш ідентичними.

На міжнародному рівні в наукових дослідженнях другої половини ХХ – початку ХХІ століття тема стандартів життя та задоволення потреб населення втрачала свою популярність. У розвинутих країнах гострі питання у цій сфері були давно врегульовані, а у країнах, що розвиваються, увага наукових досліджень перейшла в площину вивчення проблеми бідності, що зумовило застосування існуючих розробок щодо стандартів життя в ракурсі відстеження випадків недоспоживання на рівні мінімальних стандартів. Тема стандартів життя, а загалом, і рівня життя, була практично забута поза межами країн Східної Європи та Центральної Азії [12].

У країнах ЄС визначення стандартів життя на державному рівні переважно здійснюється за принципом підтримки мінімального гарантованого доходу. Використання цієї концепції в різних інтерпретаціях (як прожиткового мінімуму чи мінімального доходу) є одним із вагомих механізмів реалізації соціально-економічної політики в багатьох країнах світу. При визначенні розміру мінімального стандарту у 22 з 28 країн ЄС уряди роблять акцент на тому, що кожна працездатна людина здатна самотійно заробляти для забезпечення власних потреб. Тому для працездатних осіб роль гарантованого мінімуму виконує мінімальна заробітна плата, а для решти категорій застосовуються різні підходи до розрахунку мінімального споживчого

кошику.

Наприклад, Польща використовує комбінований підхід до визначення вартості мінімального споживчого кошика, який враховує основні потреби населення та способи їх задоволення, зважаючи на суспільну думку та характерну споживчу поведінку, а також науково обґрунтовані норми споживання та житлових умов [194]. Розробляються кошики трьох рівнів: для визначення права на допомогу, для визначення абсолютної межі бідності та межі більш високого рівня – з урахуванням суспільно необхідних потреб.

В Ірландії для визначення розміру мінімального споживчого кошику використовується суб'єктивний підхід: на основі досліджень громадської думки визначається мінімально необхідний рівень життя, який по суті є аналогом споживчого кошику в Україні [202]. Мінімальний стандарт рівня життя, який враховує мінімальні набори товарів та послуг, визначається за підсумками досліджень у фокус-групах. Головним орієнтиром при визначенні є врахування задоволення різних потреб людини, насамперед психологічних та соціальних, на мінімальному, але достатньому рівні.

Сьогодні можна констатувати відродження наукового осмислення стандартів життя в деяких розвинених країнах світу. Наприклад, в США, які одні з перших запровадили такі стандарти на початку ХХІ століття. В рамках проекту по економічній самозабезпеченості сімей сьогодні розробляються та реалізуються у ряді штатів так звані стандарти економічної самозабезпеченості (СЕС).

СЕС був розроблений в середині 90-х років Діаною Пірс, яка на той час була директором проекту «Жінки та бідність» (Women and Poverty Project) у «Ширших можливостях для жі-

нок» (Wider Opportunities for Women). Спочатку СЕС був задуманий як показник ефективності для досягнення мети «самодостатності» у федеральних програмах професійної підготовки. Це був показник, на основі якого забезпечувались реалістичні та детальні дані про те, у чому саме отримувачі соціальної допомоги мають бути самодостатніми. Вперше розрахований для штату Айова в 1996 році, він був значно розширений на початку 2000-х років, а сьогодні СЕС розраховують у 39 штатах та окрузі Колумбія [202].

СЕС визначає розмір доходу, необхідний для задоволення основних потреб (включаючи податки) без державних субсидій (наприклад, державне житло, талони на харчування, програми медичної допомоги чи догляду за дітьми) та без приватної/неформальної допомоги (наприклад, безкоштовний догляд за дітьми від родича чи друзів; допомога, яку надають церкви чи благодійні організації). Типи сімей, для яких розраховується СЕС, варіюються від одного дорослого без дітей до сімей з 7-10 дітьми та з 4-10 дорослими. В чому ж полягає відмінність СЕС від офіційної межі бідності в США. Спільним є те, що обидва стандарти визначаються на основі доходу. Проте, вони по-різному розраховуються та по-різному визначають рівень бідності. Офіційна межа бідності базується на продовольчих бюджетах Міністерства сільського господарства США, які відповідають мінімальним харчовим стандартам. Оскільки в 50-х роках сім'ї витрачали на їжу в середньому одну третину свого доходу, передбачалося, що достатньо помножити продовольчий бюджет на три, щоб забезпечити задоволення основних потреб. З моменту створення межа бідності була відкоригована лише на інфляцію. Межа бідності як мінімальний життєвий стандарт щорічно визначається Бюро перепису США для сімей з різним

числом осіб та дітей за такими групами: з двома батьками, один з яких працює; з двома батьками, з яких жоден не працює; неповна сім'я з одним непрацюючим (батьком чи матір'ю).

Натомість, СЕС застосовується для сімей, в яких кожен дорослий член сім'ї працює повний робочий день. При цьому до стандарту включаються пов'язані з роботою видатки (транспортні витрати та податки), а для сімей з дітьми – витрати по догляду за дитиною. СЕС розраховується у прив'язці до всіх основних статей сімейного бюджету, актуальних для працюючих дорослих, а не лише на харчування: житло, догляд за дітьми, харчування, охорона здоров'я, транспорт, податки та інші витрати. При цьому визначаються актуальні місцеві або регіональні витрати для кожної базової потреби, оскільки врахування регіональних або місцевих цін особливо важливо для окремих позицій, наприклад для житла: житло у найдорожчих районах країни, таких як Манхеттен, може коштувати в чотири рази дорожче, ніж у найдешевших районах.

Оскільки стандарт передбачає, що всі дорослі працюють повний робочий день, він включає витрати на транспорт, податки та догляд за дітьми, податки та податкові кредити всіх рівнів (федеральний, штату та місцевий). Враховується величина фактичних витрат на сплату податків та пільгове оподаткування, а також податкові умови: схеми розрахунку заробітної плати (соціальне страхування), федеральний податок на доходи та податок на доходи штату, залік податку у зв'язку з доглядом за дитиною та податковий залік за податком на професійну діяльність.

Таким чином, СЕС дає можливість врахувати витрати на всі основні потреби, залежно від часового періоду та географічного розташування. Завдяки цьому оновленому та деталізова-

ному підходу можна визначити реальне коло потреб для понад 700 різних типів сімей у кожному окрузі в певному штаті. Розрахунок суми, необхідної для задоволення кожної базової потреби на мінімально прийнятному рівні без державної чи приватної допомоги залежно від місця проживання та складу сім'ї визначає формалізовані життєві стандарти у мультиваріантних розрізах.

Для таких розрахунків найбільш проблемним є забезпечення необхідною якісною інформацією, яка б відповідала певним критеріям. При виборі джерел даних, наскільки це можливо, дані, що використовуються у СЕС, відповідають наступним критеріям. СЕС розраховується на основі достовірних публічних та державних джерел даних, включаючи:

- *житло*: Міністерство житлового будівництва та міського розвитку США здійснює дослідження щодо обґрунтованих ринкових розцінок на сімейне житло;
- *догляд за дитиною*: верхня межа ринкових розцінок у розрізі регіонів на соціальне забезпечення по догляду за дітьми;
- *харчування*: продовольча програма Міністерства сільського господарства США;
- *медичне обслуговування*: оцінка фактичних затрат на медичне обслуговування, включаючи цільові виплати робітникам і наявні витрати за медичні страховки робітників, що дотуються;
- *транспорт*: перепис США, ціни на бензин марки ААА, дані Національної Асоціації страхових спільнот по споживчих витратах;
- *різне*: 10% інших витрат (на одяг, предмети побуту, інше);
- *податки*: федеральний, місцевий податок на доходи, по-

даток на доходи штату, податок з прибутку (штату і місцевий), податок з заробітної плати за мінусом податкової пільги на низький дохід.

В даний час СЕС використовується для кращого розуміння питань адекватності доходів, для створення та аналізу соціальної політики та програм допомоги окремим категоріям. Ці розрахунки використовують громадські організації, політичні інститути, адвокати, постачальники тренінгів, страхові компанії, агенції громадських служб, а також державні та місцеві чиновники.

Насправді, СЕС широко застосовується при формуванні, реалізації та оцінці заходів державної політики у США. Зокрема, для формування розуміння, які сім'ї мають чи не мають труднощі із самозабезпеченням. У звітах відображається рівень життя сімей у порівнянні зі стандартом. Наводяться не тільки дані про сім'ї, рівень життя яких визначається нижче стандарту, але і їх детальні характеристики. Здійснюється детальний та масштабний аналіз дієвих програм і заходів з відзначенням успішних та невдалих досвідів участі у таких програмах.

Для результативного впровадження програм соцзабезпечення та розвитку трудового потенціалу на федеральному рівні та на рівні штатів стандарт можна використовувати по 4-х напрямках: у якості інструменту підвищення ефективності програм; як міру оцінки їх ефективності; для визначення відповідності вимогам для включення претендентів до програми; як консультативний інструмент.

Можлива демонстрація ефективності альтернатив державним програмам, що допомагає оцінити ефективність впливу діючих програм (наприклад, що відбувається із сім'ями, коли після років існування на соцзабезпеченні вони виходять на ро-

боту), а також оцінити можливі зміни (які наслідки може мати реструктуризація програм субсидування, проведення податкової реформи тощо). Для прикладу можна навести результат моделювання щодо впливу надбавок до заробітної плати та дотацій на можливості самозабезпечення сімей:

- мінімальною зарплатою покривається в середньому лише 34% витрат;
- субсидії на дітей являють собою значну підтримку для сім'ї;
- при ставці оплати праці у розмірі 12 дол. на годину сім'ї вдається покрити видатки в середньому на 72%.

Використання у якості консультативного інструменту передбачає складання бюджету та розрахунок рівня доходу, достатнього для економічної самозабезпеченості. Розрахувати рівень доходу, необхідного для досягнення самозабезпечення, сьогодні можливо в інтерактивному режимі для 39 штатів. Це дозволяє провести розрахунок по відношенню до реальних затрат та оцінити варіанти покриття витрат на основі закладання різних параметрів за рівнем отримуваного доходу.

В Україні затверджений у 2000 році і практично незмінний досі прожитковий мінімум також передбачає деталізацію різних споживчих потреб у товарах та послугах, і містить понад 100 позицій. Проте, основною проблемою прожиткового мінімуму була і залишається невизначеність щодо його основної функції і, відповідно, кількісного та якісного наповнення. Згідно законодавчого формулювання, «Прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродуктових товарів та мінімального набору послуг, необхід-

них для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості» [94]. Таке розмите формулювання не дає чіткої відповіді на запитання – прожитковий мінімум вказує на середній суспільний стандарт, який має ототожнюватися з життєвими стандартами, чи на мінімальний стандарт споживання, який слугуватиме абсолютною межею бідності.

Якщо прожитковий мінімум виконує функцію абсолютної межі бідності, то деталізація непродовольчих товарів та послуг, які входять до його складу, значно викривлює дійсну картину щодо мінімального споживчого набору. В першу чергу, це стосується цін покупок, які мають сьогодні на споживчому ринку значний діапазон, а середні (або середньозважені) ціни не відображають фактичні витрати малозабезпечених верств населення. Спостереження мінімальних цін є надто трудомістким процесом, який до того ж не страхує від похибок. Крім того, надзвичайно важко за такого підходу обґрунтувати як необхідність обов'язкового володіння певним предметом чи необхідність певної послуги, так і кількість таких товарів і послуг для забезпечення від бідності.

Якщо ж прожитковий мінімум слугує індикатором середніх суспільних стандартів, то перелік товарів та послуг має регулярно оновлюватися, відповідно до змін споживчої поведінки. При цьому дослідження споживчої поведінки має базуватися на різних джерелах інформації, включаючи спеціальні опитування. Тому діючою методикою було передбачено перегляд складу прожиткового мінімуму на постійній основі.

Сьогодні набори товарів та послуг, що входять до прожиткового мінімуму, є вкрай застарілими, і не відповідають жодній з двох можливих функцій соціального стандарту. Навіть для функції мінімального соціального стандарту (абсолютної межі

бідності) набори непродовольчих товарів та послуг являють собою відірвані від реальних споживчих потреб складники. Особливо відчутним цей недолік видається при аналізі наборів для дітей різних вікових груп.

У випадку використання прожиткового мінімуму як межі бідності сьогодні найбільш доцільним є застосування нормативно-структурного підходу, який базується на нормативному визначенні складу продовольчого кошика та структурному методі розрахунку вартості непродовольчих товарів та послуг як відсотку до вартості продовольчого кошика. Основна перевага такого методу полягає у можливості уникати деталізації товарів непродовольчої групи та послуг. Проте, на відміну від статистичного методу, нормативно-структурний підхід дозволяє обґрунтувати співвідношення продовольчої та непродовольчої складових на основі як фактичної структури споживання, так і підходів до раціонального споживання. У цьому випадку базові співвідношення підлягають розрахункам та науковому обґрунтуванню.

Якщо прожитковий мінімум має відображати сучасні життєві стандарти суспільства, то слід кардинально переглянути склад непродовольчих товарів та послуг для різних соціально-демографічних груп населення з урахуванням їх реальних сьогоденних потреб. Періодичне коригування складу непродовольчих наборів в майбутньому має здійснюватися на основі спеціальних досліджень, зокрема, з використанням уже існуючих модулів по депривації в обстеження умов життя домогосподарств, яке проводиться Державною службою статистики України на постійній основі.

Найменше заперечень викликає харчова складова прожиткового мінімуму. Перш за все, продуктові набори розробле-

ні спеціалістами охорони здоров'я, і відповідають нормативам здорового харчування. Крім того, дослідження доводять, що переважна більшість груп продовольчих товарів, що входять до складу прожиткового мінімуму, за кількістю та структурою відповідають реальному споживанню середніх українських сімей. Отже, в продуктивній складовій прожиткового мінімуму враховано національну специфіку споживання та, відповідно, основні потреби населення у кількісному та якісному наповненні раціону.

Принципово важливе значення має розробка стандарту життя, що міг би ґрунтуватися на системі споживчих бюджетів населення і включав би показники, визначені на основі сформованого в суспільстві, насамперед, у його середньому шарі, розуміння достатнього рівня доходів, забезпеченості житлом, зв'язком, транспортом, системою освіти та охорони здоров'я, параметрів особистої безпеки і т.д. При формуванні такого стандарту представляється доцільним використовувати визнані світовим співтовариством базові принципи розвитку людського потенціалу. Стосовно до сучасних умов України такий стандарт життя міг би використовувати наступні орієнтири: майнова забезпеченість; житлові умови; інфраструктурні можливості або можливість їх заміщення; інформаційно-комунікаційні та освітні потреби; страхування, включаючи медичне; можливість проведення вільного часу тощо. Зрозуміло, що рівень потреб за цими позиціями має визначатися з урахуванням не лише суспільної думки (як бажаного стану), але й на основі частотного підходу – виходячи з фактичних можливостей середніх шарів суспільства.

1.3. Обґрунтування моделі рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності

В сучасних умовах розвитку суспільства, коли прискорюються економічні процеси та поглиблюються соціальні трансформації, звужуються часові лаги впливів, і при цьому зростає невизначеність соціально-економічного середовища, виникає потреба в методах діагностики та аналізу цього середовища, соціальних взаємодій, прогнозування майбутнього та оцінки ризиків.

Модель як опис об'єкта дослідження, не залежно від форми вираження та вибору формалізованої мови, може сприяти вивченню властивостей процесів та явищ в складних відкритих системах, до яких насамперед належать економіка та суспільство. Саме у випадку аналізу відкритих систем дослідження об'єкта або вкрай ускладнене або взагалі неможливо. Наприклад, проведення економічного експерименту передбачає велику кількість умовностей для мінімізації каналів входу та виходу з системи, але навіть це не гарантує «чистоти» результату.

Модель створюються для того, щоб зрозуміти, як саме побудований конкретний об'єкт, зокрема, визначити його структуру, виявити основні властивості та встановити закономірності розвитку. Такий підхід в дослідженні дозволяє краще обрати канали впливу та механізми управління об'єктом, здійснювати прогнозування впливу на об'єкт та пов'язані з ним процеси.

Найбільш типовими для опису систем в економіці є математичні моделі, які передбачають врахування якомога більшого числа факторів, що може забезпечити вищу надійність отриманих результатів. Проте, у випадку відкритих систем математичні моделі навіть в ідеалі не можуть гарантувати врахування

більше 70% факторів. Крім того, далеко не завжди можна розробити математичні моделі соціальної чи економічної системи або навіть сформулювати запит на такі розробки для фахівців. Одним зі шляхів розв'язання цієї проблеми інколи пропонується варіант створення кількох гнучких моделей економічних чи соціальних процесів, що дозволяє виділити основні характеристики реальної ситуації за окремими секторами, спрощуючи тим самим поставлене завдання, але при цьому формуючи цілісну картину для здійснення детального аналізу, адекватної оцінки ситуації, прийняття на цій основі управлінських рішень.

Отже, побудова математичної моделі в умовах мінливого та важко передбачуваного соціально-економічного середовища для кращого розуміння сутності процесів не дасть бажаного ефекту, як через неможливість врахування численних факторів та впливів в їх мінливому стані, так і внаслідок мультиваріантності інтерпретацій у практичному застосуванні. Крім того, існують додаткові обмеження. Наприклад, соціальні процеси у порівнянні з фізичними, та навіть економічними, важче оцінювати і моделювати, оскільки складніше передбачати дію цілої низки психологічних факторів. В таких умовах найбільш прийнятною є описова (інформаційна) модель, яка відображає основні принципи та механізми взаємодії, і дає змогу систематизувати чинники на напрями впливу для кращого розуміння сутності процесів.

У нашому випадку інформаційна модель — це уявний об'єкт, що використовується для дослідження рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності, при цьому зберігається та акумулюється інформація про основні для даного дослідження риси і властивості. Інформаційна модель буде представлена у вигляді схеми з описом алгоритму основних взаємодій та

впливів.

Таким чином, модель рівня життя може бути окреслена у вигляді алгоритму дослідження з визначенням чинників прямої та непрямой дії, характерних для традиційного дослідження впливів та таких, що виникають у нестабільному соціально-економічному середовищі:

1. За широким переліком складових рівня життя (від найнеобхідніших фізіологічних потреб до духовних) з'ясується бачення суспільства щодо життєвих стандартів (потреб) у їх кількісному та якісному наповненні. Життєві стандарти представлені у вигляді піраміди Маслоу, де в основі піраміди розташовані найнеобхідніші потреби, а у її верхівці – потреби найвищого рівня.
2. Оцінки рівня життя як рівня задоволення потреб здійснюються через співставлення фактичних характеристик (досягнутого рівня задоволення потреб) з визначеними суб'єктивним шляхом життєвими стандартами. При цьому систематизація показників та блоків показників відповідає більш прийнятній для аналізу структурі – за сферами життєдіяльності.
3. Різні чинники – прямої та непрямой дії – здійснюють вплив як на рівень задоволення потреб, так і на самі потреби (життєві стандарти). В умовах кожного конкретного періоду розвитку (зростання чи спаду) кожної країни різні чинники можуть підсилювати чи послабляти свій вплив.
4. Життєві стандарти формуються як під впливом фактичного рівня життя та його трансформацій, так і під впливом інших чинників, наприклад, зовнішніх чи тимчасових, пов'язаних з кризами та підйомами.

5. Здійснювати вплив на рівень життя (рівень задоволення потреб) можна за допомогою прямих та непрямих механізмів. Вплив на життєві стандарти може бути лише непрямым.
6. Основними впливами на рівень життя населення країни є зростання доходів як результат економічного зростання, розподіл доходів у суспільстві та покращення середовища проживання (екологічного, соціального, інформаційно-комунікаційного, інфраструктурного, тощо).
7. Основним механізмом прямої дії на рівень життя населення у рамках державної політики є державні соціальні гарантії та система соціальної підтримки, включаючи доступ до послуг соціальної сфери у гарантованих державою обсягах.
8. В умовах нестабільного соціально-економічного середовища на формування рівня життя та життєвих стандартів здійснюють вплив додаткові чинники, а традиційні – змінюють інтенсивність, напрям, швидкість та масштабність впливу.
9. Нестабільне середовище породжує низку негативних впливів, які можуть вкорінюватися та ставати гальмом розвитку на багато років. Проте, в таких умовах можуть з'являтися і позитивні процеси як реакція саморегульованої системи на зовнішні виклики

Так може виглядати загальна модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності. Вона має певні обмеження об'єктивного та суб'єктивного характеру, проте дає загальне уявлення щодо об'єкту дослідження та його основних взаємодій.

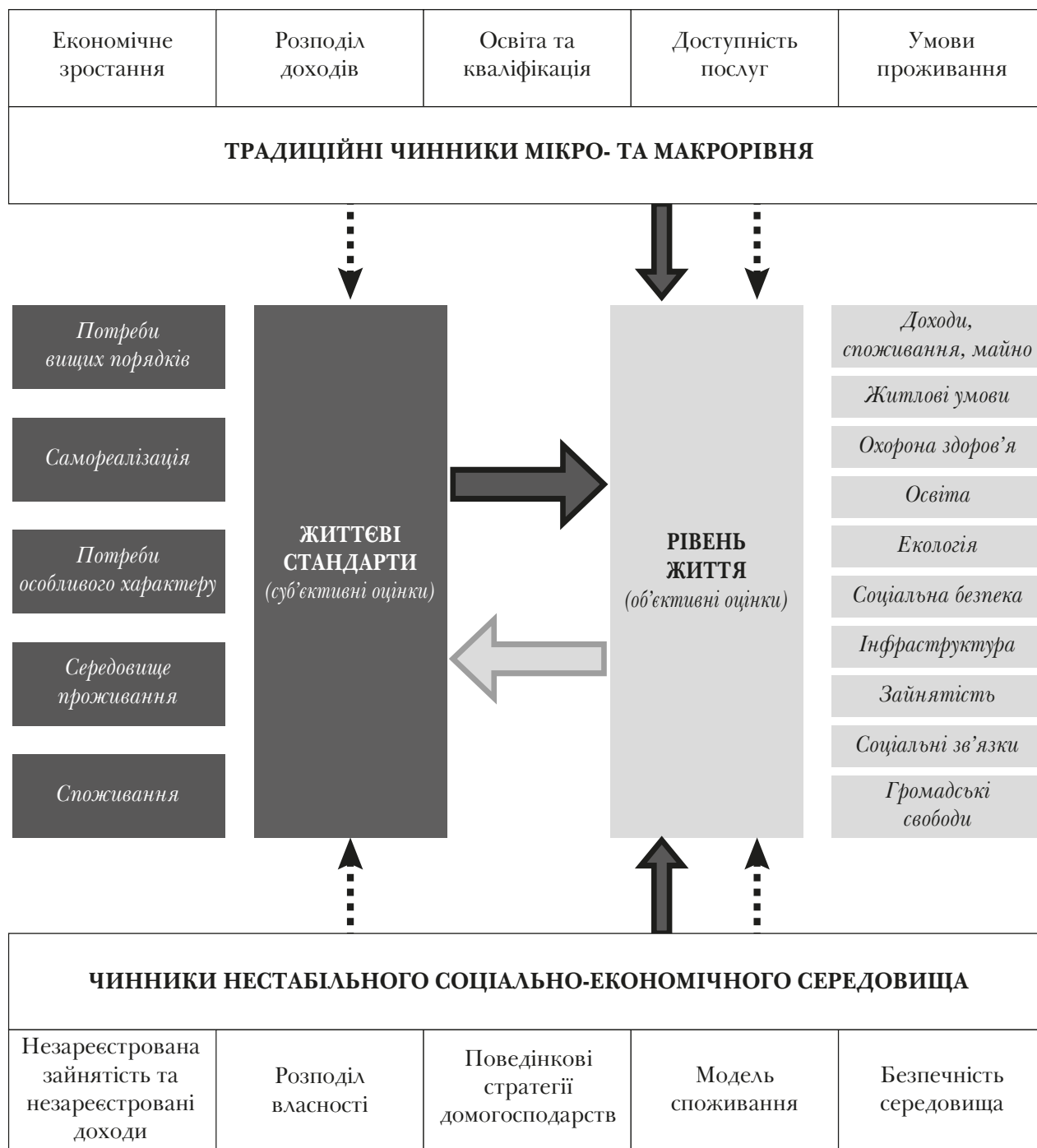

Рис. 1.1. Модель рівня життя в умовах соціально-економічної нестабільності

Джерело: розроблено автором.

Сьогодні для українського суспільства одним з головних обмежень моделі рівня життя є невідповідність уявлень більшості людей про необхідні потреби їх реальному рівню задово-

лення та фінансовій спроможності держави та населення [195]. В умовах соціально-економічної нестабільності, яка в тому числі може характеризуватися викривленими уявленнями більшості населення, життєві стандарти у їх кількісному та якісному вираженні доцільно піддати частотному контролю. Дійсно, населення, яке підпадає під дію трансформацій різної природи і живе у стані перманентної кризи та накопичених незадоволених потреб, втрачає межу між бажаним, якого реально можна досягти та нездійсненими мріями. Частотний контроль у даному випадку передбачає відсікання від переліку потреб окремих позицій, які не є характерними для більшої частини суспільства або зміну кількісного та якісного наповнення потреби відповідно до парламентів, поширених серед вагової частки населення.

1.4. Формування добробуту в теорії цивілізаційного прогресу

Всі теорії, які існують в економічній науці, тією чи іншою мірою зосереджувались на аспектах формування добробуту населення як на принциповому питанні існування суспільства. Починаючи з ідей утопічного соціалізму, рівний розподіл вироблених благ розглядався як умова досягнення всебічного щастя для всіх. На думку утопістів, людина нещасна тому, що відчуває заздрість до більш успішного сусіда, а знищити заздрість можна лише одним шляхом – зробивши всіх однаковими. Натомість, представники класичної політекономії, зокрема, А. Сміт, в теорії добробуту робили акцент на виробництві, розглядаючи добробут як похідну накопичення національного капіталу, а показником рівня добробуту вважали зростання кількості благ на душу населення. Отже, фактори економічного зростан-

ня, найважливішими з яких вважалися накопичення капіталу та розподіл праці, автоматично ставали факторами зростання добробуту. За судженням А. Сміта, «...отримане в результаті розподілу праці значне збільшення виробництва ... приводить суспільство, яке управляється належним чином, до того загального добробуту, який поширюється і на найнижчі прошарки населення» [109, с.88].

Народження економічних теорій добробуту насамперед пов'язане з пошуком відповіді на питання щодо забезпечення достойного рівня життя для всіх членів суспільства. Роботи А. Сміта, Д. Рікардо, А. Маршала, Л. Вальраса, В. Парето, А. Пігу та інших, які склали основу економічної теорії добробуту, розглядають питання цінності благ, створення багатства та його розподілу крізь призму умов виникнення стану ринкової рівноваги.

Якщо класична політекономія досліджувала питання забезпечення зростання суспільного багатства на макрорівні, то маржиналізм асоціюється з переходом досліджень на мікрорівень, де центральним питанням економічної науки стала поведінка економічних суб'єктів в умовах обмежених ресурсів. Маржиналістами було визнано, що кінцевою метою окремої людини є максимальне задоволення потреб або максимізація добробуту у розумінні максимізації корисності. Проблема максимізації добробуту багатьма дослідниками відноситься до філософських проблем, адже в основу сучасних теорій добробуту покладено положення утилітаризму, який визнає корисність критерієм моральності вчинку. Засновник цієї теорії І. Бентам визнає добробут метою всіляких людських вчинків і вважає, що єдиною універсальною суспільною наукою має стати евдемоніка – наука досягнення добробуту [9, с.158].

За Бентамом, людина виступає як раціональний споживач, здатний кількісно виміряти задоволення та страждання, головними показниками яких можна вважати інтенсивність та тривалість таких станів. Він пропонував вимірювати добробут як різницю між сумою страждань та сумою задоволень за певний період часу. В цій концепції добробут розглядається як егоцентричне явище, де кожний акт особистого вибору визначається безпосередньо досягненням особистих цілей. Інтереси суспільства являють собою суму інтересів окремих громадян, і якщо виникає конфлікт інтересів різних груп, то рішення має бути прийнято на користь тих, у кого потенційна кількість добробуту в разі задоволення їх потреб буде більшою.

Це означає, що будь-яка реальність цікавить людину лише тоді, коли її можна використати з вигодою для себе. Крім того, ця концепція націлена на сьогоденне споживання – майбутні задоволення згідно «арифметиці щастя» включаються до розгляду з меншими вагами, ніж сьогоденні. Універсальний споживач Бентама не має прагнення до праці як самостійної цінності, воно присутнє лише через прагнення до багатства. Саме така модель «економічної людини» стає центральною фігурою маржиналістського аналізу. Вони зміщують фокус економічної теорії у площину споживчого вибору, де людина є ні чим іншим, як максимізатором корисності. Отже, метою виробництва і обміну визначається отримання максимального щастя і найбільшого задоволення потреб. В економічну теорію, таким чином, не включалися спонукальні мотиви, які могли б зробити особистий добробут результатом більш широкого кола факторів, ніж лише особисте споживання.

Відкритим залишається питання, чи означає оптимізація поведінки окремих осіб (максимізація індивідуальної корис-

ності) максимізацію суспільного добробуту в цілому. Бентам сформулював мету будь-якого уряду – «забезпечення найбільшого щастя найбільшому числу людей», не даючи відповіді на питання щодо шляхів досягнення такої моделі. Принципово різні відповіді на це запитання дають автори найбільш відомих економічних теорій добробуту – В. Парето та А. Пігу.

Згідно Парето, добробут суспільства досягає максимуму, а розподіл ресурсів стає оптимальним, коли будь-які зміни цього розподілу погіршують добробут принаймні одного суб'єкту економічної системи. При оптимальному стані неможливо покращити становище будь-якого учасника економічного процесу, не знижуючи тим самим добробут хоча б одного з інших. А критерієм зростання суспільного добробуту у ситуації відсутності оптимуму є такий розподіл ресурсів, який збільшує добробут принаймні однієї особи без шкоди іншим [8]. Отже, Парето вважає критерієм оптимальності не загальну максимізацію корисності, а її максимізацію для кожної окремої особи в рамках володіння певним стартовим запасом благ. Проте, вибір кожного індивіда залежить від цін та стартового набору благ, а змінюючи початковий розподіл благ, ми змінюємо рівноважний розподіл і ціни. Отже, ринкова рівновага – це найкращий стан в рамках вже сформованої системи розподілу, тобто модель Парето не враховує фактор нерівності. Стабільну нерівномірність розподілу доходів він вважає виключно свідченням нерівномірності природних здібностей людини, а не наслідком недосконалості соціальних умов.

Підхід Пігу до проблеми добробуту являє собою погляд з позиції суспільства в цілому, а не окремої особи. Проте, в рамках своєї концепції він звертає увагу на те, що розуміння індивідуального добробуту ширше за суто економічні його аспекти.

Окрім максимуму корисності від споживання, добробут включає такі складові, як умови праці та стан оточуючого середовища, стосунки з іншими людьми та статус в суспільстві, суспільну безпеку тощо. В кожному з цих аспектів людина може відчувати себе задоволеною більшою чи меншою мірою. Пізніше ці складові сформувалися у поняття «якість життя», визначення якого натикається на низку проблем, пов'язаних з неможливістю вимірювання корисностей [90, с. 73]. Пігу підкреслює, що розмір національного дивіденду неточно відображає рівень загального добробуту, оскільки певні елементи якості життя, що не мають монетарної оцінки, виступають реальними факторами добробуту. Отже, можлива ситуація, коли зростання рівня загального добробуту відбувається при незмінному рівні економічного добробуту.

На загальний рівень добробуту впливає не тільки величина національного дивіденду, але й принципи його розподілу. Виходячи з закону убуючої граничної корисності, Пігу виводить гіпотезу, що передача частини доходу від багатих до бідних збільшує суму загального добробуту суспільства. Теорія оподаткування та дотацій за Пігу базується на принципі найменшої сукупної жертви або рівності граничних жертв для всіх членів суспільства. Цим принципам відповідає система прогресивного оподаткування.

На думку Пігу, для кожного виробленого товару необхідно дотримуватися умови, коли гранична суспільна вигода (сума, яку всі люди бажали б заплатити за всі вигоди від використання додаткової одиниці товару) дорівнювала б граничним суспільним затратам, тобто сумі, яку люди згодні заплатити за альтернативне використання ресурсів. У випадках, коли гранична суспільна вигода перевищує граничну приватну вигоду, уряд

має субсидувати виробництво даного товару. Коли ж граничні суспільні затрати перевищують граничні приватні затрати, уряд має посилити податковий тиск на економічну діяльність, пов'язану з додатковими суспільними затратами, щоб приватні витрати і ціна товару відображали потім ці затрати.

Проте, валовий національний продукт (за термінологією Пігу – національний дивіденд) характеризує кінцеві результати економічної діяльності, але не дає уявлення щодо умов життя та досягнутого рівня суспільного добробуту в цілому, оскільки не відображає якісні моменти розвитку. Отже, природним став пошук нового синтезуючого показника для більш повного відображення широкого спектру життєвих стандартів.

Так, американські економісти Дж. Тобін та В. Нордгауз здійснили спробу розробити узагальнюючий показник економічного добробуту, який отримав назву «показник чистого економічного добробуту» [104; 121]. На відміну від валового національного продукту, до нього не входили затрати, пов'язані з порушенням екології. Натомість, включалися у вартісній формі «вигоди» від скорочення робочого часу та відповідного збільшення вільного часу. Додатково в показнику враховувались результати деяких видів неоплачуваної діяльності. Незважаючи на всю привабливість нового показника, спроби обґрунтувати скоригований таким чином синтетичний індикатор чистого економічного добробуту виявилися невдалими. Адже багато сумнівів викликає розрахунок величини негативних факторів, вартісної оцінки важливості вільного часу та врахування складових умов життя неринкового характеру.

Традиційні неспроможності ринку та інші обмеження конкурентної моделі визначають обставини, за яких ринкова економічна діяльність не веде до ефективності за Парето. Таким

чином, вони вказують на необхідність поліпшення ситуації завдяки тій чи іншій моделі державної політики. До того ж, крім ефективності, інші цінності заслуговують на увагу при визначенні міри, за якою сукупність приватної та державної діяльності буде наближати нас до суспільства загального добробуту.

Соціальна якість суспільного устрою, який базується на ринковому господарюванні, в найбільшому ступені залежить від моделі розподілу доходів. Можливість споживачів впливати на економічні процеси залежить від наявності в них купівельної спроможності, тобто від доходу. Отже, соціально вразливі верстви населення здебільшого позбавлені можливості участі у процесі регулювання виробництва взагалі, а працюючі обмежені у такому впливі розміром свого доходу від зайнятості. Соціальні проблеми, обумовлені різним рівнем доходу, виникають у тих випадках, коли окремі види доходів від праці виявляються недостатніми для забезпечення прийняттого рівня життя або коли існуючі різниці у рівнях доходів є невиправданими з огляду на відмінність у характері, кількості та якості праці.

У 40-х роках XX століття представники кейнсіанської теорії (Д. Кейнс, Е. Хансен, Х. Хансен, Д. Хікс, П. Самуельсон) розглядають не гроші та ціни, а доходи і зайнятість, і обґрунтовують необхідність активного державного регулювання економіки: широкі бюджетні витрати та виплати у системі соціального страхування збільшують сукупний попит, що суттєво змінює розподіл доходів [36; 18]. На думку кейнсіанців, держава може втручатися в економіку з метою досягнення більшої справедливості: уряд має взяти на себе відповідальність за вирівнювання доходів шляхом системи прогресивного оподаткування та розвитку безоплатної системи освіти та охорони здоров'я. В результаті формується своєрідна змішана система, в якій держа-

ва виконує функцію стабілізатора, вирівнюючи економічну та соціальну нестійкість. Основу цієї системи за Кейнсом складає приватна власність, а держава не повинна виступати конкурентом приватного капіталу.

Кейнсіанська теорія, вирішуючи проблему вибору між «економічною ефективністю» та «соціальною справедливістю», схиляється в бік останньої. Проте, еволюція кейнсіанської політики призвела до того, що замість збільшення чи зменшення державних витрат в залежності від змін потреб економіки, витрати були встановлені на стабільно високому рівні. Використання кейнсіанських концепцій у практиці регулювання економіки країн Західної Європи та США спочатку дало впевненість, що знайдено ідеальну модель змішаної економіки, в якій ринкові механізми забезпечують ефективність, а держава доповнює та корегує ті сторони, які не охоплюються приватним підприємництвом і ринком, досягаючи тим самим економічної та соціальної стабільності. Проте, світова економічна криза середини 70-х років показала, що намагання ліквідувати чи пом'якшити негативні для суспільства впливи ринкової економіки, залишивши при цьому її позитивні риси, в довгостроковій перспективі не дає бажаних результатів, отже проблема є невирішеною.

Теорія монетаризму (М. Фрідмен, А.У. Філіпс, Д.Ф. Мут, Ф.А. Хайек та інші), на протигагу кейнсіанству, вважала грошову масу ефективним регулятором економіки, а вільний ринок – саморегулюючою системою, яка автоматично забезпечує високу економічну стабільність. Необхідно лише підвищити попит на гроші, забезпечити стійке зростання грошової маси. Таким чином, уряд здатен впливати лише на номінальні змінні (темпи інфляції), але неспроможний регулювати реальні величини (до-

ходи, зайнятість, виробництво) [130].

У середині 70-х років ХХ століття економічна думка роз'єдналася на «монетаризм» та «фіскалізм». Монетаристи відмітають можливості фіскальної політики, вони досліджують процес визначення рівня доходу на основі кількісної теорії грошей. Фіскалісти ж (А. Лаффер, Дж. Ванінські, Дж. Гілдер, І. Крістол) вважають, що і грошова і фіскальна політики в змозі здійснювати вплив на доходи. Розглядаючи питання фіскальних відносин та впливу податкової системи на економічні стимули та динаміку доходів, вони вважають, що високі податки здійснюють стримуючий вплив не тільки на економічне зростання, але й на динаміку доходів та накопичень. При цьому підкреслюється негативний вплив на економічну мотивацію і системи соціального страхування [16].

Основне завдання економічної політики формулюється фіскалізмом як визначення оптимальних ставок оподаткування та податкових пільг і виплат. Ці дослідження підготували податкові реформи 80-х років у ряді розвинутих країн (США, Великобританія, Німеччина) в бік зниження максимальних ставок, кількості та прогресії податкових ставок, зменшення податкових пільг, тощо. Сьогодні ринкова економіка на практиці не підтвердила істинності того чи іншого підходу. Пошук вирішення проблеми поєднання економічної незалежності формування доходів та соціальної підтримки на випадок втрати доходу все ще залишається актуальним.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття дедалі активніше велися дискусії щодо вибору найбільш ефективного ступеня соціалізації ринкової економіки. Спочатку це було викликане зниженням темпів економічного зростання у країнах Західної Європи, які традиційно асоціювалися з моделлю загального до-

бробуту. Згодом ця проблема привернула до себе увагу ще й з огляду на поступове входження в ринкову економіку країн Східної та Центральної Європи, які не тільки опинилися перед необхідністю вибору моделі державотворення, але й вимушені були здійснювати значні соціальні видатки при вкрай обмежених ресурсах.

У світовій науці ця проблема і сьогодні не втрачає своєї популярності. В останні десятиріччя дослідженнями проблеми держави загального добробуту та відмінностей економічних моделей країн Європи та США приділяли увагу такі дослідники як П. Флора, А. Дж. Хейденхеймер, Г. Еспінг-Андерсен, Р. Петрелла, П. Х. Ліндерт, А. Алесіна, Е. Глезер та інші. Проте, в Україні серйозні дискусії щодо майбутньої економічної моделі держави практично не ведуться, оскільки більшість дослідників зосереджує увагу на вирішенні актуальних проблем забезпечення економічного зростання та виконання зростаючих державних соціальних зобов'язань.

Світова наука та практика державної діяльності сьогодні вирішують одне з найбільш дискусійних питань – наскільки ефективно та необхідне існування держави загального добробуту, і чи має вона перспективи в майбутньому. Дедалі частіше висловлюються думки щодо зниження темпів економічного зростання країн Європи внаслідок високих соціальних видатків. Проте, більшість дослідників, навіть серед прихильників американської моделі, вважають, що виникнення та існування держави добробуту є абсолютно обґрунтованим процесом, свого роду історичною закономірністю.

Відмінність моделі США, Японії та частково Великобританії від решти розвинутих країн, які пішли шляхом розвитку моделі загального добробуту, дослідники пояснюють низкою

специфічних обставин, що стримували процес історичного переходу до нової системи поглядів. Отже, ці три країни вважаються скоріше винятком, ніж правилом розвитку у світовому масштабі. Дійсно, в останні десятиріччя можна було спостерігати посилення соціального вектору в державній політиці США та Великобританії, і хоча після останньої кризи (2008 року) популярність соціалізації економіки почала спадати, різниця між розвинутими країнами дещо нівелювалася.

Якщо порівняти рівень перерозподілу коштів у США та країнах континентальної Європи¹ на початку сторіччя, то можна виділити основні групи факторів, які певним чином підкреслюють різницю у ступені соціалізації економіки: рівень та структура витрат з державного бюджету, модель пенсійної системи, система оподаткування та регулювання ринку праці.

Загальні державні видатки по відношенню до ВВП в середньому по Європі у 2000 році становили 44,9% проти 29,9% по США та 37,3% – по Великобританії. При цьому, для таких країн як Швеція та Франція показник складав близько 50%. Відповідно, витрати на соціальні допомоги та соціальне страхування до ВВП становили: по континентальній Європі – в цілому 17,6% (Франція, Німеччина та Швеція – близько 20%), у США – 10,6%, а у Великобританії – 15,6% [2]. Слід зазначити, що в США на всі без виключення соціальні програми відсоток витрат від ВВП поступався рівню інших розвинутих країн. Система перерозподілу у Великобританії була більше схожа на США за рівнем видатків на програми у сфері ринку праці та охорони здоров'я, проте за рівнем пенсійних витрат вона випереджала навіть

¹ Включені країни: Австрія, Бельгія, Данія, Німеччина, Греція, Італія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Фінляндія, Франція, Швеція. Окремо розглядається Великобританія, яка за рівнем соціальних видатків займає проміжне становище між європейськими країнами та США.

країни континентальної Європи.

Пенсійні системи традиційно передбачають перерозподіл коштів від молодих до осіб похилого віку, при цьому малозабезпечені особи пенсійного віку отримують загалом більше, ніж багаті. Це явище краще виражене в Європі, ніж в США. Податкова система країн Європи та США теж мала певні відмінності – для бідних американців гранична ставка податку була вищою, ніж для бідних європейців, а для багатих – навпаки. Найсуттєвіші протиріччя європейської та американської моделей початку ХХІ століття виявляються у питаннях захисту зайнятості та підтримки безробітних. Згідно даних з різних джерел, гарантії працюючим на державному рівні були практично відсутні у США, натомість, у континентальній Європі мали чітке соціальне спрямування. Підтримка безробітних в США поступалася Європейським країнам не тільки за рівнем виплат, але й за їх тривалістю.

Таким чином, перерозподіл доходів на користь бідних однозначно був вищим у Європі. Окремі соціально вразливі категорії (інваліди, особи похилого віку, багатодітні сім'ї) також мали соціальний захист у США. Проте, ця підтримка була нижче європейського рівня, а перерахунок коштів на користь бідних у США значно поступався країнам Європи.

Прихильники американської моделі пояснюють цю різницю поширенням у США благодійництва, кошти від якого можуть частково замінити державні соціальні програми. Перевага благодійництва перед податками вбачається ними у можливості людини обирати певний напрям здійснення пожертвування, тобто сама людина, а не держава, визначає, на чию користь треба перерозподіляти кошти. Дійсно, у США благодійні внески значно перевищували показники по Європі. Суми пожер-

твувань на душу населення у США становили у 2000 році 691 дол., у Великобританії – 141 дол., а у Європі в цілому – лише 57 доларів. Проте, благодійницькі кошти не перекривають різницю у державних витратах на соціальні цілі.

Чим же можна пояснити принципові відмінності економічної моделі країн Європи та США, якщо наприкінці ХІХ століття їх практично не існувало, а поворотним пунктом розходження розвинутих країн у баченні моделі державотворення стали 20-ті роки ХХ століття. Чи існує наукове обґрунтування тієї чи іншої моделі в сучасних умовах?

Для відповіді на перше запитання необхідно виділити три групи факторів, які визначають історичний розвиток країн: економічні; політичні; соціологічні (або особливості суспільної поведінки). Найбільшої уваги заслуговують економічні фактори, оскільки саме навколо економічного обґрунтування держави загального добробуту точиться найбільше дискусій. До основних ознак відмінності у ступені соціалізації економіки на макрорівні можна віднести: модель розподілу доходів до стягнення податків; відкритість економіки, мобільність доходів; ефективність податкової системи.

Згідно Л. Ерхарду, чим вище нерівність у розподілі доходів до сплати податків, тим більша потреба у державному перерозподілі коштів у демократичному суспільстві [171; 28]. Проте, при порівнянні системи США та країн Європи можна побачити іншу закономірність. Хоча нерівність в доходах до стягнення податків в США набагато вище, ніж в Європі, більший перерозподіл характерний для європейських країн. В США до стягнення податків 20% найбільш багатого населення отримує 43,5% всіх доходів, а в Європі – 37,1%. Після перерозподілу доходів коефіцієнт Джині в США дорівнює 38,5%, а у Європі – 29,1%.

Отже, основне економічне пояснення низьких соціальних трансфертів у США в порівнянні з Європою не спрацьовує. Тобто, теоретично у США мало б перерозподілятися більше коштів в бік нужденних, чого ми не бачимо на практиці.

Більш відкриті у економічному відношенні країни мають більшу диференціацію у доходах, а отже, вимагають додаткових державних трансфертів для забезпечення соціальної стабільності. Оскільки відкрита економіка більше наражається на часті потрясіння, вона вимагає додаткового соціального перерозподілу для захисту населення від непередбачуваних обставин. Дослідники вважають, що сталість ВВП у США значно поступається країнам Європи. Проте, незважаючи на більшу нестабільність економіки США, соціальний перерозподіл значно вищий у країнах Європи.

Особливо серйозні дискусії точилися в минулому столітті щодо проблеми мобільності доходів. Суспільство великих можливостей, зразком якого завжди вважали США, може мати значну нерівність у доходах задля збереження можливості розбагатіти, тобто шансу для кожного вийти на більш високий рівень добробуту. Саме цей аргумент наводився як основний при обґрунтуванні американської моделі. Згідно класичної теорії, при наявності високої мобільності доходів кожна працююча людина може вийти зі стану бідності і підвищити свій рівень життя, а бідність працездатної людини в такій системі пояснюється небажанням працювати. Проте, статистика останніх трьох десятиріч свідчить про неоднозначність твердження щодо високої мобільності доходів у США порівняно з Європою. Якщо для середнього квінтілю мобільність доходів в США за останні 10 років дійсно дещо вища у порівнянні з Європою, то для нижнього квінтілю (20% найбіднішого населення) характерна про-

тилежна ситуація. Розрахунки, проведені різними дослідниками (П. Готтшальк, Е. Сполоаре, Д. Чеччі, А. Ічіно, А. Рустічіні та іншими) свідчать на користь таких тверджень: у Німеччині піднятися вгору за 10 років 31% середнього квінтилю проти 34% у США, однак у нижньому квінтилю незмінно залишалися 60% в США та 43% у Німеччині; у Італії 12% батьків з середнього квінтилю мають дітей у верхніх квінтилях, проти 14% у США, при цьому вілсоток батьків нижнього квінтилю, які мають синів у тій же доходній групі, становить 21% у Італії та 25% у США; за даними 1985 року, узагальненими по всьому населенню країн щодо мобільності доходів, у США та країнах Скандинавії цей показник становив 23,5%, у Австрії 19, а у Англії 16,5% [180, 189]. Таким чином, вийти зі стану бідності в США менш вірогідно, ніж у Європі.

Вважається, що більш ефективна система стягнення податків дозволяє загалом перерозподіляти меншу частку коштів і при цьому більше ресурсів спрямовувати на соціальні цілі. Існує думка, що в країнах Європи в цілому податкова система більш ефективна, ніж в США, характеризується меншими адміністративними витратами, оскільки простіше стягувати високі податки для перерозподілу на користь бідних. До того ж, окремі обстеження свідчать, що в континентальній Європі практика ухилення від податків дещо менш поширена, ніж в США. Проте, це не можна сказати про всю Європу: одні країни мають досить ефективну податкову систему, а інші (наприклад, Італія) поступаються США за показником ефективності.

Таким чином, розглянуті фактори теоретико-економічного обґрунтування ступеню соціалізації економіки не підтверджуються практикою країн з розвинутою ринковою системою – якщо перші два правила не спрацьовують взагалі, то два інших

працюють лише частково. Отже, основні пояснення різного ступеню соціалізації сучасних ринкових систем можуть лежати у площині політико-історичних процесів та особливостях суспільної думки.

Спеціалісти пояснюють феномен американської моделі стабільністю політичних інститутів, особливо мажоритаризму, на противагу інституту пропорційного представництва в Європі. Подекуди це трактується як довіра широкому спектру тих інститутів, якими блокується направлення коштів до бідних громадян. Такий феномен не викликає подиву, оскільки засновники США створювали політичні інститути саме для тих цілей, яким вони слугують дотепер, зокрема, основній з них – захисту власності. Проте, у Європі у ХІХ столітті існували інституційні структури більш правого спрямування, але вони значно трансформувались за цей проміжок часу в результаті загальнонаціональних страйків та революцій. Такі масові явища виявилися більш ефективними в невеликих країнах Європи з малочисельною армією та незначною віддаленістю промислових районів від столиці, а у великих державах революції відбувались після поразки у зовнішніх війнах. Всі ці фактори не могли спрацювати у США, до того ж успішності масових народних виступів перешкоджала етнічна різноманітність.

Розділення за етнічною ознакою може слугувати додатковим поясненням винятковості американської моделі, адже за експертними висновками на державному та індивідуальному рівні воно має суттєве значення у блокуванні перерозподілу. У зв'язку з цим перед європейською системою в майбутньому має постати вибір між етнічним різноманіттям та високим рівнем перерозподілу.

Як свідчать дослідження останніх десятиріч, у демокра-

тичних суспільствах рівень соціалізації економіки тісно пов'язаний з суспільною думкою щодо справедливого перерозподілу та природи бідності. Опитування відносно життєвих цінностей, проведене на міжнародному рівні, може дати уявлення про ставлення населення різних країн до причин бідності [2]. Якщо в Європі 60% населення вважають бідність наслідком непередбачуваних обставин (невезіння), то в США таке пояснення дає лише 29% населення. Натомість, 60% населення США вважають, що бідні ліниві, проти 26% у країнах Європи.

Інше дослідження, яке проводилось по країнах Європи з 1976 до 2001 року [91] свідчить, що населення Великобританії та країн Півдня Європи (для яких характерний нижчий відсоток соціальних видатків до ВВП у порівнянні з іншими європейськими країнами) у поясненні бідності більше схожі на американців. Результати цих опитувань дозволяють зробити загальний висновок – ступінь соціалізації економіки прямо пов'язаний з уявленнями населення про природу бідності та справедливую модель перерозподілу доходів.

Таким чином, вибір моделі соціального розвитку країни скоріше не має макроекономічного підґрунтя, він здебільшого пов'язаний з інституціональними особливостями, які склалися історично, а також з психологічним сприйняттям більшістю населення цієї моделі, яке в свою чергу залежить від ментальності та специфіки розвитку суспільних процесів.

Якщо трансформувати ці висновки для України, то слід виділити три основних моменти:

- 1) інституціональні особливості є до кінця невизначеними, такими, що знаходяться у стадії формування, проте історично на них здійснює вплив колишня соціалістична система; особливо це справедливо для старших поко-

- лінь, які активно беруть участь у виборах та, відповідно, у формуванні лобі тієї чи іншої моделі держави;
- 2) менталітет, специфіка суспільного розвитку та сьогоденні настрої у суспільстві свідчать про неприйняття більшістю населення американської моделі;
- 3) відсутня значна етнічна різnorodність, яка могла б блокувати перерозподіл на користь бідного населення.

На думку П. Х. Ліндерта [198], історичною передумовою виникнення нової країни з ознаками моделі загального добробуту є такі фактори, як демократія, постаріння населення, рівень доходів, розвиток торгівлі та соціально-етнічні зв'язки. Виходячи з цього, він вважає, що основні кандидати у країни з високим ступенем соціальних видатків розташовані в Центральній та Східній Європі, де означені фактори разом з комуністичним спадком сприяють підтриманню значних за розміром трансфертів.

З цього виходить загальний висновок, що для України більш прийнятна європейська модель з високим ступенем соціалізації економіки. Проте не зрозуміло, яким шляхом можна прийти до реалізації такої моделі при низьких показниках економічного розвитку.

На перший погляд, мета розвитку будь-якої країни формується просто і зрозуміло – покращення життя людей. Із таким визначенням мети важко не погодитись, отже воно є загальноприйнятим, проте коли постає питання щодо суті розуміння кращого життя та засобів його досягнення, думки розходяться до діаметрально протилежних. Переважна більшість дослідників та державних діячів, незалежно від обраної країни, вбачають вирішення проблеми підвищення життєвого рівня у забезпеченні населення найбільш необхідними благами, серед

яких центральне місце традиційно посідають доходи.

Зрозуміло, що логіка такого бачення виражається формулою: «Дайте людям гроші, і вони самі вирішать, чого їм не вистачає для щастя». Саме таку ідею покладено в основу економіки розвитку, яка центральним і визначальним фактором розвитку країни вбачає економічне зростання [62]. Ця теорія базується на припущенні, що зростання економічного багатства автоматично трансформується в зростання добробуту всього населення. З цього випливає логічний висновок: якщо економічне багатство невід'ємне від добробуту та благополуччя людей, то воно є і метою розвитку, і засобом його досягнення.

Інша позиція, що базується на моделі соціального розвитку, розглядає економічне зростання лише як засіб для підвищення рівня і якості життя людей. Економічний розвиток не можна розглядати як кінцеву мету розвитку. Модель соціального розвитку базується на принципах людського розвитку і являє собою цілісне бачення підвищення якості життя людей.

Проте, економічне зростання та соціальний розвиток не виключають одне одного, а, навпаки, є взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими. Ототожнення зростання та розвитку можна вважати парадигмою економічного зростання. Думка про те, що економічне зростання тотожне розвитку склалося переважно під впливом економіки розвитку, тобто галузі економічної науки, присвяченої проблемам підвищення життєвого рівня населення країн з низькими доходами.

Економіка розвитку з самого початку зосередилася в основному на питаннях розширення обсягів виробництва товарів та послуг, оскільки традиційно вважалося, що зростання валового внутрішнього продукту на душу населення зменшує масштаби злиденності і підвищує загальний рівень добробуту населення.

Саме таким чином зростання стало вважатися не тільки засобом, але й метою самого розвитку. Дискусії щодо альтернативних стратегій здебільшого зводилися до обговорення шляхів прискорення зростання виробництва товарів та послуг [190].

Засновники цієї теорії, піддаючи критиці класичні економічні теорії (А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса) за їх перебільшене ставлення до змінних величин капіталу, формулюють мету економіки розвитку як «збільшення реального доходу на одну особу» [62]. Наприкінці 60-х – на початку 70-х років усвідомлення посилення негативних процесів в суспільстві (таких як значна та необґрунтована нерівність в доходах, стабільні масштаби бідності) при економічному зростанні у вигляді ВВП на душу населення призвело до певних змін у системі показників вимірювання розвитку, але сутність та мета нових трактувань економіки розвитку залишилася незмінною. До того ж, доповнення системи показників вимірювання розвитку відбулося і завдяки усвідомленню прихильниками цієї теорії негативного впливу посилення нерівності на економічне зростання.

На постсоціалістичному просторі модель економіки розвитку набула особливої популярності. Такий підхід виявився привабливим внаслідок кількох причин. По-перше, це традиційні уявлення щодо зв'язку між виробництвом та благополуччям людини, які ґрунтуються на економічному досвіді та логічному осмисленні подій. Виробництво впливає на зайнятість та забезпечує особисті доходи громадян і надходження до бюджету. За рахунок цих коштів утримується соціальна сфера та структури, що забезпечують особисту безпеку громадян.

Друга причина пов'язана зі стартовими умовами розвитку у більшості країн перехідної економіки та країн, що розвиваються. Зокрема, в пострадянських країнах швидкі економічні тран-

сформації призвели до збідніння широких верств населення. В результаті цього серед широкого спектру факторів, які визначають добробут людини у суспільстві, на перше місце вийшли доходи як уособлення реалізації всіх потреб. Проте, вже існуючий досвід країн викликає сумніви щодо істинності основного постулату моделі розвитку – чи дійсно існує прямий і автоматичний зв'язок між економічним зростанням та підвищенням якості життя людей. А якщо ні, то які причини його відсутності. Можна привести, принаймні, кілька аргументів щодо відсутності прямого зв'язку між зростанням ВВП на душу населення та підвищенням рівня життя всіх прошарків суспільства.

По-перше, нерівномірний розподіл доходів. Міжнародний досвід свідчить, що суспільне багатство, створене в результаті економічного зростання, часто розподіляється нерівномірно. Таке явище можна було спостерігати серед постсоціалістичних країн, які почали виходити з кризи. Аналізуючи ситуацію в Росії, М. Браун відзначає: «Нерівність доходів, підвищена концентрація багатства і значні відмінності у рівні життя знижують рівень згуртованості суспільства і показники індексу людського розвитку. Крім того, як показав досвід країн Латинської Америки, ці тенденції можуть призвести до серйозного зниження потенціалу економічного розвитку суспільства, позбавивши його життєво важливого людського та соціального капіталу. Забезпечення цих умов вимагає переорієнтації пріоритетів держави у бік надання достатнього рівня соціальної підтримки з необхідним рівнем ефективності.... З цієї точки зору вирішення соціальних проблем, у тому числі, забезпечення доступу громадян до послуг охорони здоров'я та освіти, стає найбільш актуальним завданням для країни» [178].

По-друге, нерівномірний розподіл витрат на економічне

зростання. Економічне зростання веде не тільки до збільшення суспільного багатства, але й до витрат, тягар яких нерівномірно розподіляється серед різних прошарків суспільства. Наприклад, побічним результатом ефективної економічної політики може стати зростання рівня безробіття серед працівників окремих галузей чи підприємств, яке частіше торкається низькооплачуваних робітників.

По-третє, використання виробленого в суспільстві багатства або розподілу доходів, що можна вважати більш важливою проблемою, адже вона проходить наріжним каменем в питанні соціальної справедливості. Розподіл доходів у суспільстві залежить від національних або політичних пріоритетів, від вибору стратегічних орієнтирів розвитку або моделі держави. Особливо гостро стоїть проблема розподілу доходів в суспільстві, коли політичні пріоритети йдуть у протиріччя зі стратегічними орієнтирами суспільного розвитку.

По-четверте, вирішення окремих проблем соціального розвитку не вимагає значних витрат. Деякі сфери життєдіяльності людини не вичерпуються лише економічною діяльністю. Отримання знань, фізичний та культурний розвиток, здоровий спосіб життя, спілкування, збереження та культивування оточуючого середовища можуть забезпечуватися без наявності високих статків сім'ї або значних ресурсів на соціальний розвиток, якщо йдеться про державу.

Отже, економічне зростання є лише засобом покращення життя людей. Воно далеко не завжди здійснює позитивний вплив на якість життя переважної більшості суспільства. У випадку, коли рівень достатку певної частини населення залишається незмінним або зростає неадекватно середнім показникам економічного розвитку, але при цьому вони несуть найбільші

витрати на економічне зростання (у вигляді втрати звичної роботи, екологічно безпечного середовища проживання, зниження доступності життєво важливих послуг тощо), можна очікувати зростання нерівності та масштабів відносної бідності, а також консервації осередків соціального виключення або навіть їх розширення за рахунок нових контингентів..

Зрозумілою реакцією на переважання в економічній теорії та практиці моделей, які базуються на економічному зростанні, стало виникнення концепції людського розвитку. Проте, концепції та моделі соціального розвитку не заперечують важливість економічного зростання. Один з засновників теорії людського розвитку М. Уль-Хак, стверджував: «Відправною точкою стратегії людського розвитку є розуміння всіх складових традиційних моделей зростання з позицій людини. Чи беруть участь люди в процесі економічного зростання, та чи користуються вони його результатами? Чи в змозі вони скористатися можливостями вільної торгівлі? Чи розширюють нові технології можливості їх вибору, чи навпаки звужують їх? Чи супроводжується економічне зростання створенням нових робочих місць? Чи відкритий вільний ринок для всього населення?» [201].

Економічне зростання виступає важливою передумовою соціального розвитку, оскільки лише в процесі зростання створюються ресурси для забезпечення потреб та розвитку людини. Крім того, якщо людський розвиток передбачає розширення можливостей та зростання здібностей людини, то однією з найбільш важливих сфер їх реалізації є зайнятість та економічна активність. Розуміння можливості власними зусиллями забезпечити добробут своєї родини підсилює самоповагу та задоволеність власним становищем. Отже, стійке підвищення добробуту населення неможливе без економічного зростання. Людський

розвиток та економічне зростання можуть підсилювати один одного. Інвестиції в освіту, охорону здоров'я і професійну підготовку мають сприяти зростанню продуктивності праці, розширюючи тим самим можливості економічної діяльності людей. Ефективний перерозподіл доходів збільшує число людей, спроможних придбати товари та послуги, які виробляються в країні, стимулюючи тим самим зростання національного виробництва. Найважливішим моментом зв'язку між зростанням та розвитком є розширення свободи вибору людей. Свобода вибору в економічній, політичній та соціальній сферах має привести до економічного зростання – справедливого, демократичного, а отже, і стійкого.

Отже, економічне зростання не мета, а засіб для розвитку. Практичні зусилля, спрямовані на розвиток країни, доцільно концентрувати в тих сферах життєдіяльності, які б сприяли розширенню можливостей людей будувати своє життя та благополуччя власними зусиллями, забезпечуючи при цьому максимальну рівність можливостей та соціальну підтримку тим, хто не здатен власноруч вирішувати свої проблеми. Проте така політика вимагає витрачання значних ресурсів, джерелом яких є ніщо інше, як економічна діяльність. Тому на практиці реалізація моделі соціального розвитку натикається на низку проблем, вирішення яких є непростим завданням:

1. Протиріччя між підвищенням економічної ефективності та рівномірним розподілом результатів і витрат від економічного зростання. В довгостроковій перспективі заходи по забезпеченню економічної ефективності підвищують рівень продуктивності праці та сприяють зростанню виробництва. Проте, в короткостроковий термін їх реалізація може погіршити рівень життя значної ча-

стини населення.

2. Забезпечення достатнього рівня фінансування соціальних програм. Високі державні витрати на соціальну сферу не гарантують підтримання сталого економічного розвитку та розширення швидкими темпами економічної бази, яка здатна була б підтримувати фінансування соціальних програм в майбутньому, принаймні, на такому ж рівні. Вирішення цієї проблеми можливе за рахунок підвищення ефективності соціальних видатків та за рахунок розширення економічної бази.
3. Встановлення балансу між прибутковістю та соціальною відповідальністю бізнесу. Прибуткова економічна діяльність підприємств забезпечує створення суспільного багатства. В той же час, підприємства мають нести відповідальність перед суспільством та перед своїми працівниками, перед населенням того міста чи села, в якому вони розташовані.

Всі ці проблеми та протиріччя можуть бути вирішені шляхом проведення ефективної державної політики, якщо чітко визначена стратегічна мета розвитку країни. При цьому не слід забувати, що лібералізація економіки не може бути самоціллю, вона підпорядковується вищим політичним завданням. Соціальна якість суспільного устрою, який базується на ринковому господарюванні, в найбільшій мірі залежить від моделі розподілу доходів. Можливість споживачів впливати на економічні процеси залежить від наявності в них купівельної спроможності, тобто від наявного доходу. При цьому соціально вразливі верстви населення здебільшого позбавлені можливості участі в процесі регулювання виробництва, а працездатні особи обмежені у такому впливі розміром свого наявного доходу. Соці-

альні проблеми, обумовлені різним рівнем доходу, виникають у тих випадках, коли окремі види доходів від праці виявляються недостатніми для забезпечення прийняттого рівня життя або коли існуючі різниці у рівнях доходів є невиправданими з огляду на відмінність у характері, кількості та якості праці.

У дискусіях щодо майбутнього держави загального добробуту в епоху глобалізації значна частина економістів та державних діячів схильні вважати соціальні видатки лише тягарем, тим самим ігноруючи їх вплив на економічну, соціальну та політичну продуктивність. Проте, інші дослідники вбачають майбутнє саме у моделі держави загального добробуту, адже відчуження значної частини населення від результатів економічного зростання може мати тимчасовий позитивний ефект для економіки, але в перспективі загрожує стабільності суспільства.

Сьогодні у Західній Європі схильні говорити про перебудову соціальної держави, але не про її демонтаж. Європейські країни мають життєздатні політичні стратегії соціального захисту, завдяки яким вдається пом'якшувати ситуацію з бідністю та розвивати принципи соціальної справедливості. Більш високі видатки на соціальний захист обумовлюють нижчий рівень відносної бідності та нерівності. Населення, яке відчуває себе соціально захищеним, активно підтримує прогресивні структурні зрушення в економіці. Вимагати відповідальності можна лише від людей, у яких є можливість отримати професію та роботу, що забезпечує достойне життя та освіту для дітей. Перекладання всієї відповідальності за соціальні ризики на індивідів рівнозначно фатальній помилці, за виправлення якої суспільству доведеться платити високу ціну, в тому числі темпами економічного зростання.

Отже, в умовах соціально-економічної нестабільності, коли

дефіцит державних ресурсів є критичним, а домогосподарства стають дедалі більш фінансово виснаженими внаслідок численних кризових хвиль, особливо важливо пам'ятати про мету розвитку суспільства. Адже шлях до мети у випадку кожної конкретної людини стає складовою цієї мети, а ризики періоду трансформацій найчастіше лягають на плечі вразливих верств, які не здатні їм протистояти.

РОЗДІЛ 2.

ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ НА РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Карколомні події 2020 року внесли суттєві корективи у показники соціально-економічного розвитку країни. Вже за підсумками цього року можна очікувати на суттєве падіння рівня життя населення як внаслідок зміни макроекономічних тенденцій ще у першому кварталі, так і безпосередньо під впливом коронавірусної кризи та карантинних заходів.

Впродовж попередніх років Україна демонструвала впевнений вихід з кризи і мала реальні шанси досягти за показниками рівня життя не лише довоєнних значень, а позицій 2007-2008 років – до початку фінансово-економічної кризи. Саме в ці роки спостерігались найвищі значення за більшістю показників життєвого рівня та найнижчі масштаби абсолютної бідності. У 2018 році закріпилася тенденція щодо зменшення масштабів бідності в країні та загального покращення показників рівня життя, а дані 2019 року демонстрували збереження позитивної тенденції щодо зменшення бідності, що стало результатом зростання реальних доходів населення в усіх майнових групах і посилення спрямованості системи соціального захисту на цільові групи.

Прогноз, побудований у грудні 2019 року на мікроданих обстеження умов життя домогосподарств України² за сценарієм найбільш імовірного розвитку соціально-економічних процесів, давав оптимістичні результати. Передбачалося, що у 2020

² ОУЖД Державної служби статистики України: мікрофайли за 2018 рік та перше півріччя 2019 року

році продовжитися зростання реальних доходів та споживчих можливостей населення, а рівень абсолютної бідності помітно знизиться, тобто вдасться втримати і розвинути позитивну тенденцію, яку ми простежували впродовж останніх років, у порівнянні зі стрибком показників у 2014-2015 роках. Проте, події 2020-го розгортаються таким чином, що надбання попередніх років можуть бути повністю втрачені.

За період незалежності Україна пройшла кілька етапів соціально-економічного розвитку, серед яких переважали періоди криз та падінь, а після 2008 року сформувався період, так би мовити, перманентної кризи в економіці та рівні життя, яка згодом переросла у системну кризу.

Отже, за період з початку 1990-х років можна виділити три етапи соціально-економічного розвитку, які були визначальними у формуванні рівня життя населення:

- i. **До 2000-го року** – глибока економічна криза з важкими соціальними наслідками (пікові значення – у 1994-1995 роках);
- ii. **З 2000-го до 2008 року** – період економічного зростання та підвищення рівня життя населення;
- iii. **З 2008-го - дотепер** – перманентна криза в економіці та рівні життя, яку можна охарактеризувати як системну.

Своєю чергою етап перманентної кризи в рівні життя можна умовно розділити на **п'ять хвиль**:

- 1) падіння показників рівня життя у зв'язку з фінансово-економічною кризою 2008-2009 років;
- 2) стагнація життєвого рівня на фоні стабілізації макропоказників впродовж 2010-2013 рр. на рівні значень 2009-го року,;
- 3) стрімке зниження рівня життя та зростання масштабів

бідності у період 2014-2015 років;

4) покращення показників рівня життя та зменшення бідності у 2016-2019 рр., перспектива наближення до кращих значень докризового періоду (2007-2008 років);

5) після 2019 року – початок нової кризової хвилі.

2.1. Соціальні наслідки економічної кризи 1990-х років

Різке падіння рівня життя та масова бідність населення України на початку 1990-х років відокремили новий час від попередньої епохи. За роки кризи 1990-х років країна зазнала значних економічних втрат – ВВП скоротився на 59,2%, обсяги промислової продукції – на 48,9%, продукції сільського господарства – на 51,1%. При цьому втрати у рівні життя були значно більшими, зокрема, вищими темпами знижувались доходи населення: реальна заробітна плата зменшилась у 3,2 рази, а реальні пенсійні виплати – у 4 рази [149].

Зрозуміло, що така ситуація не могла виникнути спонтанно, їй передували серйозні економічні процеси, які відбувались впродовж попередніх десятиріч. Необхідність термінової перебудови економіки і переорієнтації її на ринкові механізми співпала з піковим періодом кризи соціалістичного виробництва. Процес зниження реальних доходів населення, як результат загальноекономічної кризи, був обтяжений недієздатністю системи соціального захисту, її непристосованістю до нових економічних умов. В результаті дії цих факторів високими темпами збільшувалось розшарування населення за рівнем доходів, що в умовах економічної кризи веде до виникнення значних масштабів бідності.

Перші симптоми економічної кризи намітились у Радян-

ському Союзі ще у благополучних 70-х роках. Не дивлячись на оптимістичні дані радянської статистики стосовно щорічного росту валового суспільного продукту та виробленого національного доходу, макроекономічна стабільність вже давала тріщину. Навіть орієнтуючись на офіційні дані, можна простежити наступну закономірність: при абсолютному зростанні основних макроекономічних показників у 70-80-х роках знижувались темпи їх приросту. Так, середньорічні темпи приросту фізичного обсягу національного доходу в СРСР склали: у 1966-1970 роках. – 7,2%; 1971-1975 роках. – 5,1%; 1976-1980 роках. – 3,8%; 1981-1985 роках. – 3,1%. Аналогічна ситуація спостерігалась і в Українській РСР: середньорічні темпи приросту виробленого національного доходу знизились з 6,7% у 1966-1970 роках. до 3,4% – у 1976-1980 роках., а національного доходу, використаного на споживання та нагромадження – до 3,0% у 1976-1980 роках. і до 1,6% у 1986-1989 роках (без врахування впливу фактичної зміни цін). Зниження темпів приросту макроекономічних показників стало найбільш помітним з 1985 року, а у 1990 році сталось незвичне явище для радянської економіки останніх десятиріч – зменшення величини макроекономічних показників у абсолютному виразі [149].

Таким чином, в СРСР вже у 70-х роках почали формуватися глибинні процеси, які свідчили про розвиток загальноєкономічної кризи. Збільшення темпів росту макроекономічних показників досягалось переважно за рахунок екстенсивних факторів. За результатами розрахунків, здійснених на основі методики В.С.Найдьонова [95], частка інтенсивних факторів у прирості національного доходу складала: у 1976-1980 роках. – 24,1%, 1981-1985 роках – 26,1%. Таким чином, для подальшого розвитку економіки потрібно було залучати додаткові екстен-

сивні фактори, тобто нарощувати використання ресурсів, запаси яких з кожним роком зменшувалися (насамперед, йдеться про людські ресурси). А перехід економіки на переважно інтенсивний шлях розвитку при соціалістичній схемі ведення господарства був неможливим. Все це неминуче мало призвести до економічної кризи.

Процес входження в кризу, безумовно, відбивався і на ситуації з рівнем життя населення. Чистий продукт, тобто національний дохід, використаний на споживання і нагромадження, у фактичних цінах почав знижуватися з 1988 року, а дані про цей показник у співставних цінах взагалі були відсутні. При цьому показник включав ще й незадоволений попит у вигляді нагромадження, що нівелювало зміни в споживанні. Так, кількість вкладів населення України у Ощадбанку збільшилась з 16,1 млн. у 1970 році до 46,0 млн. у 1989 році, а сума вкладів – відповідно з 9,2 до 74,2 млрд. крб. Якщо сума вкладів за 1970-1980 роки зросла у 3,7 разів, то реальні доходи населення – лише на 37%. А за період 1981-1986 років зростання суми вкладів у 1,6 рази супроводжувалось зростанням реальних доходів лише на 16% [149].

Обсяги роздрібного товарообігу на душу населення щорічно зростали аж до 1990 року включно. Але впродовж 1965-1985 років вже спостерігалось зниження темпів росту роздрібного товарообігу на душу населення за п'ятирічними даними. Підвищення цього показника у 1985-1990 роках відбулося за рахунок зростання роздрібних цін та підвищення ажіотажного попиту населення.

Таким чином, аналіз рівня життя населення України до 90-х років вказує на існування значних викривлень та ознак передкризової ситуації. А вже 1990 - й рік став переломним і

дав початок глибокій економічній кризі, яка найбільш сильно вдарила по матеріальному становищу населення. При цьому впродовж 90-х років знижувались не лише реальні доходи населення, а і значення практично всіх показників рівня життя. Значно погіршились показники споживання основних продуктів харчування, особливо по м'ясним та молочним продуктам, яйцям та рибі. За десять кризових років майже в півтори рази (з 3597 до 2505 кКал) зменшилась калорійність середнього добового раціону харчування населення країни, значно знизилось споживання основних мікро- і макроелементів [21].

До 2000-го року щорічно знижувались обсяги роздрібного товарообігу та платних послуг. Особливо відчутним було падіння цих показників у 1991-1995 роках. В результаті цього у 2000-му році фізичний обсяг роздрібного товарообігу становив майже третину від обсягу 1990 року. Якщо протягом 1980-1992 років в роздрібному товарообігу дещо переважала непродовольча складова, то з 1993 року різко зросла питома вага продовольчих товарів, і лише у 1997 році її частка почала поступово знижуватися [149].

Структура платних послуг, наданих населенню протягом 1990-2000 років, з року в рік змінювалась. Умовно можна виділити два періоди зміни цієї структури за десять кризових років. Перший, до 1995 р., коли найбільшу частку у складі платних послуг складали послуги пасажирського транспорту, а також побутові та житлово-комунальні, більш-менш помітними були витрати на послуги культури, відпочинку та розваг, а частка витрат на санаторно-курортні та оздоровчі послуги в окремі роки складала більше 10%. Другий період (починаючи з 1995 р.), коли найбільшу питому вагу у складі платних послуг почали складати житлово-комунальні видатки (понад 40%), стабільно

почала зростати частка витрат на послуги виховання та освіти, і значно скоротилася частка витрат на побутові послуги.

За 1990-1996 роки значно погіршилась структура доходів та витрат населення. Серед статей сукупного доходу зменшилась значимість оплати праці та трансфертів, а зросла частка доходів від особистого підсобного господарства. Майже в два рази зросла частка витрат на харчування, натомість питома вага витрат на непродовольчі товари вдвічі знизилась, а така стаття, як накопичення, впала до від'ємного значення. Отже, структурні показники споживання яскраво свідчили про надзвичайне падіння життєвого рівня переважної більшості населення країни.

За кризове десятиріччя (1990-2000 роки) не залишилося практично жодного, за винятком автомобілів, предмета культурно-побутового та господарського призначення тривалого користування, забезпечення яким не знизилося б у розрахунку на 100 сімей. В той же час, забезпеченість легковими автомобілями приватних осіб протягом навіть найскрутніших років увесь час зростала. Окрім того, у переліку предметів тривалого використання почали з'являтися високовартісні товари, яких не було в статистичних звітах першої половини 90-х років. Так, кризове десятиріччя внесло трансформаційні зміни у життя українців – на тлі руйнації старого способу життя почали з'являтися ознаки нових традицій та звичок, запозичення атрибутів заможного життя західних країн.

2.2. Підвищення рівня життя населення в період економічного зростання (2000-2008 роки)

За всіма ознаками 2000-й рік став переломним в економі-

ці України. Він ознаменував вихід країни з десятирічної кризи, оскільки було досягнуте зростання всіх макроекономічних показників.

Економічне зростання, і як наслідок, створення робочих місць – є обов'язковою умовою підвищення рівня життя та зменшення масштабів бідності в країнах перехідного періоду. Стале економічне зростання врешті-решт відображається на добробуті всіх верств населення. Проте, лише за умови рівномірного розподілу результатів економічного зростання серед усіх груп населення воно може вплинути на підвищення загального рівня життя у країні та зменшення масштабів бідності.

Примітним є той факт, що вже у 2001 році ефект економічного зростання відчутно позначився на показниках рівня життя – реальні доходи населення зросли на 10% порівняно з попереднім роком (рис. 2.1). Спостерігалось зростання не лише реальних доходів, але і показників споживання, значне покращення структури доходів та витрат населення. Ще з 2000 року почали помітно зростати обсяги роздрібного товарообігу та платних послуг, а з 2001 року – обсяги введення в експлуатацію загальної площі житлових будинків. Отже, показники рівня життя майже миттєво відреагували на процес економічного зростання, що свідчить про існування тісного зв'язку з загальноекономічною ситуацією в країні, до того ж з незначним лагом [149].

Якщо 2001-й рік став переломним у ситуації з рівнем життя, то з 2002 року почали відбуватися значні позитивні зрушення у ситуації з бідністю. Спостерігалось стрімке зменшення масштабів абсолютної бідності³, поступове зниження рівня бідності

³ За критерієм прожиткового мінімуму (офіційно встановленого та у фактичних цінах ринку)

за структурним критерієм⁴. Проте, важливим негативним моментом, якого не вдалось позбутися після виходу економіки з кризи, стало існування необґрунтованої нерівності в доходах, і як наслідок, стабільних масштабів відносної бідності⁵. Це пояснюється тим, що результати від економічного зростання розподілилися майже рівномірно на все населення (тобто доходи росли майже однаковими темпами за всіма дохідними групами ранжованого ряду), і не призвели до зменшення нерівності у суспільстві, яка виникла в перехідний період 1990-х років.

Практично впродовж всього періоду економічного зростання річні темпи росту реальних доходів населення повторювали показник росту реального ВВП з лагом у 1 рік (рис. 2.1). Таким чином, впродовж восьми років спостерігалась чітка залежність тенденції зростання доходів населення від показників економічного розвитку з відставанням у один рік. Виходячи з такої закономірності, якщо припустити, що економіка країни вистояла б у 2008 році і вийшла б з кризи, то навіть за таких оптимістичних прогнозів темп зростання реальних доходів населення у 2009 році опустився б до нульової позначки.

У 2003 році фізичний обсяг ВВП України досяг рівня 1994 року, який характеризувався найбільшими економічними втратами, а вже за чотири роки – у 2007-му – ВВП перевищив рівень показника 1993 року. Нажаль, на цьому закінчився перший період економічного зростання за часів незалежності, а ВВП так і не досяг позначки 1992 року. Таким чином, повністю не оговтавшись від економічної кризи 1990-х років, ми увійшли в нову хвилю кризових процесів в економіці.

⁴ Міжнародний критерій - витрати на харчування перевищують 60% сукупних витрат домогосподарства.

⁵ Йдеться про бідність за критерієм -75%-ий поріг медіанного рівня сукупних еквівалентних витрат населення.

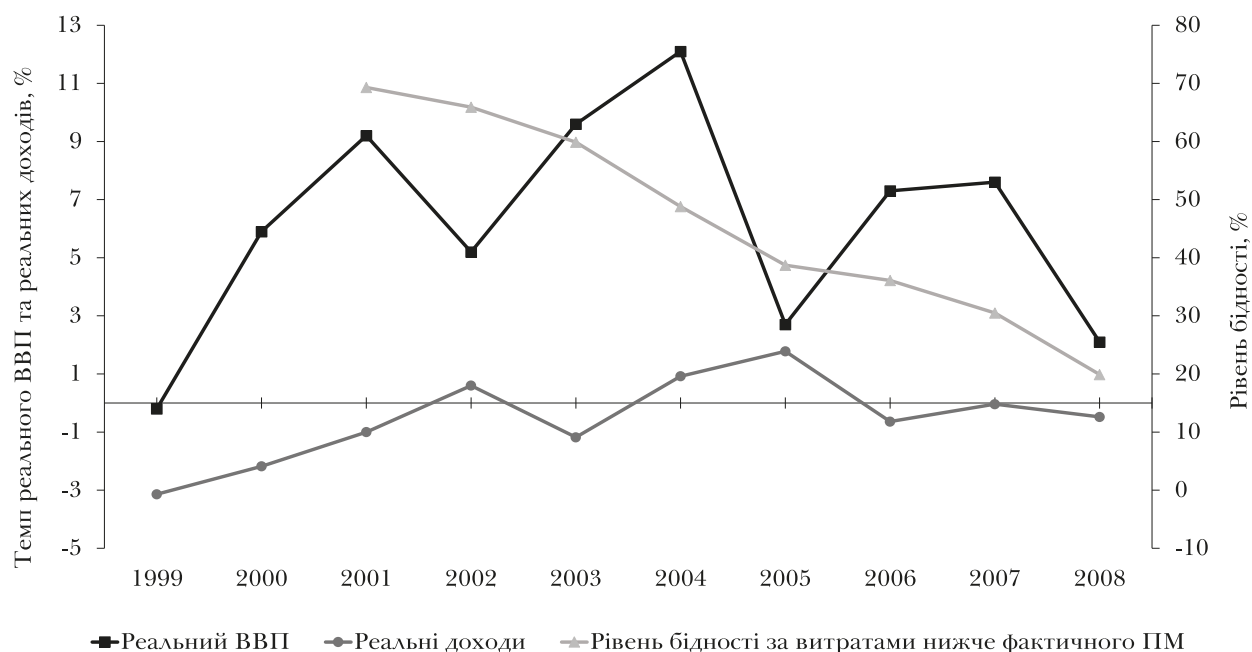

Рис. 2.1. Динаміка основних показників соціально-економічного розвитку України за 1999-2008 роки: річні темпи зростання реального ВВП та реальних доходів, рівень бідності за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму, %

Джерело: дані державної статистики (<http://www.ukrstat.gov.ua/>); розрахунки за даними річних мікрофайлів обстеження умов життя домогосподарств

З 2002 року почали зменшуватися масштаби абсолютної бідності. Якщо у 2002 році рівень бідності за офіційно встановленим прожитковим мінімумом (за змінною витрат) становив 72,5%, то вже у 2008 році – лише 12,6%. За сім років відбулося багаторазове зменшення частки та чисельності бідних за критерієм прожиткового мінімуму. При цьому аналогічна тенденція відбувалася і відносно фактичного прожиткового мінімуму, в якому враховані фактичні ціни ринку, тобто нівельована адміністративна складова щодо встановлення офіційного стандарту – за 2002-2008 роки рівень бідності за критерієм фактичного прожиткового мінімуму (за змінною витрат) зменшився з 65,9% до 19,9%. (рис. 2.2).

У 2007 році відбулася принципова зміна картини бідності – рівень бідності за абсолютним критерієм став нижчим, ніж за відносним. Це означало, що основним викликом для суспільства стає вже не подолання значних масштабів абсолютної бідності, а зменшення масштабів нерівності.

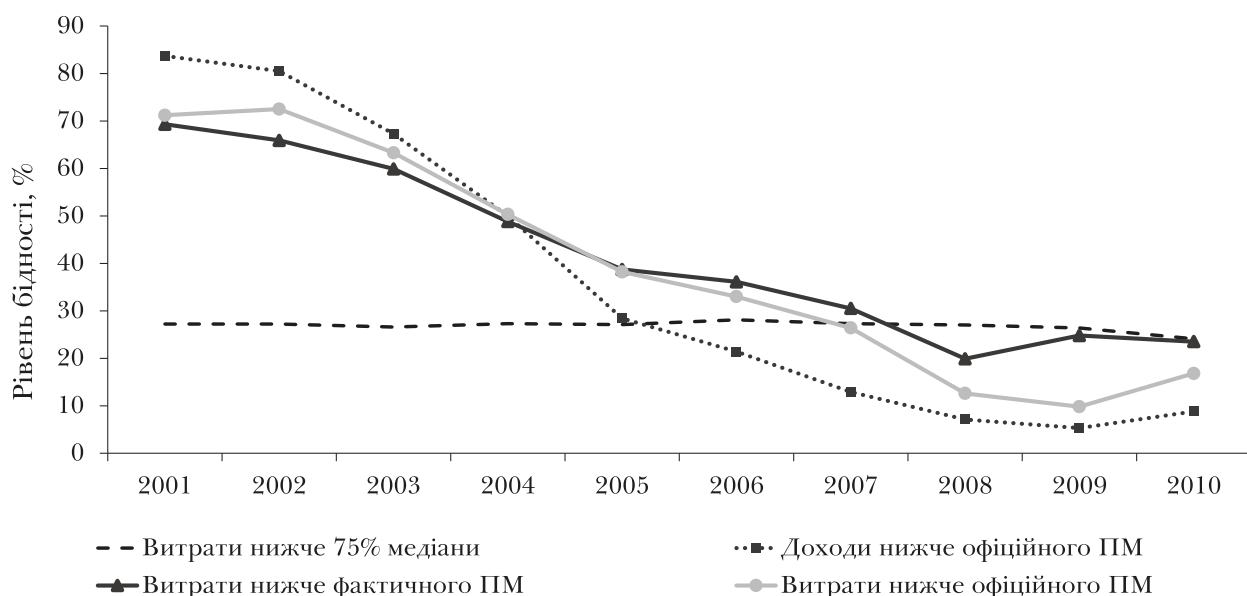

Рис. 2.2. Динаміка рівня бідності за різними критеріями визначення, 2001-2010 роки, %

Джерело: розрахунки за даними річних мікрофайлів обстеження умов життя домогосподарств

Саме в цей період в Україні з'являється та закріплюється феномен бідності працюючих, коли наявність зайнятості не гарантує захисту від бідності. При цьому більшість працюючих бідних була зосереджена в бюджетній сфері (насамперед, вчителі та лікарі). У 2009 році рівень бідності серед працюючих за критерієм фактичного прожиткового мінімуму за витратами становив 19,3%. Хоча це значення було нижчим за середнє по країні (24,8%), воно все ж таки свідчило про масштабність проблеми. Від працюючих залежить матеріальний добробут їх ро-

дин, насамперед дітей, отже феномен бідності працюючих став першопричиною такого явища як дитяча бідність. За весь період спостережень (з 1999 року і дотепер) рівень дитячої бідності суттєво перевищує середньоукраїнські значення, і діти мають найвищі ризики бідності серед інших соціально-демографічних груп населення.

Таким чином, Україна пройшла майже класичний шлях перетворення економічного зростання в зростання рівня життя та зменшення масштабів бідності з лагом у 1-2 роки. Проте, такий вплив відбувався природним шляхом, без ефективного втручання з боку держави. Результатом дії природних факторів економічного середовища стали не тільки позитивні впливи на рівень життя населення, але й негативні наслідки, основним з яких є необґрунтована нерівність у доходах населення, що відчувається і сьогодні, як спадок від перехідного періоду.

2.3. Системна криза (після 2008 року)

У другій половині 2008 року Україна входить у стан кризи, що характеризується не лише глибокими кризовими явищами в економіці, а й загостренням ситуації у соціальній та гуманітарній сферах. Ця перманентна криза в економіці та рівні життя, яка за всіма ознаками набула вигляду системної кризи, триває дотепер.

Перша хвиля: падіння показників рівня життя у зв'язку з фінансово-економічною кризою 2008-2009 років.

Кризові явища в українській економіці виникли не спонтанно і не стали виключно наслідком світової фінансової кризи. Їм передували події попередніх років, які і спричинили розбалансування економічної системи. Першого руйнівного впливу

зростаюча економіка зазнала у 2005 році, але тоді кризові процеси вдалося спинити. Необґрунтоване підвищення соціальних виплат у 2004-2005 роках призвело до виникнення суттєвих перекосів в бік споживання за рахунок економічного розвитку. За період січня-серпня 2005 року (до аналогічного періоду попереднього року) зростання ВВП склало лише 102,8% у поточних цінах, при цьому індекс реальної зарплати становив 117,8%, реальних наявних доходів населення – 124,4%, а номінальні наявні доходи збільшились на 42,1%. В результаті цього в структурі доходів населення на макрорівні соціальні трансферти перевищили надходження від найманої праці – 42,0% проти 40,5%, порушивши тим самим базове співвідношення, яке і так традиційно було не на користь розвитку.

Високі темпи зростання доходів населення стали результатом суттєвого підвищення пенсійних виплат, які хоч і вважаються страховими, виплачуються з солідарної системи і під зобов'язання державного бюджету. Крім того, були підвищені розміри окремих видів соціальної допомоги, що засновані на універсальних принципах надання. Натомість, рівень адресної допомоги було лише скориговано на індекс інфляції.

Різкий перекис у бік соціальних трансфертів, безумовно, мав призвести до інфляції на споживчому ринку. Вже у червні 2005 року індекс споживчих цін на продовольчому ринку становив 108,0% до грудня попереднього року. Ціни на окремі продовольчі товари, що є традиційними для раціону небагатих українських сімей (такі як овочі, картопля) зросли майже на 30%; майже на 20% подорожчали м'ясо та риба. За даними обстежень сімейних бюджетів можна зробити однозначний висновок, що найбільше від інфляції постраждали бідні сім'ї (рис. 2.3.).

Для уникнення подальшого розгортання інфляційних процесів Уряд вдався до девальвації долара відносно гривні (валютний курс в Україні був прив'язаний до долару). Такий крок штучно спинив інфляційні процеси, проте не відновив у повній мірі темпи економічного зростання – за результатами 2005 року темп зростання ВВП становив 102,7%, хоча у попередньому році показник склав 112,1%. Це свідчило не просто про зниження темпів економічного зростання, а про загрозу стагнації.

На споживчому ринку склалася ситуація, коли дорогі продукти харчування іноземного виробництва чи вироблені з іноземної сировини не дорожчали, а інколи навіть дешевшали через курс гривні до долару. Це ті товари, які здебільшого купувало населення зі статками вище середніх. Натомість, традиційно дешеві продукти вітчизняного виробництва (з місцевої сировини, в дешевій упаковці і т.д.), які завжди купували бідні родини, зросли в ціні більш ніж у півтора рази. Так, за даними обстеження умов життя домогосподарств за перше півріччя 2005 року ціни на основні види м'яса, рибу, кисломолочну продукцію та сири найбільше зросли для першого квінтилію, а п'ята квінтільна група відчула зростання цін на ці види товарів в найменшій мірі (рис. 2.3). Представники першої квінтільної групи за ці товари стали платити на 35-52% більше, а 5-ї групи – відповідно на 20-37%.

Значне збільшення потоків соціальних виплат врешті-решт мало небезпеку викликати низку негативних економічних та соціальних наслідків, навіть за умови високих темпів економічного зростання у попередньому (2004 - му) році та прогнозованого профіциту бюджету. Окрім зниження темпів економічного зростання та розкручування інфляції на споживчому ринку, вступили в дію не менш серйозні процеси:

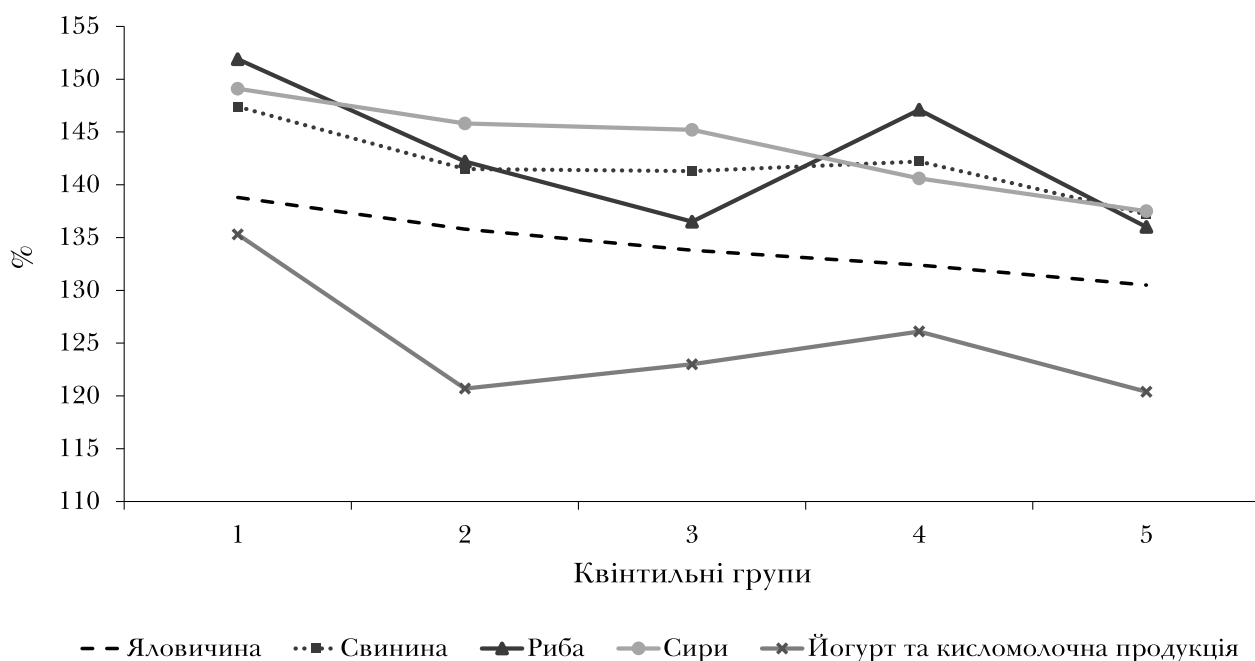

Рис. 2.3. Індекси цін на окремі види продуктів харчування для різних квінтільних груп населення (за 6 місяців 2005 року)

Джерело: розрахунки за даними мікрофайлу обстеження умов життя домогосподарств за перше півріччя 2005 року

- Підрив мотиваційних чинників до економічної діяльності внаслідок порушення співвідношення між розмірами мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії. У 2005 році мінімальна пенсія перевищила мінімальну заробітну плату, в результаті чого постраждали працівники бюджетної сфери, зарплата яких прив'язана до розміру мінімальної гарантії (питома вага цих працівників у загальній чисельності працюючих становить близько 40%).
- Зменшення підприємницької ініціативи як відповідь на помилкові кроки з метою висвітлення доходів та поповнення бюджету.
- Посилення утриманських настроїв серед населення, викликане постійним підвищенням розміру і, відповідно,

привабливості універсальних соціальних виплат.

- Порушення принципу соціальної справедливості у системі пенсійного забезпечення внаслідок значного підняття мінімальної пенсії без відповідного коригування розмірів трудових пенсій, від чого найбільшу несправедливість відчували пенсіонери з великим стажем.
- Знецінення заощаджень населення у валюті, які традиційно спрямовувались на купівлю та інвестування нерухомості, а також на відпочинок та придбання товарів тривалого використання.

Основні негативні наслідки економічного удару 2005 року вдалося пом'якшити у 2006-му, і економіка практично відновилася. Проте, назрівала системна криза, яка охопила гуманітарну сферу і негативно позначилася на психології суспільства, зокрема, посилювалися патерналістські настрої серед населення, впевненість у тому, що виключно держава має нести відповідальність за становище не тільки соціально вразливих, а і всіх інших верств населення, невдоволення рівнем власних доходів та життєвих стандартів.

Накопичувалися невирішені проблеми у галузях соціальної сфери, зокрема у системі охорони здоров'я та освіти. Низька якість медичних та освітніх послуг, їх поступовий перехід від безкоштовних до частково або повністю оплачуваних посилювали невдоволення у суспільстві. За часів високих темпів економічного росту та інтенсивного поповнення бюджету країни рік від року збільшувалось фінансування зазначених галузей, але позитивних змін у їх діяльності не відбувалось. Відсутність системного реформування в охороні здоров'я і освіті призвела до ситуації, коли збільшення фінансових потоків не давало бажаних результатів як за якістю послуг, так і за їх доступністю

для широких верств населення.

Друга хвиля розбалансування економічної системи почалася з перших місяців 2008 року, коли при песимістичних прогнозах щодо росту ВВП та доходів бюджету населенню почали виплачувати борги Ощадбанку СРСР. На відміну від 2005 року, ці виплати не мали жодного адресного спрямування – фіксовану суму міг отримати будь-хто з осіб, які мали заощадження за радянських часів⁶. Існувала лише самоадресація, якщо припустити, що першими за цими виплатами зверталися найбільш нужденні.

Далі події 2008 року розгорталися практично за сценарієм 2005-го. Вже у червні індекс споживчих цін на продовольчому ринку становив 123,4% до грудня 2007-го. Ціни на овочі та картоплю зросли на 56-67%, на фрукти – на 42,5%, на м'ясопродукти – на 33,5%. Такий ціновий удар знову повною мірою влучив по низькодохідним групам населення, хоча цього разу представники першого квінтилю найбільше (у порівнянні з іншими дохідними групами) відчули здорожчання лише на молочну продукцію.

Уряд знову задіяв випробуваний 2005 року механізм – девальвацію долара відносно гривні. Подальше розкручування інфляції знову вдається зупинити, проте економіка вже зазнала нищівного удару. Кризові явища вийшли на поверхню тільки восени, оскільки літом традиційно спостерігається стабілізація ситуації за рахунок отримання продукції сільського господарства.

Виражені прояви кризи почалися у фінансовій сфері. Висока інфляція призвела до здорожчання вартості кредитів, з одного боку, та небажання населення інвестувати за раху-

⁶ Серед таких осіб досить великий відсоток працездатних.

нок економії на поточному споживанні – з іншого. Крім того, різка девальвація гривні по відношенню до долара у четвертому кварталі (після її ревальвації у другому кварталі) підірвала довіру населення до фінансової системи. Банки відчули нестачу депозитних ресурсів з внутрішнього ринку, що стало поштовхом до їх банкрутства. За даними НБУ лише у четвертому кварталі 2008 року відтік з депозитних рахунків банків склав 71 млрд грн., а в першому кварталі наступного (2009-го) року – 47 млрд. грн. Отже, в результаті інфляційних процесів та нестабільності валютного курсу серед населення різко зросла популярність готівки. У галузі будівництва та нерухомості, де інвестиційні зобов'язання базувалися на доларі, почалися серйозні проблеми.

Окремою проблемою, яка у часі співпала з кризовими явищами, стало підвищення ціни на газ. Зростання ціни на газ викликало необхідність покриття витрат комунальних підприємств по різниці цін для населення, що вимагало додаткових витрат з бюджетів всіх рівнів. При незначних темпах зростання ВВП це призводить до ситуації, коли бюджет не може виконувати увесь комплекс соціальних зобов'язань.

Отже, перші ознаки кризи чітко проявилися восени 2008 році, на цьому етапі криза охопила фінансову сферу та окремі галузі економіки. Початок 2009 року вже свідчив про розвиток кризових явищ та їх поширення практично на всі сфери:

- Відбулося істотне падіння обсягів промислового виробництва: за січень-березень 2009 року виробництво промислової продукції становило лише 68,1% до відповідного періоду 2008 року. Найбільше зниження обсягів виробництва відбулось у базових галузях української економіки: машинобудуванні (падіння відбулося більш

- ніж у два рази, обсяги виробництва становили 45% від рівня аналогічного періоду 2008 року), металургії (56,8%), хімічній промисловості (61,3%), деревообробці (59,7%) та навіть у легкій промисловості (обсяги становили 62,5% до відповідного періоду попереднього року).
- Під загрозою опинилася сфера бізнесу – підприємства практично не могли отримувати кредити і існували за рахунок оборотних коштів. Нацбанк не вирішив проблему відновлення нормального кредитування для бізнесу.
 - Перший удар кризи – по монофункціональних містах, де спеціалізація пов'язана з найбільш постраждалими галузями промисловості. Могла повторитися ситуація кризи 1990-х років, коли спостерігався масовий відтік населення з монофункціональних міст, територіально віддалених від великих міст.
 - Ринок праці дещо похитувався, але залишився відносно стабільним. У 2008 році відбулось незначне зростання зареєстрованого безробіття (на 200 тис. осіб). Проте показник, розрахований за методологією МОП, за підсумками 2008 року залишився стабільним.

На фоні негативних економічних сигналів почали невпинно знижуватись доходи населення:

- Відбулося зниження реальної (а по деяких галузях і номінальної) заробітної плати. У 2008 році середня зарплата виросла всього на 18,6%; з урахуванням інфляції в 22,3% реальна зарплата за рік знизилася на 3%, чого не було з 1998 року. За 2009 рік реальна зарплата склала лише 84,3% до рівня 2008 року.
- По деяких регіонах зниження реальної зарплати було

більш істотним – у Дніпропетровській, Донецькій і Запорізькій областях, де зосереджені основні промислові центри країни.

- Почалося зростання заборгованості по виплаті зарплати – на початок 2009 року вона вже становила 168% від аналогічного періоду 2008 року.
- З початку 2009 року відбувається постійне зниження купівельної спроможності доходів населення: якщо за січень-лютий 2009 об'єм роздрібного товарообігу склав 89,3% від рівня відповідного періоду 2008 року, то за період січня-квітня показник вже становив 83,1%. Ще більше знизився оборот ресторанного господарства – за січень-квітень показник склав 81,4% від рівня відповідного періоду попереднього року.

За даними соціологічного опитування, яке проводилося в лютому 2009 року, наслідки фінансової кризи вже відчули на собі більше 90% українців, і лише 7% респондентів криза не торкнулася⁷. Близько 80% опитаних відчули вплив кризи через зростання цін і тарифів, 44% – через зниження своїх доходів, 14% – в результаті затримок з виплатою заробітної плати або пенсії, і ще 11% – після втрати роботи. Найбільший відсоток осіб, що втратили робоче місце, спостерігався у вікових групах 18-29 років (20%) і 40-49 років (16%). У зоні ризику також опинилися робітники з середньою освітою, що не мають спеціальності (15%).

Все це спричинило скорочення частки заробітної плати у структурі сукупного доходу домогосподарств – з 52,4% у 2008 році до 49,2% у 2010 році. Тобто, хоч і у зменшеному масш-

⁷ Соціологічне дослідження проводилося з 6 по 15 лютого 2009 року Київським міжнародним інститутом соціології.

табі, повторилась ситуація попередньої кризи, під час якої також спостерігалось падіння вагомості оплати найманої праці як найважливішого джерела доходів населення.

Проте, не всі дані соціологічного опитування можуть відповідати дійсності. На це є ряд причин. Восени 2008-го та на початку 2009 року українці відчували серйозний психологічний вплив від очікування наслідків світової фінансової кризи та перших проявів фінансової нестабільності в Україні. Крім того, впродовж всього періоду від початку кризи 90-х в Україні спостерігалось таке явище, як занижена самооцінка населенням своїх доходів та надвисокі показники суб'єктивної бідності.

Таким чином, можна припустити, що вплив фінансової кризи на становище населення через зниження реальних доходів і затримки з виплатами заробітної плати або пенсії на початку 2009 року насправді мав менші масштаби. Проте, даним щодо втрати роботи можна здебільшого довіряти, хоча до 11% респондентів, які зазначили цей факт, складають особи, що втратили не основну, а додаткову або тимчасову роботу.

Повною мірою наслідки кризи українці відчували вже восени 2009 року через:

- Виникнення дефіциту державних ресурсів на виконання зростаючих соціальних зобов'язань, що вплинуло як на купівельну спроможність соціальних трансфертів, так і на рівень фінансування послуг соціальної сфери. Така ситуація неминуче мала призвести до зниження якості послуг охорони здоров'я та освіти, а також зниження рівня доступності цих послуг.
- Загострення ситуації в державних фондах соціального страхування. Особливо критичною ситуація була у Пенсійному фонді, дефіцит якого щорічно зростав. Стали ви-

никати заборгованості по виплатах і з інших страхових фондів.

- «Замороження» розмірів мінімальної зарплати і пенсії, а також всіх видів соціальної допомоги. Це означає, що населення з доходами на рівні мінімальних державних гарантій вимушене було балансувати на межі бідності.
- Зменшення потоків грошових переказів з-за кордону через світову фінансову кризу. Оскільки деякі прикордонні райони країни існували переважно за рахунок зароблених за кордоном коштів, відбулося очікуване погіршення їх матеріального становища.

Отже, у 2008 році Україна увійшла в нову хвилю кризи, яку наприкінці 2009 року відчула переважна більшість населення країни.

Друга хвиля: стагнація життєвого рівня на фоні стабілізації макропоказників впродовж 2010-2013 рр. на рівні значень 2009-го року.

У другій хвилі (2010-2013 роки) третього етапу соціально-економічного розвитку споживчий ринок перейшов у фазу стагнації – у 2012 році практично один в один повторилися тенденції та динаміка попереднього року, але в порівнянні з 2008 роком зміни були більш очевидні – переважно вони зачіпали структуру харчування у грошовому вираженні. Насамперед, порівняно з докризовим роком, зросла частка витрат на харчування та житлово-комунальні послуги у грошових витратах домогосподарства. Основна проблема цього періоду полягала в тому, що у більшості українців після здійснення обов'язкових платежів не залишалося коштів на освіту, охорону здоров'я і відпочинок. Більше 50% українців не могли дозволити собі повноцінно відпочити через нестачу коштів – провести принаймні

тижневу відпустку раз на рік не вдома і не в родичів.

Загалом на відпочинок і культуру у середньостатистичного домогосподарства України у 2012 році спрямовувалась у півтора рази менша частка сімейних ресурсів, ніж у 2008 році – всього 2%. При цьому вільні гроші українці (навіть з достатком нижче середнього) стали витрачати активніше, ніж кілька років тому, переважно їх спрямовували на потреби сьогодення та задоволення, наприклад, на кафе та ресторани.

З одного боку, для українців завжди залишався характерним пріоритет гарного харчування – вони готові пожертвувати у структурі своїх витрат чим завгодно, але при цьому до останнього намагаються зберегти кількість і якість харчування на колишньому рівні. Навіть коли у 2009 році у людей стало менше грошей, вони з останніх сил намагались уникнути скорочення витрат на їжу. З іншого боку, проблема більшості українців полягає в тому, що вони споживають надмірну кількість кілокалорій. На тлі недоспоживання добової норми білка майже вдвічі, відбувається майже дворазове передозування організму жирином. Така структура харчування приносить скоріше більше шкоди, ніж користі.

Поряд з цим, у 2011 році серед домогосподарств з наднизькою калорійністю добового раціону харчування різко зросла частка тих, хто вимушено недоспоживає – з 2,5% до 16,2% серед тих, чий раціон складає менше 2100 кКал на особу на добу. Незважаючи на зростання номінальних доходів впродовж всього періоду стагнації, фактична купівельна спроможність населення залишалась на дуже низькому рівні. І вимушене обмеження себе в їжі (та ще й за національних традицій пріоритету харчування) – ознака реального звуження споживчих можливостей громадян, які вже не в змозі підтримувати усталені традиції.

За структурним критерієм сім'я вважається бідною, якщо вона витрачає на їжу понад 60% сімейного бюджету. Серед українських домогосподарств у 2012 році в середньому питома вага витрат на харчування становила більше 53%. Частка домогосподарств з витратами на харчування понад 60% сімейного бюджету зростала в період з 2008 до 2011 років (з 40,8% до 41,5%). Проте, у 2012-2013 роках споживча структура дещо стабілізувалась, і частка домогосподарств з викривленою структурою споживання стала потроху зменшуватися – до 36,4%. Ймовіріше, що причина полягала не у випереджаючому зростанні номінальних доходів низькодоходних груп населення порівняно з цінами на харчування у низькому ціновому сегменті. Більшою мірою спрацювала адаптація до нових умов, адже стагнаційні процеси в рівні життя затяглися на п'ять років, і далі відкласти задоволення інших потреб на користь харчуванню стало неможливо.

За п'ять років стагнації посилилися процеси тінізації доходів: офіційні зарплати, вищі за мінімальну, в недержавному секторі економіки стали рідкістю. В той же час серед українців все більше поширювалися патерналістські настрої: навіть забезпечені люди прагнули отримати соціальну допомогу від держави, включаючи адресну житлову субсидію, адже їх офіційні доходи були низькими. Зрозуміло, що за таких умов система соціальної підтримки населення не приносить бажаного ефекту – дієвої допомоги дійсно нужденним.

В цей період населення дуже мало спрямовувало коштів на заощадження – не більше 3-5% від своїх сукупних доходів, оскільки після задоволення базових потреб майже не залишалося умовно вільних грошей, які можна було б інвестувати в майбутній розвиток.

Фінансово-економічна криза та подальше її перетікання у системну кризу кардинально змінили тенденції бідності, які склалися протягом десятиліття. Швидкість перетікання кризових процесів у площину соціальну свідчила про принципову відмінність цього економічного потрясіння від попередніх, які впливали на показники рівня життя та бідності з лагом в 1 - 2 роки. В результаті склалася ситуація, коли аналіз бідності довоєнного періоду ділиться на два часових відрізки: 2001-2008 роки і 2009-2013 роки.

Немає нічого дивного в тому, що економічна криза відкинула нас назад, і навіть певною мірою призвела до незворотних наслідків. Головна особливість цього періоду полягала в іншому: ми опинились у стані невизначеності, коли на зміну зруйнованим тенденціям не приходили нові, і ситуація стала ще більш непередбачуваною. Відбувається стагнація у показниках рівня життя та бідності, і це все більше нагадує системну кризу.

З 2009 року почали ламатися всі усталені тенденції [139]. Спочатку, в 2009 році зросла частка населення з рівнем споживання нижче фактичного прожиткового мінімуму, що свідчило про зниження купівельної спроможності і звуження споживчих можливостей населення. Підтвердженням цьому стало заморожування тенденції до зниження рівня бідності за структурним критерієм.

У 2010 році частка населення з витратами на харчування понад 60% бюджету і частка населення з низькокалорійним раціоном харчування (менш ніж 2100 ккал на особу на добу) почали зростати. Однак при цьому, вперше за весь період помітно знизився рівень відносної бідності та рівень крайньої бідності. Дані 2011 року наче б то вказували на поліпшення ситуації: зниження рівня бідності за офіційно встановленим прожитко-

вим мінімумом і збереження низьких значень показників відносної бідності. Однак, рівні бідності за структурним критерієм і за критерієм калорійності раціону продовжували зростати, що свідчило про подальше звуження споживчих можливостей населення і повну втрату докризової⁸ динаміки.

Аналіз даних за 2012 рік вже свідчить про підвищення показників бідності практично за всіма критеріями: за останній період рівень відносної бідності зріс з 24,6% до 26,0%; частка населення з добовим споживанням нижче 5 дол. США за ПКС – з 1,5% до 2,2%, а частка населення з витратами нижче офіційно встановленого прожиткового мінімуму – з 15,2% до 20,7%. Підвищення показників бідності у 2012 році частково можна пояснити підняттям державних соціальних гарантій і відповідним зростанням доходів, а потім і межі відносної бідності, оскільки скупченість населення у зоні низьких доходів може призводити до суттєвих коливань рівня бідності навіть при невеликих змінах вартісного значення межі. Проте 2013-й рік продемонстрував відсутність позитивних змін та появу нових негативних сигналів (насамперед, зростання рівня бідності за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму), що свідчило про наближення ситуації безвиході в умовах системної кризи. (рис. 2.4).

Що ж сталося після 2008 року? Чому відносна бідність, яку не вдавалося зрушити з позначки 27-28% протягом 10 років, раптом впала до рівня 24%? При чому, це відбувалося на тлі зростання масштабів абсолютної бідності. Специфіка відносної бідності полягає у її тісній прив'язці до системи розподілу доходів. Оскільки базові принципи розподілу доходів після 90-х не змінилися, очікуваним наслідком економічного зростання початку

⁸ Йдеться про динаміку до фінансово-економічної кризи 2008-2009 років

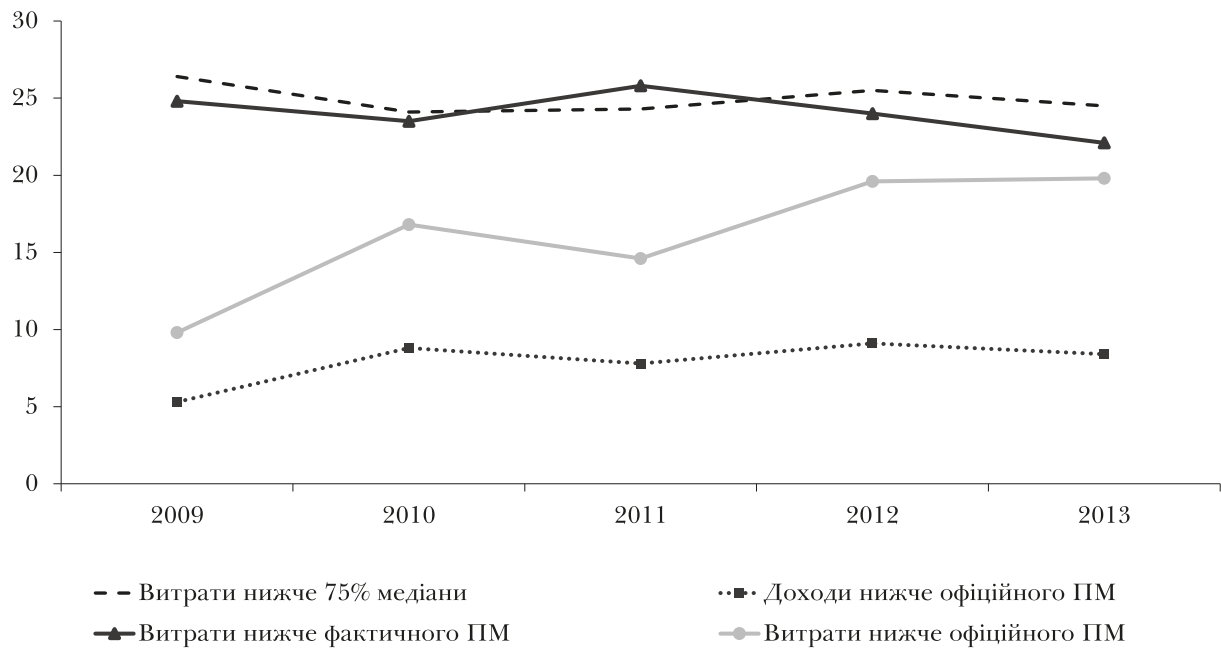

Рис. 2.4. Динаміка рівня бідності за різними критеріями визначення, %, 2009-2013 роки

Джерело: розрахунки за даними річних мікрофайлів обстеження умов життя домогосподарств України

2000-х було підвищення рівня відносної бідності. Результати економічного зростання розподілилися пропорційно між майновими групами: доходи першої децильної групи зросли приблизно у стільки ж разів, що і доходи десятої групи. Проте, абсолютні розриви в доходах продовжували невпинно зростати, і не лише між бідними та багатими, а і в нижній частині розподілу – між менш бідними та вкрай бідними.

Після розгортання кризових процесів у 2008 році уряд обрав вектор політики по утриманню доходів уразливих груп на докризовому рівні, що в умовах зростаючих масштабів незареєстрованого сектору економіки повністю лягло на плечі середньодохідних верств суспільства. Сталося перетікання доходів із середньої в нижню групу, що дещо вирівняло ліву частину кривої розподілу доходів. В результаті відбулося зниження рівня відносної бідності за рахунок розмивання ще несформованого

середнього класу.

На тлі неоднозначних змін у тенденціях монетарної бідності після 2008 року постійно, хоча і незначно, зростав рівень суб'єктивної бідності. Так, частка населення, яке вважало себе бідним, зросла за період 2008-2011 років з 53,1% до 60,0%. При цьому самооцінка населенням купівельної спроможності своїх доходів у ці роки дещо покращилася, і в 2011 році рівень бідності за самооцінкою доходів склав 38,6% (проти 40,3% у 2009 році). Таким чином, населення, вказуючи переважно на матеріальну стабільність або деяке поліпшення свого становища, все більше починало вважати себе бідним. Це вказує на негативний психологічний вплив кризових процесів, який виявився більш відчутним для населення, ніж фінансові втрати від зниження реальних доходів.

В цілому, не дивлячись на відчутні негативні наслідки фінансово-економічної кризи, які відбилися як на дохідній частині державного бюджету, так і на темпах зростання реальних доходів більшої частини населення, у 2009-2013 роках вдалося втримати масштаби монетарної бідності на контрольованому рівні. Однак зміни, що відбулися за цей період, свідчать про перехід ситуації з бідністю в стан невизначеності. Тоді було складно казати, за яким сценарієм розвиватимуться події далі, оскільки розвиток ситуації залежав від двох чинників – економічного та інституційного. Економісти прогнозували затяжний період стагнації (до 10 років), що не могло створити сприятливих умов для зростання життєвого рівня та зменшення масштабів бідності. За такого сценарію єдиним каналом впливу на становище населення могла стати зміна принципів розподілу доходів у суспільстві.

Оскільки резерв зниження бідності в рамках діючих роз-

подільних процесів був повністю вичерпаний, навіть для утримання показників диференціації та бідності на тому ж рівні необхідно було проводити серйозні зміни в системі оподаткування і розподілі бюджетних коштів. У разі збереження принципів і механізмів розподілу можна було очікувати на законсервовану модель поляризованого суспільства – з невеликою часткою багатих і значними масштабами низькодохідності. Проте, події почали розвиватися за революційним сценарієм.

З іншого боку, окрім політичної складової, перехід на нові принципи розподілу доходів тоді був малоімовірний внаслідок значних масштабів незареєстрованих доходів, адже будь-які спроби перенести податкове навантаження з бідних на багатих міг призводити лише до посилення тиску на середньодохідну групу і до подальшого розмивання нечисленної страти, яка на той час мала ознаки приналежності до середнього класу.

В тих умовах, коли назріла необхідність невідкладного вирішення низки соціальних проблем, а обмеженість державних фінансових ресурсів посилювалася, виникла необхідність відпрацювання нового підходу до розподілу відповідальності. Мова мала йти про розподіл відповідальності, в тому числі і фінансової, між усіма суб'єктами громадянського суспільства (державою, бізнесом, громадськістю та домогосподарствами) в частині забезпечення рівного доступу до якісних послуг соціальної сфери, дотримання принципів соціальної справедливості в розподілі коштів на соціальну підтримку, забезпечення умов для розвитку соціально вразливих верств населення. Проте, навіть спроби для здійснення таких кроків не було зроблено.

Третя хвиля: стрімке зниження рівня життя та зростання масштабів бідності у період 2014-2015 років

На тлі системної кризи, яка загострила економічні та со-

ціальні проблеми українського суспільства, 2014-й рік розпочався революцією, анексією Криму та війною на Донбасі. Військові дії на Донбасі посилили кризові прояви в економіці та суттєво вплинули на рівень та якість життя населення: на тлі падіння національної валюти різко зросли ціни споживчого ринку; внаслідок нестачі коштів для державного субсидування цін на паливо та на вимогу кредиторів відбулося кількаразове підняття тарифів на житлово-комунальні послуги. При цьому доходи більшості українців практично не змінилися, а в частини населення навіть знизилися номінальні доходи. В ситуації подвійного тиску – одночасного звуження доходів та зростання цін споживчого ринку, включаючи тарифи – населення зазнало потужного удару по своїм споживчим можливостям.

Проте найбільше постраждали жителі Донецької та Луганської областей, які опинилися у зоні бойових дій та на прилеглих територіях. І ті з них, хто залишилися на території Донецької та Луганської областей, і ті, хто виїхали до інших регіонів України, в один момент втратили все: роботу, доходи, житло, майно. Лише частина населення Донецької (близько мільйону осіб або 22%) та Луганської (понад 300 тисяч осіб або 16%) областей мали фінансові можливості для переїзду на більш-менш тривалий період в інші регіони країни або за кордон. Проте, у випадку неможливості повернення додому через окупацію, повну втрату майна внаслідок бойових дій або через суб'єктивні обставини навіть більш забезпечене населення опинилося у стані раптової бідності, а в окремих випадках – зазнало її крайніх проявів [146].

За довоєнними оцінками матеріального становища населення, у 2013 році серед сімей, які опинилися в зоні АТО, лише кожна десята (незалежно від того, переїхали вони потім в інші

регіони чи залишилися на постраждалих територіях) могла зберегти відносно стабільний достаток і не потребувала соціальної підтримки. Це здебільшого сім'ї, яким вдалося скористатись заощадженнями (у вигляді майна, депозитів, тощо) для зміни місця проживання або ті, хто зміг зберегти традиційні джерела доходів чи успішно реалізувати себе на ринку праці в інших регіонах країни. Натомість, майже 90% населення з прифронтових територій або стали бідними у перші місяці війни, або потрапили у зону високої вразливості до бідності, оскільки розвиток подій на Сході міг будь-якої хвилини призвести до втрати мізерних заробітків чи заощаджень (через руйнування, закриття підприємств, перебоїв у забезпеченні населених пунктів тощо).

Реальний наявний дохід населення протягом 2014 року в цілому по країні скоротився на 8,4%, однак на території Донбасу (підконтрольній Україні) падіння було значно більшим: на 24,1% у Донецькій області та на 32% у Луганській⁹.

Основне джерело доходів населення України – заробітна плата, в номінальному виразі дещо повільно, але зростала, однак реальний її розмір у квітні 2015 року порівняно з квітнем 2014 року скоротився на 29,6%, сягнувши найбільшого рівня падіння після кризових явищ початку 1990-х років. Основна причина цього полягала не у повільному зростанні номінальної заробітної плати, а у значних темпах інфляції.

За вказаний період споживчі ціни збільшилися на 60,9%, в тому числі на продукти харчування – на 53,7%. Найбільше (у 1,6 – 2,0 рази) зросли ціни на фрукти, овочі, соняшникову олію. На 34,5% – 50,4% стали дорожчими риба та продукти з риби, макаронні вироби, продукти переробки зернових, хліб, маргарин, цукор. Платежі за житлово-комунальні послуги та

⁹ Дані Державної служби статистики України <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

паливо зросли в середньому у 2,2 рази, що було зумовлено суттєвим підвищенням тарифів (на природний газ у 5,5 разів, гарячу воду – на 44,3%, електроенергію на 33,6%). Зростання цін у сфері охорони здоров'я на 24,5% насамперед було пов'язано з подорожчанням фармацевтичної продукції, медичних товарів та обладнання на 32,0%.

Як свідчать дані офіційної статистики, українці почали економити на найнеобхіднішому. Так, у першому кварталі 2015 року жителі країни скоротили купівлю продуктів в середньому на 20% в порівнянні з аналогічним періодом минулого року. Насамперед українці відмовилися від фруктових консервів, м'ясних і рибних напівфабрикатів – їх купили на 37% менше, ніж у 2014 році. На другому місці готові м'ясні продукти, риба, морепродукти і крупи, тут падіння склало в середньому 30%. На чверть знизилося споживання яєць, м'яса, свіжих овочів. Навіть макаронних виробів було куплено на 20% менше, такою ж мірою зменшилося споживання вершкового масла, безалкогольних напоїв, кондитерських виробів.¹⁰

Значних втрат в рівні життя населення зазнало від різкого падіння курсу національної грошової одиниці. Якщо у 2013 році долар коштував 8 гривень, то в лютому 2015 року за даними Нацбанку курс перетнув позначку в 28 гривень, при цьому в обмінниках населення купувало долар за більш високими ставками – до 40 гривень. Не останню роль у цьому зіграли й панічні настрої в українському суспільстві. Проте ключовим моментом можна вважати значний дефіцит торгового балансу України в останні роки, який покривався за рахунок продажу валюти із золотовалютних резервів та залучення позик. Фактично війна на Донбасі тільки наблизила неминучу девальвацію. Якщо

¹⁰ <http://www.ukrstat.gov.ua/>

орієнтуватися на доларовий еквівалент, то зарплати й пенсії у 2014-му втратили 40–45% залежно від того, який курс брати до уваги, а з початку 2015 року національна валюта пішла в піке, що спровокувало подальше звуження купівельної спроможності доходів.

Різке падіння рівня життя населення підтверджується й падінням попиту на дорогі товари. Так, за даними Асоціації автовиробників України продажі автотранспорту в Україні в січні-лютому 2015 року з порівнянні з аналогічним періодом 2014 року впали на 67% – до 10,724 тис. одиниць. Найбільший обсяг первинних продажів за два місяці було здійснено в сегменті легкових автомобілів, де було зареєстровано 6,672 тис. авто. При цьому нових легкових автомобілів було продано в 4,9 рази менше.¹¹

Криза значно змінила структуру споживання українського суспільства. За результатами опитувань Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) протягом 2014 року вдвічі зросла кількість людей, яким не вистачало грошей навіть на їжу – з 9% у лютому 2014 року до 17% у лютому 2015 року¹² Слід зауважити, що починаючи з 2000 року спостерігалася позитивна динаміка у скороченні цього показника, перервана лише кризою 2009 року та відновлена у 2011 році.

Очікування населення України щодо перспектив змін в економіці були переважно негативними: лише 10,4% опитаних Центром Разумкова у травні 2015 року сподівались на економічне зростання, 21,5% очікували припинення кризи та застою в економіці, 27,1% вважали, що криза буде поглиблюватися, хоча й без катастрофічних наслідків, в той час як ще 26,1% очі-

¹¹ <http://ukrautoprom.com.ua/pervichnyj-rynok-avtotransporta-itogi-za-2-mesyaca>

¹² Київський міжнародний інститут соціології <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=1&t=7>

кували економічного колапсу.¹³

Однією з ознак зниження рівня життя також можна вважати погіршення можливостей проведення відпочинку. Згідно з опитуванням КМІС¹⁴, у 2015 році порівняно з 2014 роком, збільшилась кількість людей, які не мали можливості відпочивати – з 17,1% до 23,7%. Лише 17,2% планували відпочивати поза домом (минулого року таких було 23,2%), причому зменшення відбулося не лише за такими витратними напрямками відпочинку, як інші країни (1,2% проти 2,9%) або курорти України (5,9% проти 7,2%), але навіть на дачі (5,3% проти 6,6%).

У 2015 році показники бідності досягли пікових значень: якщо у 2014 році за межею фактичного прожиткового мінімуму перебувало 28,6% населення, то у 2015 році значення зросло до 58,3%, тобто у два рази. Більш ніж удвічі зріс рівень бідності за критерієм ООН для міжнародних порівнянь¹⁵ – з 1,0% у 2014 році до 2,2% у 2015 році. Отже, суттєве зниження реальних доходів населення, особливо з другого півріччя 2014 року, позначилося на показниках монетарної бідності з певним лагом.

Четверта хвиля: покращення показників рівня життя та зменшення бідності у 2016-2019 рр., перспектива наближення до кращих значень докризового періоду (2007-2008 років).

Після фінансово-економічної кризи (2008-2009 років), періоду стагнації (2010-2013 років) та обвалу у 2014-2015 роках, 2016-й став вирішальним – зупинилося падіння рівня життя та намітилися ознаки зростання основних показників. Саме з 2016 року почали зростати макроекономічні показники, зокре-

¹³ Центр Разумкова http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=1041

¹⁴ Київський міжнародний інститут соціології <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=525&page=1&t=13>

¹⁵ Еквівалентні витрати нижче межі бідності, визначеної ООН для країн Центральної та Східної Європи (гривневий еквівалент \$5 США за ПКС, розрахованого Світовим банком)

ма, ВВП на душу населення та наявний дохід. Крім того, за підсумками 2016 року вперше за трьохрічний період зросла реальна заробітна плата – на 11,6%.

Позитивні тенденції зберігалися у 2016-2018 роках. В результаті у 2018 році ВВП та наявний дохід на душу населення перевищили значення 2008 року у співставних цінах. А середня заробітна плата (у співставних цінах 2008 року) в цей період зростала випереджаючими темпами. Така динаміка середньої заробітної плати стала наслідком дворазового підвищення мінімальної зарплати з січня 2017 року. (рис. 2.5).

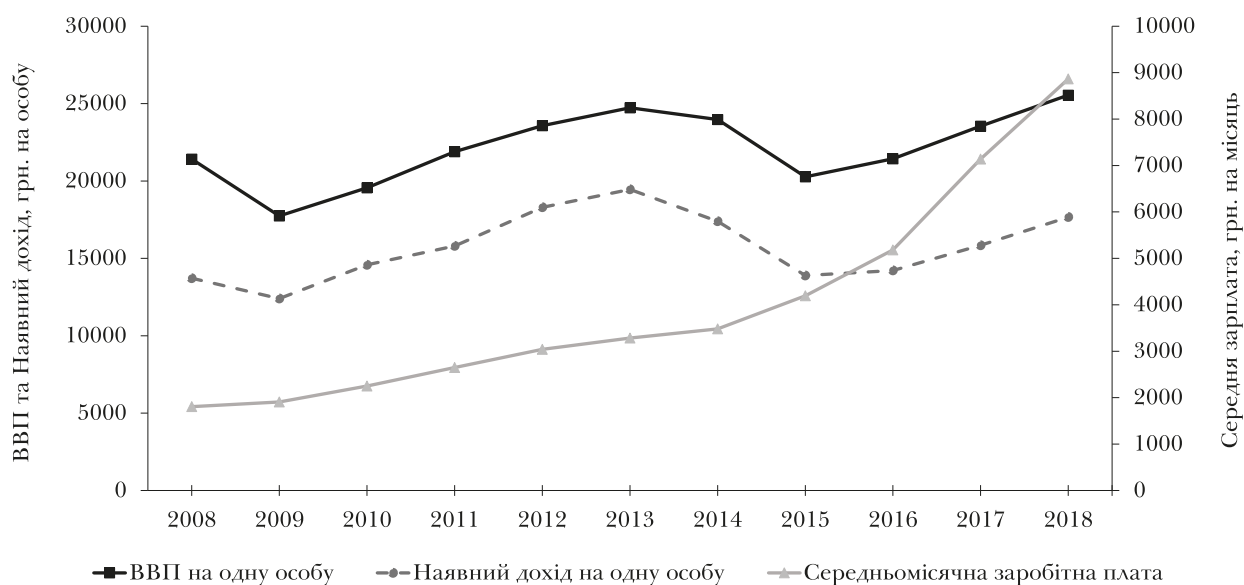

Рис. 2.5. Динаміка макроекономічних показників та середньої заробітної плати за 2008-2018 роки, у співставних цінах 2008 року, грн. на особу

Джерело розраховано за даними Державної служби статистики України <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Загалом у споживчих характеристиках сімей відбулися позитивні зміни, що свідчить про зростання економічної спроможності домогосподарств та їх життєстійкості. Частка домогосподарств, які витрачали на харчування більше 60% сукупних витрат, зменшилась з 43,1% у 2015 році до 26,1% у 2017 році. Та-

кож майже вдвічі за цей період зменшилася частка домогосподарств з наднизькою спроможністю (у яких залишається менше 10% сукупних ресурсів після здійснення витрат на харчування та обов'язкових платежів за житлово-комунальні послуги) – з 15,7% у 2015 році до 8,6% у 2017 році.

Проте, у 2017 році кожне четверте домогосподарство з дітьми (23,4%) витрачало на харчування понад 60% своїх ресурсів. Після здійснення обов'язкових витрат на харчування та обслуговування житла у 6,7% домогосподарств з дітьми залишалося менше десятої частини ресурсів на решту витрат, включаючи витрати на розвиток дитини. Отже, попри позитивні тенденції в рівні життя та покращення становища працюючих та їх утриманців (насамперед, дітей), загально низький рівень життя населення та перманентні кризові явища, підсилені війною, спричинили низьку життєстійкість українських сімей. Особливо в нестабільному економічному становищі перебували сім'ї з дітьми. Незважаючи на помітне зменшення масштабів бідності, будь-які негативні події (економічні, екологічні, соціальні, суспільно-політичні тощо) могли суттєво вплинути на їх становище.

Якщо змодельовати ситуацію підвищення межі бідності за незмінних доходів, тобто звуження так званого «буферу» бідності, то помітно зростають масштаби дитячої бідності. У випадку зростання вартісного значення межі відносної бідності у 2017 році лише на 10%, рівень бідності дітей зріс би з 32,5% до 42,2%, а за зростання межі на 20% – масштаби бідності досягли б майже 50%. За критерієм витрат нижче фактичного прожиткового мінімуму зростання межі на 10% спричиняє збільшення частки бідних дітей з 56,7% до 65,8%. У випадку зростання межі бідності на 20% частка бідних дітей перевищила б 70%. (рис. 2.6).

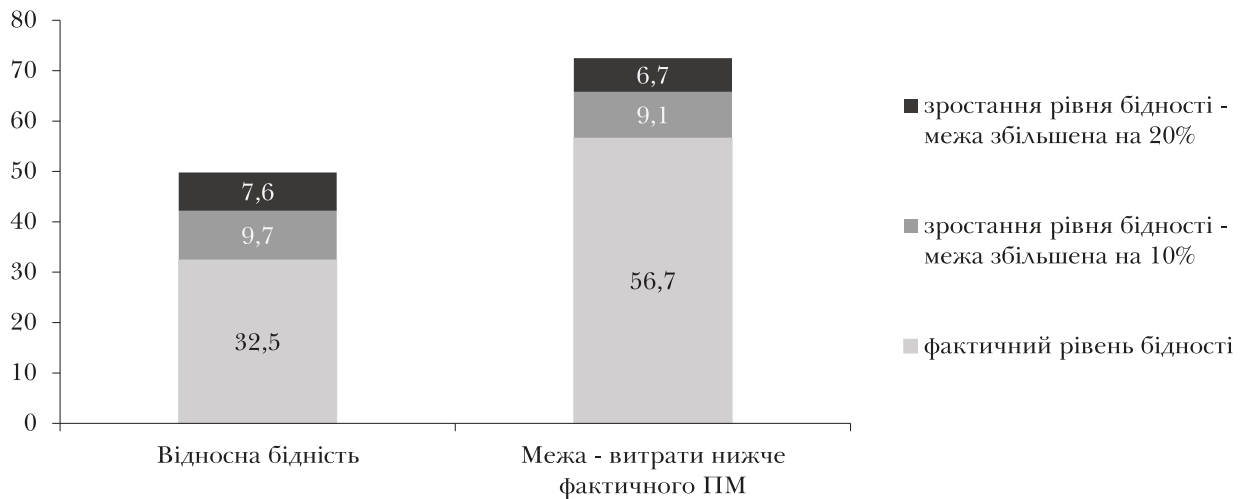

Рис. 2.6. Модель зростання рівня бідності дітей (за даними 2017 року) за умови підвищення вартісного значення межі та незмінних доходів, %

Джерело: розрахунки за даними річного мікрофайлу обстеження умов життя домогосподарств України

З 2017 року позитивні тенденції в рівні життя вплинули на ситуацію з бідністю. Впродовж 2017-2019 років Україна демонструвала впевнене зменшення масштабів бідності, і мала реальні шанси в найближчій перспективі досягти за рівнем бідності значення 2008 року (періоду до фінансово-економічної кризи) (рис. 2.7).

У 2018 році закріпилася тенденція щодо зменшення масштабів бідності в країні та загального покращення показників рівня життя. Насамперед, про це свідчило зменшення рівня абсолютної бідності¹⁶, яке розпочалося з 2017 року. При цьому у 2018 році відбулося також скорочення рівня відносної бідності, отже бідніші верстви почали отримувати більший зиск від результатів економічного зростання порівняно з рештою населення. Загалом, зменшення рівня відносної бідності на фоні стійкого економічного зростання свідчило про позитивні зміни в розподілі доходів, чого не вдавалося досягти впродовж всіх

¹⁶ Рівень бідності за критерієм фактичного прожиткового мінімуму

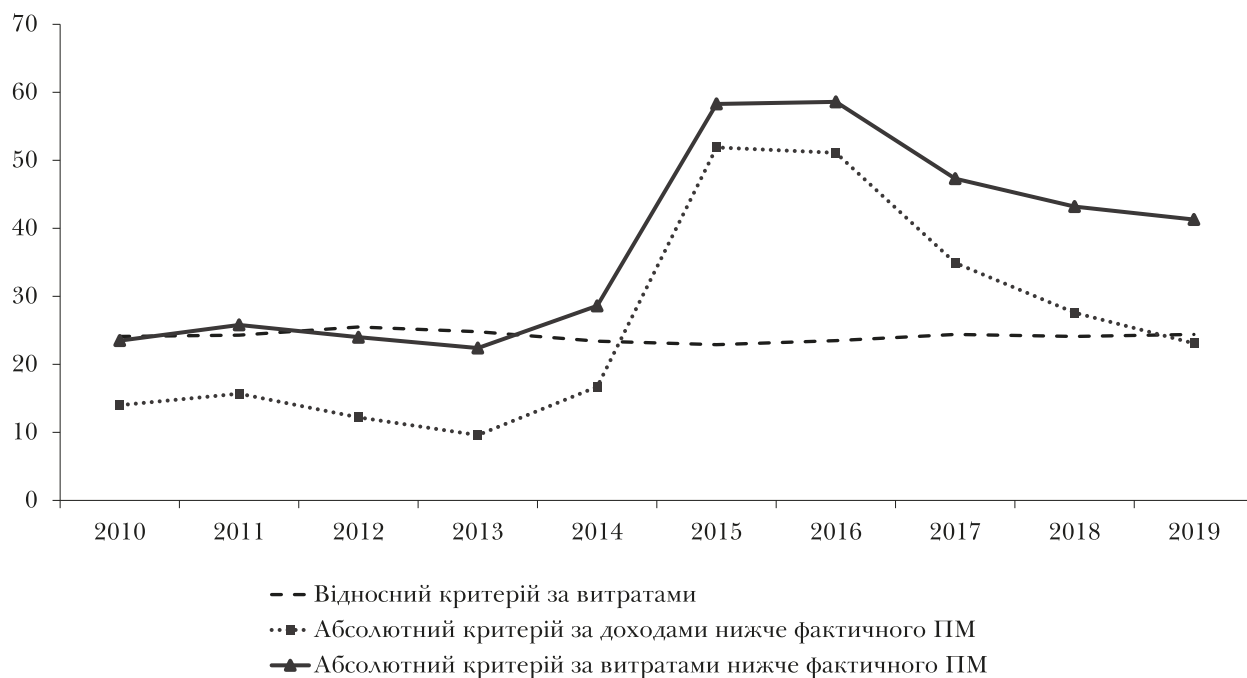

Рис. 2.7. Динаміка рівня бідності за основними критеріями, 2010 - 2019 роки.

Джерело: розрахунки за даними річних мікрофайлів обстеження умов життя домогосподарств України

років моніторингу бідності (з 1999-го року). Дані 2019 року також демонстрували збереження позитивної тенденції, що стало результатом зростання реальних доходів населення в усіх майнових групах і посилення спрямованості системи соціального захисту на цільові групи.

Суттєве зниження масштабів бідності відбулося, насамперед, за рахунок політики підвищення стандартів оплати праці в країні, яка вплинула як на населення в цілому, так і на найбільш вразливі до бідності категорії. У системі соціального захисту найбільшу роль відігравали житлові субсидії. Їх адресність та націленість на бідних загалом були невисокими, проте значне охоплення населення субсидією у період стрімкого підвищення тарифів сприяло посиленню державної соціальної підтримки, в тому числі, бідного населення. Частка охоплених житловими

субсидіями серед бідних зросла з 63,0% у 2015 році до 70,9% у 2018 році.

Роль інших соціальних трансфертів в цей період або не зростала або зростала менш суттєво. За окремим виплатами, зокрема, на дітей, спостерігалось навіть скорочення державної підтримки. Так, у загальному обсязі ВВП у 2018 році частка допомоги при народженні дитини склала 0,51 % проти 0,73 % у 2017 році, а у видатках зведеного бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення населення – відповідно 5,91% проти 7,62 %. Проте, бідність серед дітей зменшилася, і це відбулося насамперед завдяки підвищенню доходів від зайнятості у переважної більшості населення.

Можна констатувати, що період 2017-2019 років міг стати етапом виходу не лише з економічної, але й із соціальної кризи. Проте, подальші події розгорталися за песимістичним сценарієм.

П'ята хвиля: після 2019 року – початок нового витку кризи

За всіма ознаками ще в останні місяці 2019 року в Україні намітилося зниження темпів економічного зростання. Макропрогнози на 2020 рік, побудовані національними та міжнародними інституціями у вересні-жовтні 2019 року, містили оптимістичні сценарії розвитку подій. Натомість, прогнози, розроблені у грудні 2019 року, вже передбачали значно нижчі темпи зростання економіки. Таким чином, в Україні у 2020-му році не очікувалося відчутного зростання і показників життєвого рівня.

Невдачі в економіці останнього кварталу 2019 року миттєво позначилися не лише на показниках купівельної спроможності доходів, але й на бідності. Вперше за роки досліджень бідності (з 1999 року) було зафіксоване миттєве зростання масштабів

явища після перших місяців економічного спаду, без мінімального часового лагу. Так, за даними перших трьох місяців 2020 року, коли карантинні обмеження лише починали діяти, рівень бідності (за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму) становив 43,8%, що суттєво перевищувало показник відповідного періоду 2019 року (38,1%). Так, лише за один рік чисельність бідного населення зростає з 14,6 до 16,7 млн. осіб.

Отже, у 2020 році ми стали свідками нового витку системної кризи, який намітився ще до початку світової коронавірусної кризи.

За даними першого півріччя 2020 року спостерігається катастрофічне зростання рівня абсолютної бідності¹⁷ – на десять відсоткових пунктів порівняно з першим півріччям минулого року (рис. 2.8). При цьому за рік бідних українців стало майже на чотири мільйони більше – 19,4 проти 15,7 млн. осіб. Оскільки вперше після 2016 року зростання показників абсолютної бідності було зафіксовано у I кварталі року, коли карантинні обмеження лише починали діяти, посилення негативної тенденції за даними першого півріччя було очікуваним¹⁸. Однак фактичне погіршення ситуації перевершило всі очікування.

На фоні зростання абсолютної бідності зменшується рівень відносної бідності, проте це явище зазвичай є індикатором не лише зменшення нерівності в суспільстві, але й падіння економіки та доходів населення. Як свідчить досвід України, падіння реальних доходів та життєвого рівня завжди супроводжувалося зниженням рівня відносної бідності.

Слід зауважити, що за підсумками 2020 року очікування є більш оптимістичними – рівень бідності за критерієм фактичного

¹⁷ Рівень бідності за критерієм фактичного прожиткового мінімуму

¹⁸ Тому що у другому кварталі 2020 року діяли повномасштабні карантинні обмеження

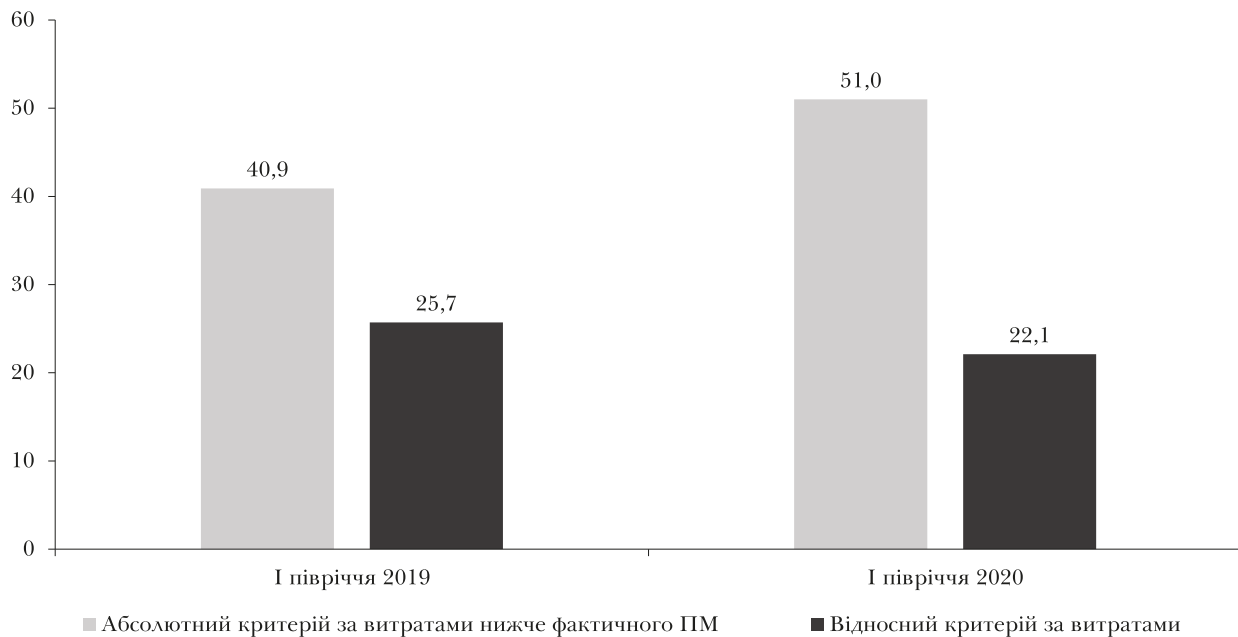

Рис. 2.8. Рівень бідності за перше півріччя 2019 та 2020 років, %

Джерело: розрахунки за даними піврічних мікрофайлів обстеження умов життя домогосподарств України

прожиткового мінімуму (за витратами) за річними даними має дещо вирівнятися, і може становити не 51, а 45-47%. Проте, і таке зростання є відчутним. До того ж, розвиток економічної ситуації свідчить про неможливість покращення показників рівня життя та бідності у 2021 році. За умови економічної стабілізації можна сподіватися на зростання купівельної спроможності населення та звуження кола бідних не раніше 2022 року.

Отже, з 2008 року і дотепер ми перебуваємо у стані перманентної кризи в економіці та рівні життя, яка також охопила гуманітарну сферу та набула ознак системної кризи.

РОЗДІЛ 3.

СПЕЦИФІКА ФОРМУВАННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

3.1. Трансформація рівня життя під впливом системної кризи

Якщо раніше про кризу традиційно говорили лише в економічній площині, звужуючи її прояви до падіння темпів економічного росту, то після активної фази фінансово-економічної кризи 2008-2009 років все частіше почали згадувати про поширення кризових явищ на всі сфери життєдіяльності суспільства. Виходячи з такого трактування, можна припустити, що системна криза – це криза базових цінностей, що може виникати внаслідок цілого спектру факторів (таких, як руйнація економіки або ідеології, а можливо, їх одночасного поступового «відмирання» в існуючому вигляді як життєздатної системи). Отже, криза перестає бути локалізованою, передбачуваною, чутливою до цілеспрямованих впливів, її ядро зміщується у бік ідеологічних та ціннісних факторів, вона не схожа на всі інші кризові прояви, з якими стикалося людство.

Руйнівна сила такої кризи зростає внаслідок призупинення прогресу філософської та економічної думки, відсутності бачення напрямку подальшого розвитку та виходу з тупикової ситуації. Кожна країна, яка опинилася у незвичайному кризовому стані, йшла до нього власним шляхом, але країни з різним економічним та політичним устроєм прийшли до схожих проблем та нерозуміння рецептів їх подолання.

Системна криза охоплює різні сфери життя суспільства і не може бути подолана традиційними методами, оскільки напрями впливу в бік одних проявів кризи можуть згубно діяти на інші складові, доводячи їх до критичного стану. Отже, пошук шляхів виходу з системної кризи має базуватися виключно на засадах системності.

Особливість ситуації полягає у тому, що не тільки прояви зміщуються від економічного вектору до ціннісного, але й пошук розуміння сутності та напрямів виходу переходить у площину філософської думки і вічного питання про сенс життя. Можливо, це в певній мірі нагадує піраміду Маслоу: коли людство навчилося забезпечувати задоволення зростаючих споживчих потреб, які досягли свого максимуму (принаймні, в окремих країнах чи в окремих суспільних групах), то стало шукати чогось іншого, на більш високому рівні, чого досі не змогла запропонувати філософська думка. Отже, світ переходить у якісно новий шар формування та задоволення потреб, в якому вже не діє закон постійного їх зростання, оскільки потреби в традиційному розумінні дійшли свого максимуму.

Намагання окремих дослідників чи цілих наукових шкіл шукати коріння системної кризи в розпаді СРСР та переході колишніх союзних республік у самостійне плавання в ринковій економіці не базуються на об'єктивному розумінні суспільних процесів другої половини минулого сторіччя. Адже на початку 80-х років вже чітко простежувалася економічна криза; навіть за даними офіційної статистики спостерігалось зниження темпів росту, а зростання макропоказників у абсолютних значеннях забезпечувалось переважно за рахунок екстенсивних (ресурсних) факторів, які стрімко звужувалися, насамперед, через неможливість постійного збільшення чисельності трудових ре-

сурсів. Отже, можна говорити про розгортання кризових явищ в економіці СРСР ще з 70-х років, з подальшим їх посиленням до середини 80-х та цілком очікуваним піком кризи наприкінці 80-х років. Ідеологічні руйнації почалися ще раніше, принаймні до 70-х років, але важко визначити, в якій мірі підґрунтям розвалу ідеології були економічні чинники, і навпаки. Подальші події, зокрема розпад СРСР та перехід до ринкових засад, здебільшого були викликані саме загальною кризою, що охопила все суспільство.

Якщо можна теоретично побудувати схему формування системної кризи у вигляді нашарування снігової кулі з різних критичних станів різних сфер життєдіяльності суспільства, то цей механізм не допомагає дати відповіді на питання щодо виходу з неї. Поетапне розмотування клубка проблем означає починати з кінця, тобто з системи цінностей, а це суперечить базовим принципам формування держави як інституції, що має обмежене поле впливів.

Західний світ основне коріння кризи вбачав у глобалізації, коли небажані події в одній країні переносять негативний, вже кумульований, ефект на інші [23] через:

- втрату загальних соціальних цінностей та загальнови-знаних економічних оцінок, втрату цінових та валютних еталонів, пропорцій між реальними та віртуальними цінностями;
- різке зниження взаємної довіри між учасниками ринку, а також до органів управління та влади;
- поширення кризи на психологію учасників ринку та породження панічного ставлення до майбутнього;
- різке послаблення стійкості переважної більшості економічних організацій на всіх рівнях – від держави до

дрібних підприємств.

Найбільш значимим фактором економічної складової системної кризи виступає сприйняття людьми економічної ситуації та її оцінювання з власних позицій. Таким чином, основні риси економічної кризи переходять з площини економіки у площину мислення економічних агентів, що проявляється насамперед через зниження рівня довіри. Як наслідок, відбуваються системні трансформації соціально-економічного простору, за яких змінюється психологія індивідів, поведінка економічних агентів, характер взаємодії та основні риси економічного середовища, зокрема, стосовно поширення інформації в економіці та суспільстві.

Всі ці події та чинники можна визнати цілком справедливими і для України, яка йшла крізь кризу з часів СРСР. Єдине, що сьогодні відрізняє розвинуті західні країни від країн Східної Європи, це накопичений економічний потенціал і, відповідно, національне багатство. Але сьогодні ніхто не може дати відповіді, в яких позиціях опиняться різні країни в наступній стадії системної кризи, чи стануть накопичення певним буфером і на який період їх вистачить, адже ця криза руйнує будь-яку систему з середини, запускаючи механізм саморуйнації. В такій ситуації передбачення майбутнього виходить за рамки формальної логіки.

Системна криза неминуче призводить до цілого спектру трансформацій у різних сферах суспільного життя. В даному контексті під трансформацією слід розуміти особливі зміни, які характеризуються стрімкістю розгортання та поширення або означають глибинні перетворення, що змінюють характер процесу чи явища. При цьому відмінність трансформації від звичайних змін тенденцій полягає у виникненні якісно нових

ознак, що можуть супроводжуватись змінами чи заміною елементів системи та зв'язків між ними.

Чи може системна криза спонукати трансформації в рівні життя? Адже і сам рівень життя стає учасником та каталізатором кризових процесів. Подібно ланцюговій реакції всі сфери суспільного життя приєднуються до кризового процесу і виступають учасниками формування системної кризи. З початком масштабного розгортання такої кризи різні сфери починають підпадати під її дію і зазнають під її впливом трансформацій.

Найбільш помітними і відчутними для населення одразу стають трансформації рівня життя. Це те, що можна спостерігати на власному досвіді, те, що вимірюється кількісно і підлягає емпіричному аналізу. На відміну від трансформації ідеології, цінностей, моралі, які змінюються повільніше і менш помітно (до того ж є менш доказовими), трансформації в рівні життя виокремлюються в самостійний блок дослідження і можуть розглядатися як комплекс принципів змін під впливом певної системи факторів. При цьому важливо довести, що трансформація була зумовлена дією визначеної системи факторів, натомість можна проігнорувати, як саме фактори утворили зазначену систему.

Розгортання системної кризи, а саме її піковий стан, у часі співпало зі зміною соціально-економічної формації та переходом до ринкових відносин, що сплело в один клубок різні проблеми, наприклад, масового збідніння і розшарування. Певний позитив у формуванні трансформацій життєвого рівня внесли загальносвітові процеси науково-технічних проривів та відповідно розширення можливостей доступу до інформаційного середовища та певних життєвих благ. Проте, стрімкий розвиток технологічних новацій мав побічні ефекти для суспільного

середовища, незалежно від країни. Такі ефекти в нашій країні лягли на специфічний ґрунт, створений в умовах перехідних процесів та системної кризи.

Трансформації рівня життя за джерелом їх походження можна умовно поділити на три групи:

- під впливом загальних процесів розвитку, характерних будь-якому суспільству;
- під впливом кардинальної перебудови засад державотворення або зміни соціально-економічної формації;
- як наслідок розгортання системної кризи, тобто кризових явищ в економіці та суспільних відносинах.

Такий умовний поділ не означає, що трансформації можна чітко розрізнити за походженням або джерелом впливу, адже в більшості випадків важко ідентифікувати та розділити самі процеси, які спонукали до тих чи інших трансформацій. Тим більше, коли процеси протікають одночасно, підсилюючи дію один одного, створюючи нові ефекти. Отже, більшість трансформацій рівня життя пов'язана не лише з кризовими явищами, але й напряду із переходом до ринкових відносин на початку 90-х років, а також з розвитком суспільства у вузьконаціональному та глобальному розумінні (насамперед, модернізація споживчих характеристик, зміни системи цінностей, традицій та життєвих стандартів, переосмислення світоглядних орієнтирів).

Певні процеси, які розпочалися в суспільстві ще до повномасштабного розгортання кризи, легко пояснювалися загальносвітовими тенденціями, але їх дія в тій чи іншій мірі була підсилена руйнівними явищами в економіці і суспільстві. В першу чергу це стосується процесів постаріння населення внаслідок зниження показників народжуваності, які намітилися задовго до 90 - х років, але потім різко посилювалися. Як наслідок зміни

вікової структури населення, стрімко почала зростати роль соціальних трансфертів в доходах домогосподарств та, відповідно, фінансове навантаження на бюджет. Другий масштабний процес, який активно розгортався в країні з 60-х років – відтік сільського населення до міст. Намагання штучно пригальмувати процес урбанізації різними шляхами, у тому числі за рахунок розвитку соціальної інфраструктури сіл, не давало відчутних результатів. Криза не зупинила відтік сільського населення, проте сприяла деградації колись розвинутої інфраструктурної мережі, поставивши сільське населення практично в умови соціального виключення.

Окремої уваги потребують тенденції, що різко увійшли в наше суспільство на тлі системної кризи. Гостра проблема недоспоживання переважної більшості населення впродовж 90-х років та відсутність ідеологічної доктрини створили підґрунтя для максимізації поточного споживання як національної ідеї. В суспільствах з невисоким рівнем життя, до яких належить наша країна, виникає небезпека підміни системи цінностей споживчими потребами та вподобаннями. В таких умовах виникає відчуття постійного невдоволення власним життям, заниження самооцінки та масового поширення патерналістських настроїв у суспільстві. Надвисокі масштаби суб'єктивної бідності та невідповідність самооцінки матеріального стану об'єктивно визначеним параметрам стали специфічною ознакою незалежної України.

В Україні чітко простежуються парадокси невідповідності між об'єктивною картиною та її сприйняттям більшістю суспільства. Це стосується, насамперед, неспівпадіння реально-го та уявного статусів в ієрархії суспільства, самооцінок різних складових добробуту.

Традиційно українці схильні недооцінювати свої статки та занижувати соціальний статус. Наприклад, у 2017 році (за даними ОУЖД, Держстату України) лише 0,5% населення відносило себе до середнього класу, ніхто не вважав себе заможним, а 74% назвали себе бідними. До речі, у 2013 році за нульового прошарку заможних за самоідентифікацією, середній клас становив 0,8%, а бідні – 68%. Такі розподіли не відповідають не лише об'єктивним оцінкам, але й оцінкам тих же респондентів щодо власних споживчих можливостей, адже у тому ж році більше половини домогосподарств (52%) вказали, що їх доходи були достатніми (рис. 3.1, рис. 3.2) [196].

Отже, очевидним є протиріччя, яке може мати безліч причин та пояснень. При цьому дослідників соціально-економічних процесів у даному контексті більше цікавлять наслідки у вигляді поведінкових реакцій.

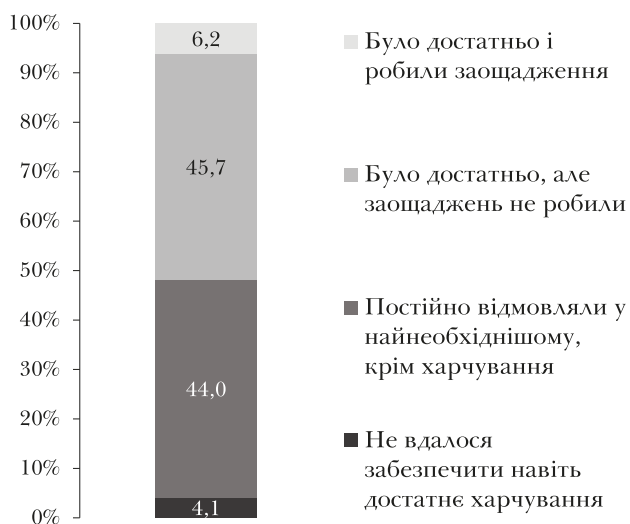

Рис. 3.1. Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів, %, 2017 р.

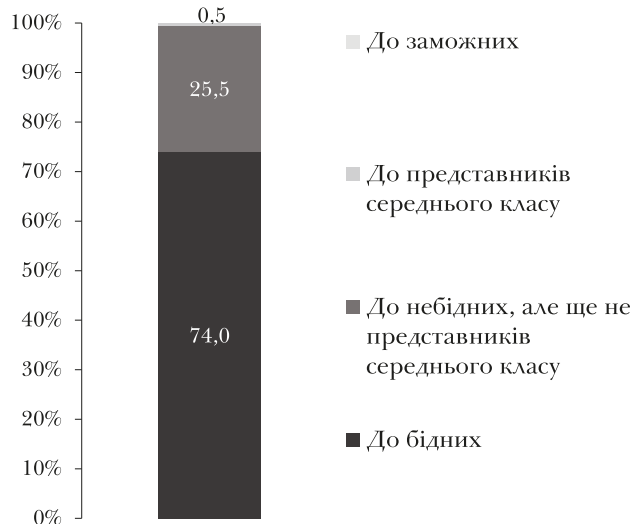

Рис. 3.2. Розподіл домогосподарств за самооцінкою матеріального добробуту, %, 2017 р.

Джерело: Державна служба статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

Окремою проблемою є ідентифікація певних груп насе-

лення на основі або з використанням самооцінок. Насамперед, йдеться про виокремлення бідних та встановлення приналежності до середнього класу.

Визначення межі бідності може розглядатися під кутом соціальної політики, який передбачає встановлення порогу державних соціальних гарантій, а може мати суто дослідницьку мету, наприклад, для побудови розподілів та співвідношень, здійснення оцінок впливу тощо. У першому випадку врахування самооцінок дає змогу адаптувати межу бідності до суспільних уявлень про рівень найнеобхідніших потреб. Наприклад, у 2017 році 4,1% домогосподарств повідомили, що не могли забезпечити навіть достатнє харчування. Отже, верхній поріг доходу цієї групи може вважатися межею крайньої бідності, тоді рівень крайньої бідності у країні коливатиметься у межах 5%. При виокремленні середнього класу самооцінки відіграють значно більшу роль. Наприклад, якщо ми обираємо кілька об'єктивних критеріїв ідентифікації приналежності до середнього класу (рівень доходів та / або матеріальних статків, статус на ринку праці, рівень освіти тощо), то можемо вводити для них пом'якшені або взаємозамінні градації. Натомість, самоідентифікація завжди буде обов'язковою умовою віднесення до середнього класу.

Недооцінка матеріального статусу мала б відповідним чином відбиватися на всіх суб'єктивних оцінках добробуту населення України. Проте, коли йдеться про житлові умови, населення дає невиправдано позитивні оцінки свого житла. Згідно об'єктивних даних, порівняно з країнами ЄС ми маємо помітно вищий рівень перенаселеності житла і суттєво нижчий рівень комфорту житлових приміщень (наприклад, за показниками обладнання водогоном) (рис. 3.3, рис. 3.4).

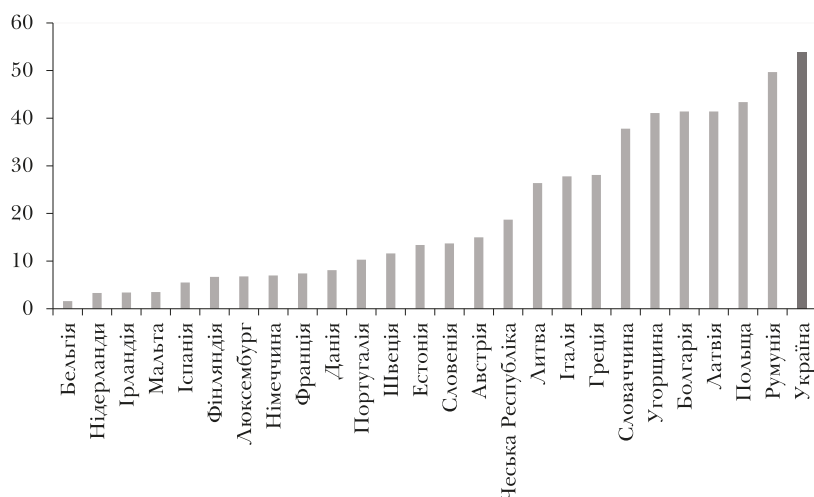

Рис. 3.3. Частка населення, яке проживає у перенаселеному житлі (ЄС – 2015 рік, Україна – 2016 рік)

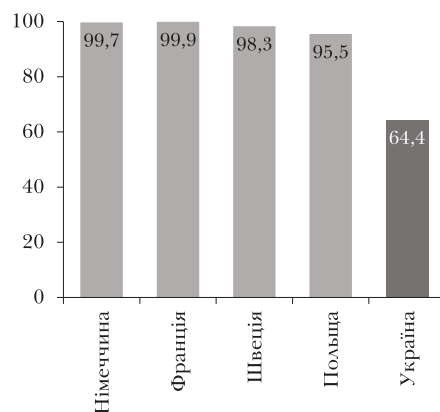

Рис. 3.4. Питома вага житла, обладнаного водогоном, %, 2016 р.

Джерело: дані Євростату щодо вибіркового обстеження ЄС (EU SILC), Державна служба статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

Натомість, за суб'єктивними оцінками, порівняно з іншими європейськими країнами населення України має досить високий рівень задоволеності житловими умовами, і в ранжованому ряду займає середні позиції. (рис. 3.5)

Такі парадокси самооцінок можна було б проігнорувати, однак вони формують бачення суспільства, його реакцію на події та поведінку в майбутньому.

Наприклад, формула «Всі люди в країні, за виключенням групи олігархів, є бідними» провокує поблажливе ставлення суспільства до тих, хто неправомірно отримує соціальну допомогу, а це в свою чергу зводить нанівець систему контролю за шахрайством і зловживаннями в системі соціальної підтримки. Позитивні самооцінки житлових умов на фоні незадовільних об'єктивних характеристик свідчать про доволі байдуже ставлення вагової частини населення до комфортності проживання (на кшталт, «В мене не найгірша ситуація з житлом» або «Я все життя жив у житлі без зручностей, і ще поживу»), це стримує

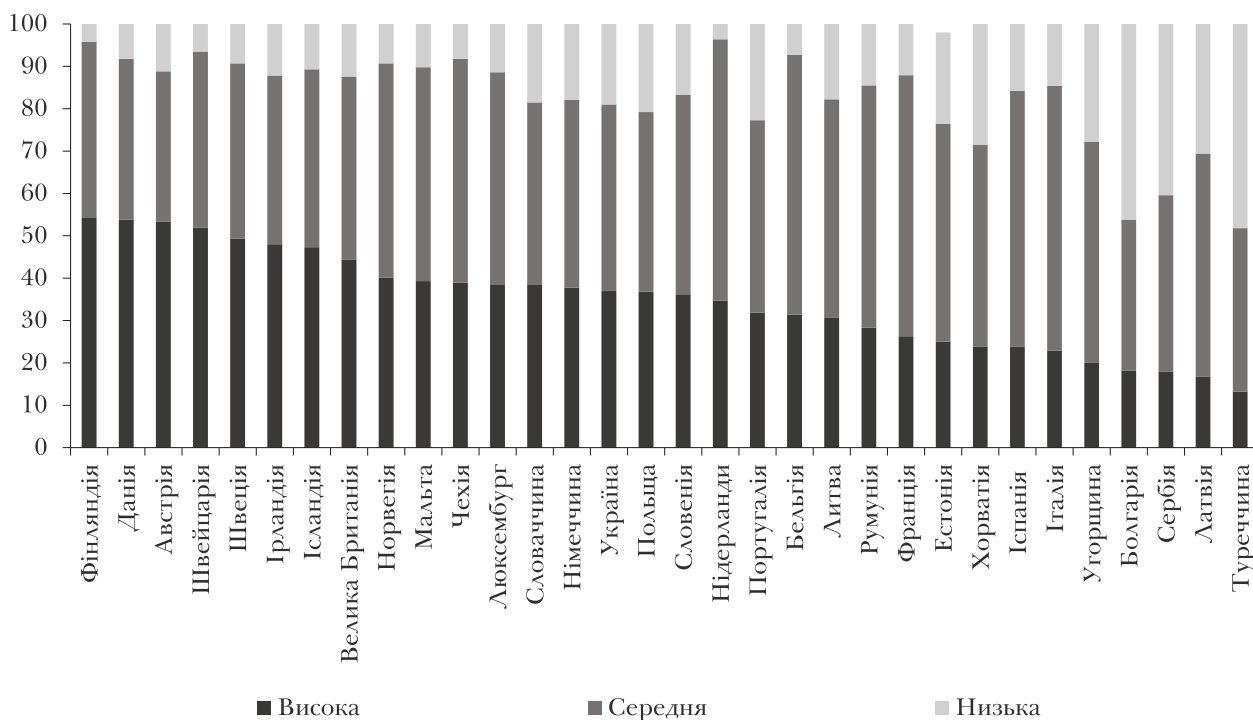

Рис. 3.5. Розподіл населення країн Європи за оцінкою рівня задоволеності житловими умовами

Джерело: Eurostat, *Satisfaction with housing conditions, 2013*; Соціологічна група «Рейтинг»: опитування «Оцінка самопочуття українців» (грудень 2016)

розвиток соціальних стандартів, зокрема, стандартів житла, що в свою чергу відбивається на якості життя майбутніх поколінь та на інших суспільних процесах [142].

Виокремлення фактору кризи та фактору переходу до ринкових відносин при дослідженні формування трансформацій рівня життя свідчить на користь гіпотези настання піку системної кризи в останні роки 80-х – перші роки 90-х. Саме на цей період припадає фаза повного злиття кризи ідеології з економічною кризою, що набула всіх ознак системної кризи. Виходячи з представленої структуризації, чітко простежується тяжіння трансформацій рівня життя до фактору системної кризи, хоча в більшій мірі у поєднанні з іншими чинниками (рис. 3.6).

Структуризація трансформацій життєвого рівня за основними факторами-каналами виникнення

Загальні процеси розвитку суспільства	Кризові явища в економіці та суспільних відносинах	Зміна соціально-економічної формації
Кількісні та якісні зміни в забезпеченості домогосподарств товарами тривалого використання	Різне зниження купівельної спроможності доходів	Перехід від дефіциту товарів до дефіциту грошей
Розширення доступу до інформації та засобів комунікації	Суттєве зростання частки витрат на харчування	Суттєве зростання частки витрат на ЖКП
	Різне падіння обсягів будівництва та реконструкції житла, погіршення загального стану житлового фонду	Посилення поляризації суспільства
	Звуження можливостей для культурного розвитку	Зміна форм власності на нерухоме майно
Невідповідність об'єктивних та суб'єктивних оцінок життєвого рівня та бідності		Погіршення доступності та зміна каналів доступу до послуг соціальної сфери
Зміни у споживчій поведінці: максимізація поточного споживання		Зміна умов отримання житла та покращення житлових умов
Занепад інфраструктури сільських населених пунктів		Зміна пріоритетності джерел формування доходів
Зростання ролі соціальних трансфертів		Різне зниження інвестиційного потенціалу населення
Виникнення патерналістських настроїв у значній частини суспільства		Зниження самооцінки життєвого рівня та власного статусу
Непевненість у майбутньому		

Рис. 3.6. Структуризація трансформацій життєвого рівня за основними факторами-каналами впливу.

Джерело: розроблено автором

Що ж можна вважати прямим наслідком системної кризи, і які трансформації могли виникнути, незалежно від протікання кризових процесів? Безумовними прямими наслідками системної кризи можна вважати:

- різке падіння реальних доходів домогосподарств та зведення базових споживчих можливостей;
- значне зростання питомої ваги витрат на харчування в сукупних витратах домогосподарств (за рахунок мінімізація інших витрат) внаслідок різкого падіння купівельної спроможності доходів;
- обвальне падіння обсягів введення в експлуатацію житла як індикатора зниження загальних показників життєвого рівня, і, відповідно, поступове погіршення стану житлового фонду та його фактичне зношення;
- мінімізація можливостей для культурного розвитку населення як такого, що фінансується за залишковим принципом державою і самими домогосподарствами.

Трансформації, що напряду були пов'язані з системною кризою, але паралельно підпадали під вплив загальних процесів суспільного розвитку, охоплюють більш широкий спектр проблем не тільки в суто економічній, але й в гуманітарній та етичній сферах. Це максимізація поточного споживання за рахунок розвитку; деградація інфраструктурної мережі сільських населених пунктів; принципове зростання ролі соціальних трансфертів в бюджетах сімей та у державних видатках; поширення патерналістських настроїв на різні верстви населення; невпевненість у майбутньому та неадекватна оцінка власного рівня життя та соціального статусу.

Наслідком одночасної дії чинника кризи та зміни соціально-економічної формації стали трансформації, які набували ви-

рішального значення серед характеристик життєвого рівня, проте не могли бути усунені автоматично після подолання економічної кризи 90-х років:

- звуження доступу до послуг соціальної сфери (насамперед, медичних та освітніх), погіршення якості послуг та зміна пріоритетності каналів їх доступу;
- зміна умов отримання житла та покращення житлових умов, практично повне переведення схеми отримання житла в площину ринкових відносин;
- різке зниження інвестиційного потенціалу населення; відмова від старих каналів інвестування і надто повільний розвиток нових;
- зниження самооцінки населенням свого рівня життя та соціального статусу.

Проте, в рівні життя відбулися певні трансформації, які могли не бути пов'язаними з системною кризою, принаймні, через прямі канали впливу. До трансформацій позитивного характеру належать: загальне покращення доступу до інформації та засобів комунікації, а також підвищення кількісних та якісних характеристик забезпеченості населення товарами тривалого користування.

Трансформації, напряду пов'язанні зі зміною соціально-економічної формації, мали здебільшого негативний характер, принаймні, з огляду на традиційне сприйняття цих змін населенням, народженим в СРСР і вихованим на інших цінностях. Насамперед, це стосується різкої поляризації суспільства, кардинальної зміни форм власності на нерухоме майно, а також значного підвищення розміру та частки витрат на житлово-комунальні послуги і паливо в бюджетах сімей внаслідок поступової відмови від державних дотацій. На зміну зростаючого

у 80-х роках дефіциту товарів в наступне десятиріччя стрімко увірвався дефіцит грошей, що сприймалося неоднозначно різними верствами населення.

Всі розглянуті трансформації рівня життя, незважаючи на пріоритетні канали їх утворення, мали в тій чи іншій мірі прямі або опосередковані зв'язки з системною кризою. Поглиблене дослідження окреслених трансформацій життєвого рівня дасть змогу зрозуміти не тільки систему реалізованих раніше впливів, але й передбачити можливі варіанти розвитку кризових процесів з точки зору їх взаємозв'язку з характеристиками рівня життя населення.

3.2. Поведінкові стратегії домашніх господарств

Економічна криза на початку 1990-х років, яка співпала з переходом країни до ринкових механізмів, призвела до виникнення специфічних процесів у формуванні життєвого рівня домогосподарств. Різке зростання цін на споживчі товари, падіння купівельної спроможності основних доходів з одного боку, і розширення свободи економічної діяльності з іншого, обумовили підвищення активності домогосподарств щодо збільшення ресурсів власними силами. Розпочалися різноспрямовані процеси, які мали спільну першопричину – падіння звичного рівня життя. Відбулося розширення індивідуальної трудової діяльності (в першу чергу, за рахунок особистих підсобних господарств), і штучне звуження споживчих потреб домогосподарств за рахунок переходу до дешевших товарів, виключення зі статті витрат необов'язкових товарів та послуг; збільшення об'єму домашніх робіт власними силами з відповідними негативними змінами у бюджеті часу.

Зрозуміло, що в момент кризового стану економіки українське населення було вимушене адаптуватись до нових умов. Внаслідок посилення самозабезпечувальної функції відбулась активізація діяльності домашніх господарств як з використанням ринкових можливостей, так і традиційними шляхами діяльності. Така діяльність допомагала домогосподарствам підтримувати необхідний рівень споживання та певним чином стабілізувати в кризовий момент свій життєвий рівень в цілому. Отже, можна констатувати, що з переходом до ринку відбулась адаптація домогосподарств до двох важливих обставин: до нових економічних відносин та до різкого і непередбачуваного падіння життєвого рівня [182], [100].

На макрорівні домогосподарство можна розглядати як інституціональну одиницю, тобто як економічного агента, який здійснює економічну діяльність і бере участь у операціях з іншими агентами. Відповідно, значення діяльності домашніх господарств може бути оцінене через співставлення їх кінцевого споживання з ВВП. Хоча домогосподарства традиційно розглядаються як переважно споживчі одиниці, вони беруть участь у економічній діяльності за двома каналами – як постачальники робочої сили для економіки та як самостійні виробники продукції.

Домашніми господарствами створюються ринкові та неринкові підприємства в залежності від мети виробництва. Зрозуміло, що виробництво товарів та послуг для власного споживання вказує на існування неринкового підприємства; відповідно, на ринкових засадах функціонують підприємства, метою яких є створення продукції для продажу або обміну. До неринкового виробництва залучаються практично всі домогосподарства, оскільки самозабезпечення щоденними послуга-

ми (прання та чищення, прибирання приміщень, приготування їжі, догляд за дітьми та хворими членами родини, ремонт одягу та взуття тощо) є невід'ємною складовою традиційного побуту, особливо для населення країн з невисоким життєвим рівнем. Отже, домогосподарства, які мають після здійснення обов'язкових витрат (на продукти харчування, утримання житла, одяг, предмети гігієни тощо) обмежені ресурси на придбання послуг, вимушені самотійно виконувати необхідні для їх життєдіяльності функції.

Самозабезпечення поточними побутовими та соціальними послугами характерне в різному ступені для країн з різним рівнем економічного розвитку. Ця проблема часто породжує багато дискусій щодо коректного врахування вироблених послуг для власних потреб як на макрорівні, так і при порівняльній оцінці рівня життя та бідності різних за складом домогосподарств. Інша ситуація складається щодо виробництва домогосподарствами товарів для власного споживання, яке порівнюється із веденням натурального господарства. Особливо це стосується особистих підсобних господарств, в яких може вироблятися значна частина сільськогосподарської продукції, в тому числі для власного споживання. Проте, при дослідженні діяльності особистих підсобних господарств значну увагу слід приділяти її класифікації на ринкову та неринкову складову.

Ринкові умови стимулювали активізацію економічної позиції домогосподарств, що дозволило задіяти додаткові ресурси, і кінець кінцем сприяло більш повному використанню їх потенціалу та потенціалу країни в цілому. Домогосподарства виступили як акумулятори вивільненої робочої сили, регулятори перерозподілу зайнятості. Успішна економічна діяльність окремих домогосподарств створювала реальну базу для посту-

пового формування прошарку відносно більш забезпечених сімей, які могли б скласти основу у формуванні нового середнього класу. Проте, на фоні позитивних тенденцій, що виникли внаслідок посилення самозабезпечувальної функції домогосподарств, простежувалися і інші фактори, які не просто здійснювали тимчасовий негативний вплив на якість життя населення впродовж кризового періоду, але й залишили слід в майбутньому та перемістились на наступний період – період економічного зростання.

Дослідження бюджетів часу сімей, що проводилися статистичними та соціологічними службами країн колишнього СРСР впродовж 1990-х років, свідчили про інтенсифікацію діяльності домашніх господарств за рахунок скорочення часу на відпочинок, виховання дітей, піклування про здоров'я членів родини, поглиблення освітніх знань та професійних навичок. Тобто, прагнення населення всіма силами втримати той рівень життя, який мала їх родина до початку кризи, за рахунок інтенсифікації праці у економіці та у домашньому господарстві, призвело до значного зниження якості життя і якісних характеристик населення. Такі втрати людського капіталу неможливо відновити миттєво, зразу після виходу економіки з кризи. Більше того, без цілеспрямованої політики таке відновлення стає неможливим, навіть за умови багаторазового зростання реальних доходів населення та покращення якісних характеристик їх життя [182].

Таким чином, результатом посилення самозабезпечувальної функції домогосподарств в період кризового стану економіки стало виникнення неоднозначних та подекуди суперечливих процесів. З одного боку, короткостроковим результатом таких процесів стала активізація діяльності домогосподарств, яка дозволила пережити труднощі перехідного періоду та на-

бути імунітет до випадків різкого зниження життєвого рівня. Крім того, в довгостроковій перспективі це могло сприяти позитивним тенденціям, зокрема, посиленню економічно обґрунтованої нерівності в доходах і формуванню заможного прошарку суспільства з «чистим» минулим.

З іншого боку, зростання інтенсивності праці як всередині домогосподарства, так і зовні, призводило подекуди до безповоротного зниження якості життя та якісних характеристик населення, які важко було відновити після виходу економіки з кризи. Отже, витрати ресурсів домогосподарств на самозабезпечення або «виживання» за рахунок розвитку можуть призводити до довготривалих негативних наслідків в майбутньому [158].

Неокласична економічна теорія розглядає два основних типи економічних суб'єктів – підприємство та домогосподарство. При цьому метою економічної діяльності підприємства є виробництво товарів та максимізація прибутків, а економічна діяльність домогосподарства орієнтована виключно на споживання, її метою є максимізація задоволення потреб членів домогосподарства. Виробнича діяльність домогосподарств не розглядалась в неокласичній теорії, що стало поштовхом до виникнення у середині 1980-х років концепції нової економіки домашнього господарства, яка визнає виробництво всередині домогосподарства.

Сьогодні в розвинутих країнах світу при дослідженні життєвого рівня та бідності розглядають звичайну домашню діяльність (приготування їжі, прибирання помешкання, догляд за дітьми тощо) як частину суспільного виробництва, оцінюючі затрати часу, праці та дохід від неї за діючими в країні стандартами. Такий підхід, безумовно, виправданий необхідністю вирів-

нювання умов та запобігання похибок в оцінках матеріального становища різних домогосподарств, проте він практично відходить від розгляду цієї господарської одиниці в економічній та соціологічній теорії.

Визнання неоплачуваної домашньої діяльності різновидом праці, а домашнє господарство формою виробництва, наче б то підвищило їх статус. Проте, діяльність в домашньому господарстві, як і раніше, вважається продовженням закономірностей матеріального виробництва та ринку. Проте, специфіка домогосподарства полягає у тому, що виробниче тісно пов'язане з особистим, а економічне – з соціальним. Суб'єктом виробництва тут частіше виступає не окрема людина, а сім'я, яка уособлює не просто групу людей, а спільноту, пов'язану родинними стосунками.

Теорія школи соціального розвитку, орієнтована на країни Третього світу, розглядала всі види виробничої та репродуктивної діяльності домогосподарств у їх взаємозв'язку на мікро- та на макрорівні. Така концепція підвищувала значущість домогосподарств, але без відповіді залишались питання щодо факторів прийняття ними економічних рішень, характеру дії розподільчої системи всередині домогосподарства (як виробництва, так і споживання). Присутність домогосподарства на ринку праці в будь-якій формі визначає рівень його доходів. При цьому, чим вище кваліфікація члена домогосподарства, тим більше його можливості реалізувати свою економічну активність на ринку, а менше праці віддавати у домогосподарстві, і навпаки.

В перехідній економіці кардинальні та швидкоплинні зміни і нестабільність інституціонального середовища здійснює руйнівний вплив на традиційну діяльність домогосподарства.

Низькі стандарти оплати праці, непристосованість до нових умов системи соціального захисту та інші негаразди змінюють традиційні погляди на економічну діяльність всередині домогосподарства та за його межами. В таких умовах домогосподарство в своїй економічній діяльності керується не класичними перевагами у виборі моделі життєзабезпечення, а форс-мажорними обставинами. Це породжує, з одного боку, відчуття появи додаткових можливостей підвищення матеріального добробуту, а з іншого – страху та незахищеності у нових умовах. В цьому полягає підхід щодо визнання нових економічних умов економікою виживання, яка стимулює активізацію самозабезпечувальної поведінки домашніх домогосподарств [87].

Проте, самозабезпечувальна функція домашніх господарств значно відрізняється від класичної економічної діяльності. Домогосподарством керує не економіка, заснована на раціональному виборі варіантів використання обмежених ресурсів. Дії людей обумовлені не стільки максимізацією прибутку або добробуту, скільки бажанням врівноважити інтенсивність праці з рівнем задоволення основних потреб. Принципова відмінність економіки домашнього господарства полягає у переплетінні раціональних та нераціональних мотивів. У зв'язку з цим надто ускладнюється процедура прогнозування ресурсів домогосподарств на макрорівні, де домогосподарство розглядається як інституціональна одиниця.

Особливою характеристикою домогосподарства виступає зв'язок його діяльності, по суті, з неформальною економікою: за ознакою зайнятості; трудових відносин; неформального обміну з іншими домогосподарствами. Цей зв'язок значно посилюється у кризові періоди з двох причин: 1) зростання масштабів економічної діяльності домогосподарств внаслідок падіння ви-

робництва має викликати адекватне збільшення неформальної діяльності; а 2) кризові процеси в економіці стимулюють «затягування» домогосподарства у неформальний сектор, вихід з якого може бути складним та довготривалим.

Домогосподарства, використовуючи наявні можливості, виконують певні роботи та надають послуги по відтворенню робочої сили, створюючи тим самим додану вартість, яка не враховується статистикою. Ця додана вартість тим більша, чим гірше розвинена сфера відповідних послуг, отже сім'я вимушена нехтувати іншими функціями, перетворюючись на своєрідне мікропідприємство. Діяльність по самообслуговуванню, яку можна оцінити за затратами часу на ведення господарства, закономірно зростає в періоди низького економічного росту та скорочення доходів населення, і, навпаки, зменшується у періоди зростання доходів від зайнятості у суспільному секторі економіки. Тобто, масштаби самозабезпечення домогосподарства традиційно відповідають рівню розвитку економіки.

Домогосподарства виконують у економіці країни двояку роль: з одного боку, вони виступають вихідними постачальниками економічних ресурсів, а з іншого – основною споживчою групою, яка здійснює кінцеве споживання. Таким чином, домогосподарства можна віднести до найважливіших ринкових інститутів. Відправною точкою створення умов для запуску ринкового механізму виступає виконання домогосподарствами функції забезпечення споживчого попиту. А заощадження домогосподарств (за умови їх використання у ринковій економіці) є необхідними для підтримки інвестиційної діяльності, особливо у трансформаційній економіці.

Однією з найважливіших умов формування конкурентного ринку виступає наявність у домогосподарства дохідного та

майнового потенціалу, який включає: у першу чергу, нерухомість, виробничі та фінансові активи, а також рухоме майно. Такий потенціал, з одного боку, підвищує добробут родини та виступає запорукою підтримання достойного життєвого рівня на певний час у випадку непередбачуваних обставин, а з іншого – підвищує економічну активність населення, створюючи додатковий імпульс для розвитку економіки.

Дослідження самозабезпечувальної функції домогосподарств завжди тісно пов'язані з бюджетом часу населення. Вперше структура бюджету часу різних груп населення була розроблена та проаналізована у 20-х роках минулого століття С. Струмлінім [119]. А наприкінці 60-х років у СРСР та інших країнах світу набуло популярності складання структури бюджету часу працюючих, в основу якої було покладено принцип розподілу всього бюджету часу на робочий та позаробочий час. В свою чергу, неробочий час розподілявся на:

- час, пов'язаний з роботою;
- домашня праця та час на інші побутові потреби;
- задоволення фізіологічних потреб;
- вільний час.

Зрозуміло, що розробка такої структури була пов'язана з виявленням та використанням резервів росту продуктивності праці та збільшенням вільного часу. Та за такого підходу стосовно непрацюючих членів суспільства ця структура втрачала будь-який сенс. З точки зору аналізу соціально-економічного змісту бюджету часу різних за складом домогосподарств доцільно виділяти:

- час, затрачений на працю у суспільному секторі економіки;
- ведення власного (сімейного) бізнесу, самостійна трудо-

ва діяльність;

- праця в особистому підсобному господарстві;
- домашня праця;
- догляд за дітьми та іншими членами домогосподарства, які потребують догляду;
- задоволення фізіологічних потреб;
- вільний час для задоволення соціальних, культурних та інших потреб.

Загалом 1440 хвилин кожного дня представляють істотний ресурс часу для людини, частина якого використовується нею у рамках професійної діяльності, а частина – для виконання домашньої роботи, дозвілля або задоволення фізіологічних потреб. Домашня діяльність не має вартості для домогосподарства, проте займає значну частину вільного часу. Грошовий еквівалент роботи, що здійснена домогосподарством для своїх потреб, може досягати значних розмірів. За деякими розрахунками [15, с. 23]. у середньому на одне домогосподарство він може сягати розміру мінімальної або середньої заробітної плати. Отже, не приймати до розрахунку еквівалент домашньої діяльності, означає спотворювати картину нерівності і навіть бідності в різній мірі для кожної з країн. Неврахування цих параметрів у ресурсах призводить до переоцінки добробуту тих домогосподарств, які повинні інвестувати увесь свій час у отримання грошового доходу.

Споживачем у мікроекономічній теорії є одиниця, яка оцінює задоволення своїх потреб лише у бюджетному плані, тобто єдиний ресурс, що обмежує його вибір споживання – це гроші. Така модель цілком співпадає з суто монетарними підходами до оцінки рівня життя та бідності. Проте, вона виявляється незадовільною для розуміння явища споживання. Людина еко-

номічна стає малим підприємством, яке купує продукт, трансформує його, перетворюючи на споживчий, витрачає час на його споживання, до того ж при задоволенні таких вимог, як бюджетні обмеження та обмеження часу.

Ресурс часу впродовж доби однаково доступний кожному, його можна більш-менш вільно розподілити для різної діяльності: задоволення фізіологічних потреб, професійна діяльність, дозвілля, домашня діяльність, тобто все те, що виконується нами самими, тоді як це можна було б доручити кому-небудь іншому. Робота в господарстві, прання і прасування білизни, шиття, садівництво, виготовлення виробів, виховання дітей, догляд за домашніми тваринами – список довгий, і витрачений на це час – значний.

На жаль, в Україні дослідження бюджету часу не проводяться на державному рівні. Окремі соціологічні опитування не мають достатньої репрезентативності та системності. У країнах Європи такі обстеження давно стали традиційними, навіть країни пострадянського простору (наприклад, Білорусія, Азербайджан та інші) ввели відповідні модулі до своїх обстежень. Дослідження у Франції у середині нульових років показували, що домогосподарством на домашню діяльність витрачалося більше часу, ніж на професійну. Навіть якщо в довгостроковій перспективі простежується тенденція до зменшення цього феномену, домашня діяльність ще довго буде відігравати суттєву роль у формуванні моделі споживання домогосподарств, особливо коли йдеться про країни з невисоким рівнем життя.

У країнах перехідної економіки особливо необхідно включати до розрахунку умовні ресурси на домашню роботу для вимірювання дійсного рівня життя. До теперішнього часу єдиною формою домашньої діяльності, яка визнавалася і оцінювалася

в опитуваннях, було вирощування продукції для власного споживання та негрошові подарунки, оцінювані за ринковою вартістю.

Впродовж 2000-2008 років самозабезпечувальна функція домогосподарств зазнала значних позитивних трансформацій у бік зменшення обсягів виробництва для власних потреб [182]. Передусім, ці зміни торкнулися самозабезпечення власників земельних ділянок — практика ведення натурального господарства почала різко відходити на другий план з кожним роком після кризи 90-х років. І якщо у 1999 році практично кожна четверта гривня (23,7%) потрапляла до бюджету домогосподарств України у вигляді натурального доходу від землі, то у 2008 році лише 4,2% сукупних доходів становили натуральні надходження у вигляді сільськогосподарської продукції (рис. 3.7). Навіть у сільській місцевості цей показник у 2008 році становив лише 11,2%.

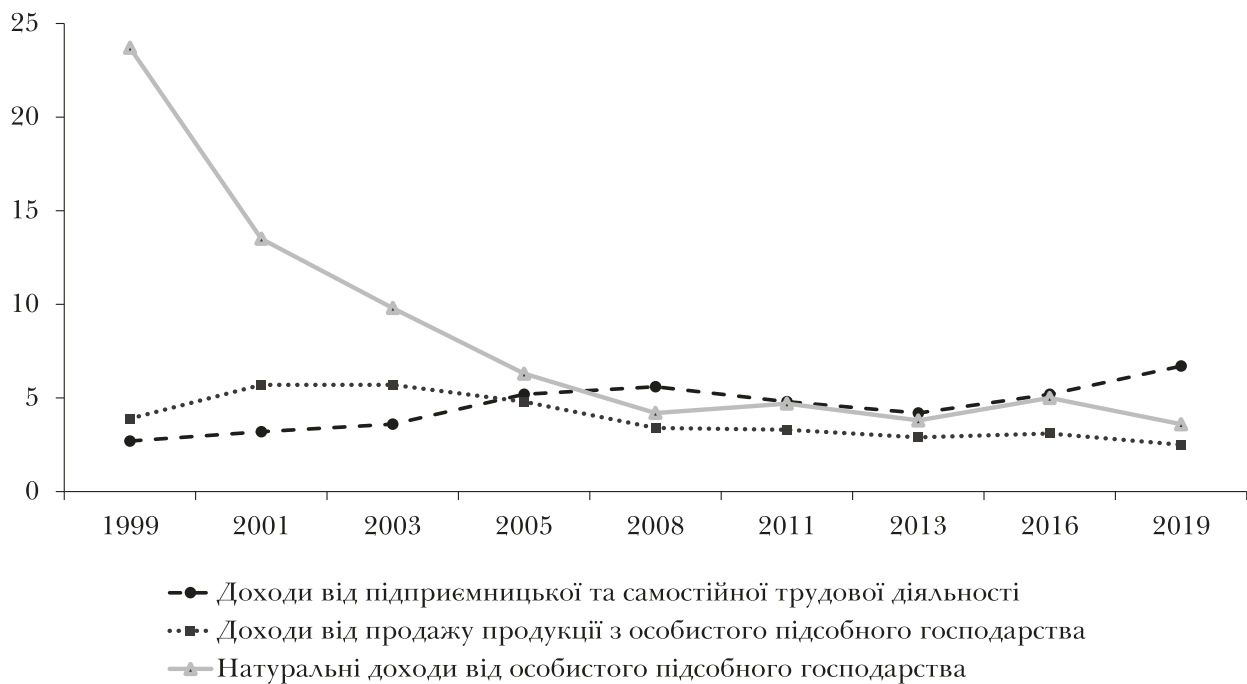

Рис. 3.7. Зміни в структурі загальних доходів домогосподарств України у розрізі джерел самозабезпечення у 1999—2019 роках, %.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Зміщення у структурі доходів відбулося переважно за рахунок збільшення питомої ваги оплати праці. При цьому грошові надходження від самостійної економічної діяльності домогосподарств у структурі сукупних доходів не зазнали істотних змін. Отже, при зростанні доходів від найманої праці зменшилась роль економічної діяльності домогосподарств з власного забезпечення. Такий значний прорив у формуванні доходів населення став наслідком виходу країни з економічної кризи.

Проте, після 2008 року відчутних змін у структурі доходів від самозабезпечення не відбувалося. Посилення кризових явищ в економіці 2014-2015 років викликало незначне зростання питомої ваги натуральних доходів від землі (з 3,8% у 2013 році до 5,0% у 2016-му). Також можна відмітити сплеск підприємницької діяльності після 2016 року (зростання доходів від підприємницької та самостійної трудової діяльності з 5,2% у 2016-му до 6,7% у 2019 році) внаслідок послаблення процедурних бар'єрів. Це здебільшого не було пов'язано з посиленням самозабезпечувальної функції домогосподарств, оскільки саме на 2016-2019 роки припадає період підвищення реальних доходів та життєвого рівня населення.

Слід відзначити відмінності у формуванні самозабезпечувальних доходів в залежності від рівня добробуту домогосподарства. Так, якщо домогосподарства нижніх децилів отримують здебільшого натуральні доходи з особистого підсобного господарства, то починаючи з шостої децильної групи спостерігається поступове зростання доходів від підприємницької та самостійної трудової діяльності з відповідним зменшенням натуральних надходжень (рис. 3.8). Таким чином, лише найбагатші групи демонструють спрямування самозабезпечувальної функції у бік ринкової діяльності, а решта домогосподарств обира-

ють традиційне самозабезпечення. Примітним є той факт, що за десять років у цьому розподілі практично нічого не змінилося: криві 2009 та 2019 років дуже схожі.

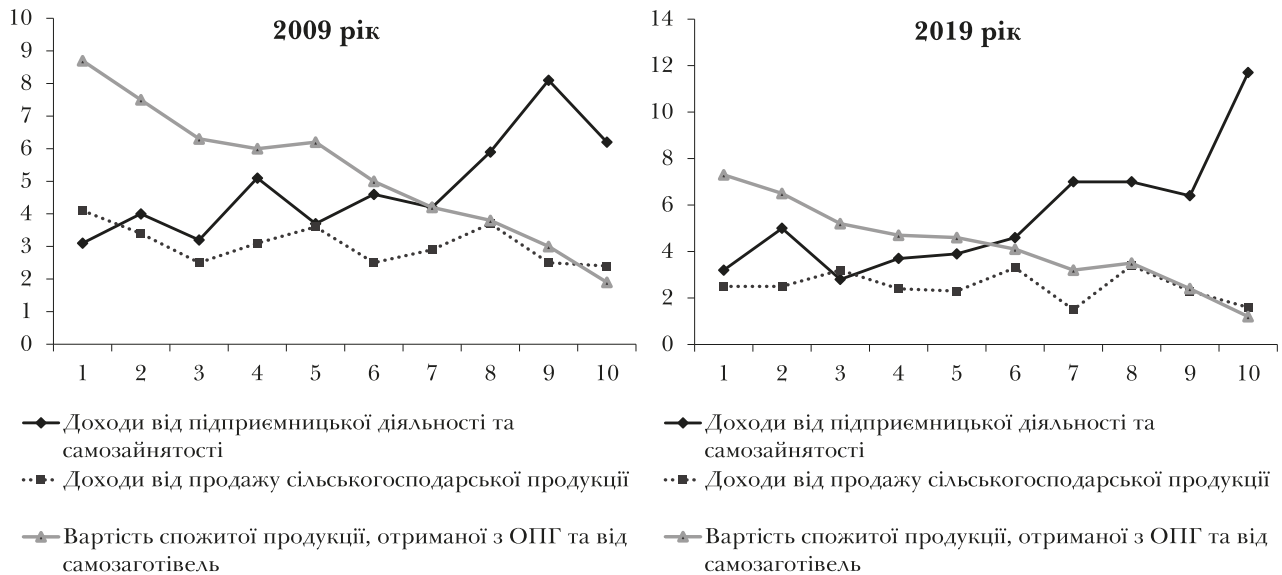

Рис. 3.8. Внесок доходів від самозабезпечення у загальний дохід домогосподарства за децильними групами, %, 2009 та 2019 роки

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Процес економічного зростання протягом кількох років не зміг змінити традицій неринкового самозабезпечення домогосподарств, які формувалися впродовж попередніх десятиліть і значно посилились у період кризи 1990-х років. До таких традицій ще за радянської доби належали всі різновиди хатньої роботи, а також ремонт та пошиття одягу, ремонт житла тощо. Зростання доходів та підвищення матеріального забезпечення спрацьовує сьогодні, як і раніше, переважно на задоволення найбільш необхідних потреб — у харчуванні та непродовольчих товарах. При цьому витрати на послуги у структурі бюджету сімей залишаються на тому ж рівні. Така ситуація є свідченням загально низького рівня життя у країні, який впродовж періодів економічного зростання не зазнав кардинальних по-

зитивних змін [182].

За період 2008-2019 років питома вага витрат на послуги у сукупних витратах домогосподарств України зросла з 13,9% до 16,2%, проте за цей період частка витрат на послуги, пов'язані з житлом, зросла з 2,9% до 3,8%. Таким чином, зростання ваги послуг у витратах часто пояснювалося підвищенням тарифів, а не зміною уподобань та звичок українців. Якщо врахувати, що до цієї статті витрат включені витрати на оплату послуг житлово-комунальної сфери, на освіту, охорону здоров'я, транспорт і зв'язок, тобто обов'язкові для підтримання життєдіяльності витрати, то стає зрозумілим, яку частину бюджету середнє українське домогосподарство може витратити на побутові послуги, послуги культури, відпочинку і розваг. А при низькому рівні доходів це становить мізерні суми.

Так, витрати на відпочинок та культуру у 2019 році, який став найкращим за п'ятирічний період, становили лише 1,6% сукупних витрат середньостатистичного українського домогосподарства. При цьому майже третина домогосподарств у 2019 році взагалі не здійснювала таких витрат.

Витрати на основні види побутових послуг практично не диференційовані в залежності від рівня добробуту домогосподарства. Така ж ситуація характерна для освітніх послуг. Проте, витрати на відпочинок і культурні послуги, транспортні послуги, ресторани та готелі у абсолютному виразі зростають, особливо у верхніх майнових групах. Особливо чітко ця закономірність простежується за витратами на ресторани та готелі – загалом середнє домогосподарство у десятій децильній групі витрачає майже у десять разів більше коштів за цим напрямком, ніж домогосподарство з найбільш бідної децильної групи (рис. 3.9). Починаючи з четвертої децильної групи, витрати на ресторани

та готелі перевищують інші витрати, пов'язані з дозволами та розвитком, що свідчить не на користь зваженої моделі витрат та споживання в цілому.

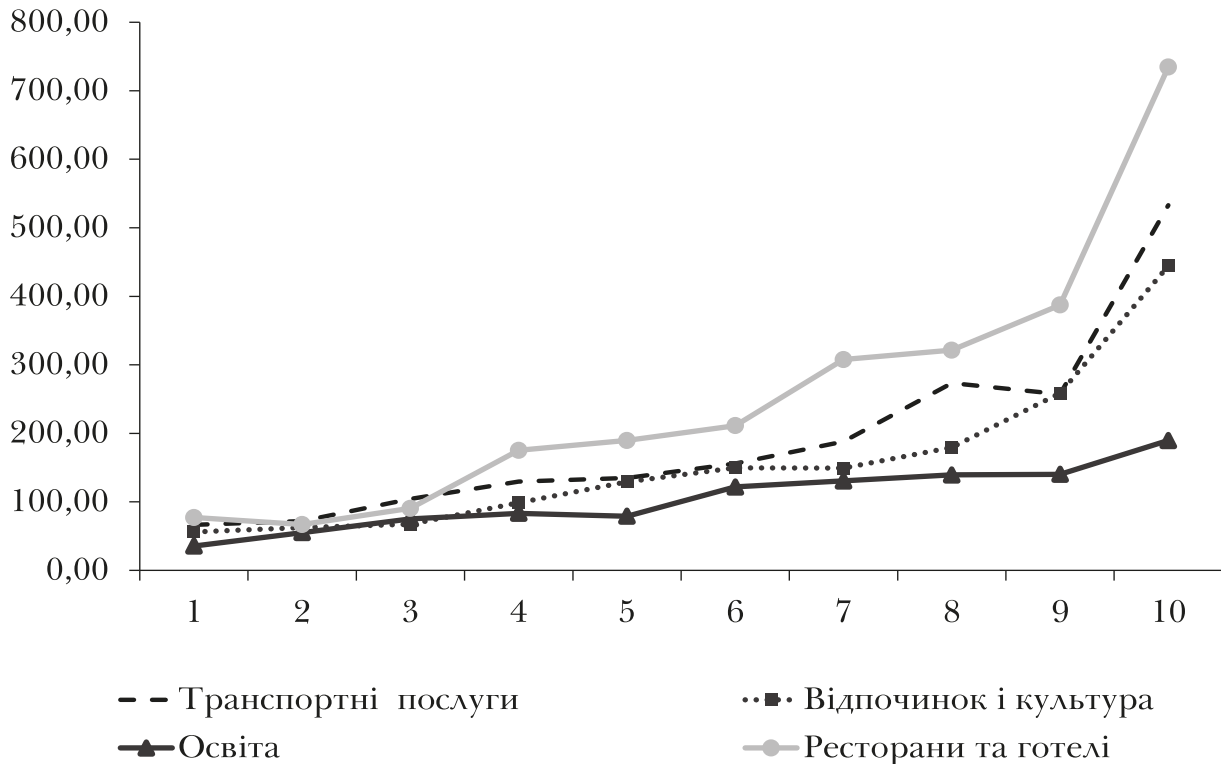

Рис. 3.9. Витрати домогосподарств на окремі види послуг за децильними групами, грн. на місяць на 1 домогосподарство, 2019 р.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Зростання рівня матеріального забезпечення домогосподарств товарами тривалого користування відбувалось впродовж усіх років після 2000-го, навіть в умовах кризових станів. Особливо це стосується забезпечення новими товарами, які стрімко увійшли у повсякденне життя, в першу чергу, мобільних телефонів, комп'ютерів та ноутбуків, які відносяться до засобів комунікації та розваг: забезпеченість мобільними телефонами та ноутбуками з 2000-го року зросла більш, ніж у сто разів.

Проте зростання показників володіння сучасною технікою не свідчить про підвищення якісних характеристик життя населення. Зокрема, забезпеченість побутовою технікою для по-

легшення хатньої праці зростає дуже повільно. Сьогодні пральні машини мають 90,6% домогосподарств у порівнянні з 73,7% у 2000 році (табл. 3.1). Особливої уваги заслуговує такий різновид побутової техніки, як посудомийні машини, що досить повільно входять у побут українських домогосподарств. Посудомийні машини дозволяють не лише заощаджувати час на хатній роботі, але й економити високовартісні ресурси – воду та електроенергію. Викликає подив, що забезпеченість товарами для розваг, що коштують значно дорожче, зростає дуже високими темпами, а товарами, які полегшують хатню роботу та збільшують резерв вільного часу, практично не змінюється. Сьогодні лише 1,7% домогосподарств мають у користуванні посудомийні машини.

Таблиця 3.1.

Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування, в середньому на 100 домогосподарств, штук, 2000 та 2018 роки

	2000	2018
Холодильники	91,4	100,7
Морозильники	2,0	23,7
Пральні машини	73,7	90,6
Посудомийні машини	-	1,7
Персональні комп'ютери	1,4	37,0
Автомобілі	17,0	24,6
Кондиціонери	0,2	11,7
Мобільні телефони	0,2	202,6
Ноутбуки	0,2	34,5

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Виходячи з динаміки зростання забезпеченості товарами тривалого користування, можна здогадатися, які саме товари населення вважає найнеобхіднішими для повсякденного життя,

оскільки купує їх на обмежені кошти. Отже, сьогодні сформовані стандарти життя в країні характеризуються не прагненням до комфортного життя, а бажанням задовольнити незадоволені специфічні потреби попередніх років. Нехтування вільним часом заради економії сімейного бюджету, сприйняття щоденного часу як безкоштовного та невичерпного ресурсу призводить до понаднормових фізичних навантажень, а врешті-решт до відсутності самозбережувальної поведінки у населення.

Отже, сьогодні в Україні самозабезпечення залишається невід'ємною складовою підтримання рівня життя, воно дещо зменшило своє значення, але не відійшло на другий план у забезпеченні достатнього рівня споживання більшості українських сімей. До того ж, основні канали самозабезпечення зберігаються для всіх шарів суспільства, незалежно від рівня доходів домогосподарств. Виключення можуть складати лише надзаможні прошарки, які мають якісно інші стандарти життя, і при цьому вони не охоплюються традиційними обстеженнями (особливо, обстеженнями державної статистики), а можуть бути оцінені лише експертним шляхом.

3.3. Модель споживання та інвестиційний потенціал населення

Рівень життя населення, навіть розглянутий у вузькому трактуванні поняття – у контексті матеріального становища, тісно пов'язаний з різними аспектами життєдіяльності суспільства. З одного боку, його можна розглядати як фактор розвитку певних процесів, а з іншого – як їх результат. Матеріальне становище здійснює вплив за багаточисельними каналами, які можуть пряму виходити від фактору, а можуть з'єднуватися

багатоступеневими лініями. Основними каналами такого впливу виступають: споживання; освіта; самозбережувальна поведінка; репродуктивна активність; економічна активність та мобільність на ринку праці; територіальна мобільність; громадянська активність; можливості самозабезпечення та потреба у державній підтримці; інвестування (у різні види капіталу); психологічне самопочуття та сприйняття змін тощо.

Проте, в реальному економічному та суспільному середовищі завжди існує низка перешкод для здійснення позитивних впливів. Серед таких перешкод сьогодні можна виділити наступні:

- Загально низькі стандарти життя не розвивають споживчі потреби, смаки та вподобання; споживання відбувається за простою схемою – задоволення базових потреб на попередньому рівні.
- Низький рівень мобільності населення (трудової, територіальної, соціальної, екологічної тощо) внаслідок ментальної специфіки, вікової структури населення, відсутності об'єктивних умов (насамперед, матеріальних та інституційних), низької життєвої активності взагалі та невпевненості в майбутньому.
- Самозбережувальна поведінка не стала нормою життя для переважної більшості населення.
- Значні масштаби низькодохідності обумовлюють існування потужної системи соціальної підтримки, що в свою чергу посилює утриманські настрої; створюється замкнене коло бідності.
- Обмежені фінансові активи домогосподарств звужують їх інвестиційні можливості, а відсутність фінансової грамотності та об'єктивних умов для інвестування стримує

перетворення заощаджень у інвестиції.

Серед означених проблем, що перешкоджають реалізації позитивних впливів рівня життя населення на суспільні процеси, можна виділити два принципово важливих моменти: відсутність позитивних трансформацій у моделі споживання та низький інвестиційний потенціал населення, що гальмує економічні процеси. Основне питання: як вплинути не лише на фінансові сторони життєдіяльності домогосподарств, але й на їх психологічні настанови, адже саме вони формують бачення моделі споживання, схильність до ощадливості, розуміння балансу між сьогоденними потребами та впевненістю в майбутньому.

Трансформація моделі споживання. Сьогоднішня модель споживання, що складалася в суспільстві впродовж трьох останніх десятиріч, виглядає викривленою як з точки зору корисності для споживача, так і з огляду впливу на ефективність функціонування економічної системи. Основна причина полягає у низькій платоспроможності населення та вимушеному виборі такої моделі споживання, яка б могла задовольняти основні потреби за обмежених ресурсів [59].

Згідно законів Енгеля, структура витрат має тісний зв'язок з рівнем доходів домогосподарств, а динаміка структури за основними каналами витрат напрямку залежить від динаміки доходів населення. Якщо розглянути зворотну залежність, то існуюча структура витрат населення країни може свідчити про вкрай низький рівень доходів та споживання, оскільки майже половина бюджету середнього домогосподарства витрачається на харчування, а частка витрат на послуги складає лише 16,2%. Структура витрат не зазнала принципових змін навіть за суттєвого зростання тарифів на ЖКП в останні роки (рис. 3.10).

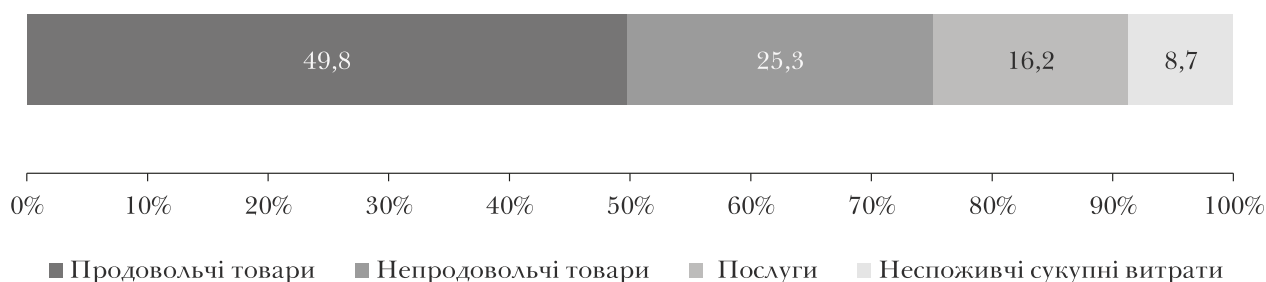

Рис. 3.10. Структура сукупних витрат домогосподарств України за 2019 р.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Більш-менш значущі витрати на послуги (у абсолютному виразі) здійснюють лише високодохідні домогосподарства, але частка таких витрат принципово не відрізняється від середнього по всіх домогосподарствах значення – представники 10-ї децильної групи витрачають на послуги 23,1% свого бюджету проти 16,2% у середньому по країні. При цьому найбагатші 10% домогосподарств спрямовують на харчування 38,5% усіх витрат, що помітно перевищує показник по всьому населенню у сусідніх країнах-членах ЄС (рис. 3.11, рис. 3.12). Якщо припустити, що обстеження умов життя домогосподарств недоохоплює 10-15% найбагатшого населення країни, це не змінює загальної картини щодо структури споживання. Отже, можна зробити однозначний висновок про вкрай низькі споживчі можливості українських домогосподарств та, відповідно, викривлену структуру споживання.

Середньостатистичне домогосподарство сьогодні спрямовує левову частку своїх ресурсів на споживання – неспоживчі витрати складають менше десятої частини сукупних витрат. І така ситуація залишається практично незмінною понад десять років.

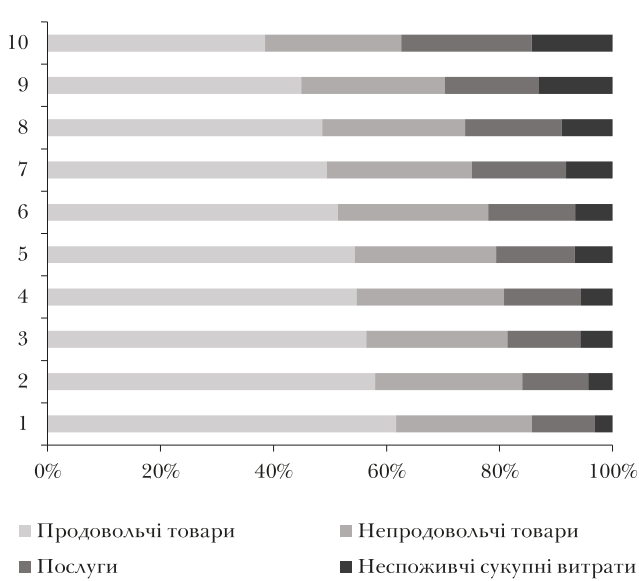

Рис. 3.11. Структура сукупних витрат домогосподарств України у розрізі децильних груп, %, 2019 р.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

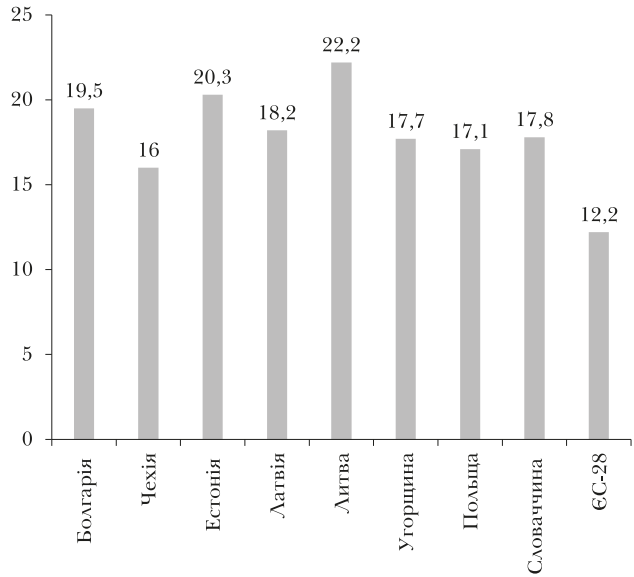

Рис. 3.12. Частка витрат на харчування у країнах ЄС, які межують з Україною, %, 2016 р.

Джерело: https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=hbs_str_t211&lang=en

Внаслідок низьких доходів переважної більшості населення та низької споживчої культури суспільства в цілому структура споживання викривлена у бік харчування за рахунок мінімізації непродовольчої складової, насамперед, соціально-культурної:

- надто високі витрати на товари продовольчої групи (відносні та подекуди абсолютні), до того ж не підкріплені якісними характеристиками харчового раціону;
- обмеженість у споживанні непродовольчих товарів та послуг;
- практично повна відмова від послуг та товарів соціально-культурної сфери, натомість активне витрачання вільних коштів на розваги в кафе і ресторанах;
- обмежене інвестування у розвиток незалежно від рівня

добробуту, лише на вищу освіту питома вага витрат зростає відповідно до рівня добробуту домогосподарства;

- незначні заощадження та серйозні кредитні зобов'язання по товарам тривалого користування.

Структура витрат у розрізі децильних груп свідчить про наднизький рівень життя переважної більшості населення: від першої до сьомої децильної групи питома вага витрат на окремі види товарів та послуг (переважно для розвитку, відпочинку та розваг) становить мізерний відсоток. Лише третина населення може дозволити собі витрачати кошти не тільки за базовими каналами споживання, а й підтримувати достатній життєвий рівень.

Особливо відчутними в структурі витрат є обмеження домогосподарств вкладати кошти у розвиток. У розрізі децильних груп частка витрат на освіту практично не зростає, і якщо для першої групи вона становить 0,7% сукупних витрат, то для восьмої (у якій вона найвища) – лише 1,3%. Якщо врахувати, що домогосподарства з дітьми (особливо з двома та більше) потрапляють переважно у низькі децильні групи, то можна припустити практичну відсутність витрат на розвиток та освіту дітей.

Викривлена структура споживання негативно впливає на споживчі характеристики домогосподарств та на самооцінку ними купівельної спроможності своїх доходів. Коли домогосподарства далеко не низьких дохідних груп повідомляють при опитуванні, що їх доходів вистачає лише на харчування, то це напряду свідчить про деформацію моделі споживання у бік задоволення одних потреб за рахунок інших. Так, у 2019 році майже 7% представників десятої децильної групи повідомляють, що постійно відмовляють собі у найнеобхіднішому, крім харчування, і лише 26,1% вважають, що їм вистачало коштів на

споживання та заощадження (табл. 3.2.).

Таблиця 3.2

Самооцінка купівельної спроможності доходів домогосподарствами України, за децильними групами, 2019 р., %

Децильні групи	Було достатньо і робили заощадження	Було достатньо, але заощаджень не робили	Постійно відмовляли в найнеобхіднішому, крім харчування	Не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування	Разом
1	1,7	28,9	60,9	8,5	100
2	4,3	29,8	59,8	6,1	100
3	2,8	36,1	57,3	3,8	100
4	8,2	45,1	42,9	3,8	100
5	10,1	50,8	36,7	2,4	100
6	13,7	49,5	35,4	1,4	100
7	10,2	59,3	29,7	0,8	100
8	13,9	64,6	21,1	0,4	100
9	21,8	61,6	15,8	0,8	100
10	26,1	67,1	6,7	0,1	100
В середньому	11,2	49,3	36,7	2,8	100

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Негативний вплив національних традицій харчування, які виражені у зловживанні жирною їжею та переїданням, посилюється загально низькою культурою споживання сучасного українського суспільства, що призводить до постійного вживання шкідливих продуктів, що найчастіше у нас коштують дорожче.

В свою чергу, мізерні заощадження, які до того ж не часто спрямовуються за каналами інвестування через відсутність відповідних традицій, розривають ланцюг між населенням та

національною економікою. Коли така зв'язка відсутня, єдиним каналом інвестування населення в економіку залишається купівля товарів місцевого виробництва. Якщо низькодохідні та середні прошарки суспільства купують продукти харчування переважно в українського виробника, то забезпечені, які прагнуть до здорового харчування, частіше обирають імпортні товари з гарантованою якістю, що пройшли екологічний контроль за міжнародними стандартами.

За період від кінця 90-х років і до сьогодні можна спостерігати споживчу поведінку населення у різних ситуаціях: зростання реальних доходів, їх відносна стабільність та зниження купівельної спроможності. Український досвід свідчить, що за несприятливих умов населення зменшує кількісні показники харчування в останню чергу, коли повністю вичерпані всі канали економії. Натомість, при першій-ліпшій можливості покращує якість та навіть збільшує кількість продуктів харчування в раціоні.

Досить зазначити, що для України впродовж багатьох років спостережень характерна наступна закономірність: зростання калорійності добового раціону харчування з кожною наступною децильною групою (табл. 3.3). Групи найбільш заможних (дев'ятий-десятий децилі) у 2019 році мали добове споживання (на одну особу) на 260-290 кКал більше за середнє по країні значення. Окремо слід відзначити проблему перенасиченості раціону жирами. В умовах загальної незбалансованості раціону українців (значне перевищення жирів та значний дефіцит білків) вміст жирів у добовому раціоні зростає з кожною децильною групою, особливо у дев'ятій та десятій – на 7 грамів з кожною наступною.

Таблиця 3.3

**Якісні характеристики добового раціону харчування
(калорійність, вміст білків, жирів та вуглеводів) населення
України залежно від децильної групи, 2019 р.**

Децильні групи	Енергетична цінність (кКал)	Білки (г)	Жири (г)	Вуглеводи (г)
Всі домогосподарства	2951	85	134	357
перша (нижча)	2531	71	109	321
друга	2773	77	122	348
третя	2869	82	128	356
четверта	2905	84	132	354
п'ята	2954	84	134	359
шоста	2948	86	133	358
сьома	3027	87	141	360
восьма	3050	90	142	361
дев'ята	3242	94	149	388
десята (вища)	3213	97	156	360

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Внаслідок низьких доходів та надмірних показників харчування в домогосподарствах залишається недостатньо коштів для задоволення інших базових потреб, особливо потреб більш високого рівня. Про незадоволені внаслідок нестачі коштів нагальні потреби домогосподарств може свідчити розподіл за напрямками спрямування додаткових коштів у разі значного збільшення доходів (рис. 3.13).

Близько 20% коштів, майже незалежно від порядку децильної групи, домогосподарства бажали б направити на житло – від погашення заборгованості за житлово-комунальні послуги та незначного ремонту до кардинального покращення житлових умов через купівлю чи будівництво житла. У разі значного

збільшення доходів населення могло б спрямувати на заощадження від 5 до 11% додаткових коштів та від 0,4 до 4,5% – на розвиток підприємництва, залежно від децильної групи. Нижні (бідніші) децильні групи більшу частку коштів у порівнянні з багатшими спрямували б на лікування, їжу, непродовольчі товари та освіту, що свідчить про неможливість задовольнити базові потреби, принаймні, для бідніших 30-40% населення.

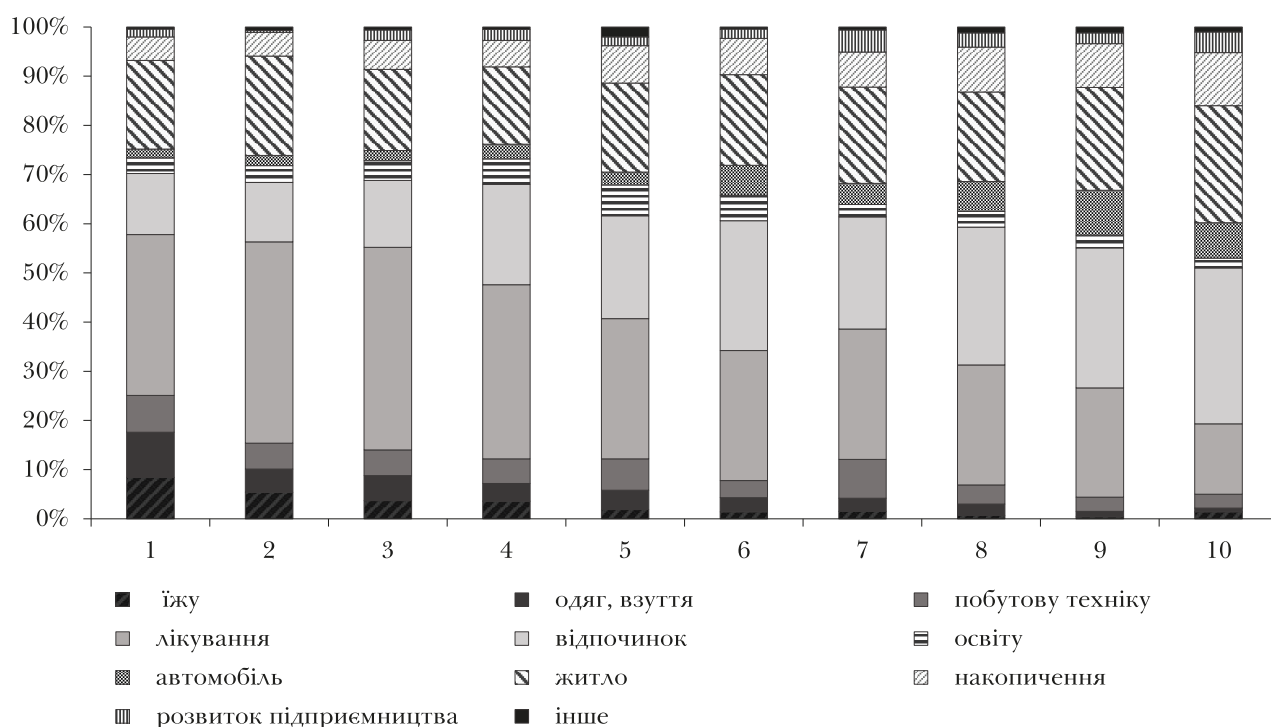

Рис. 3.13. Напрями спрямування домогосподарствами додаткових коштів у разі значного збільшення доходу, за децильними групами, 2019 р.

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Без докорінної зміни моделі споживання сьогодні не можна говорити про модернізацію економіки та суспільства. Трансформація моделі споживання натикається, насамперед, на проблему низьких доходів більшої частини населення. Проте, в період інтенсивного зростання доходів усіх верств суспільства (2001-2007 роки) з моделлю споживання не відбулося якісних

змін:

- витрати на харчування зростали у абсолютному вимірі (в основному за рахунок вибору більш дорогих товарів, а подекуди за рахунок збільшення обсягів харчування);
- частка витрат на харчування зменшувалась настільки повільно, що не можна було говорити про будь-які зміни моделі споживання, навіть кількісні;
- незначні кошти, що залишалися в розпорядженні після здійснення витрат на харчування та обов'язкові платежі, спрямовувалися переважно не на розвиток (освіта, культура, охорона здоров'я), а на розваги і відпочинок (кафе і ресторани, туристичні послуги);
- саме так звані «вільні кошти» швидше зростали у високодохідних груп населення; особливий відрив завжди мала 10-та децильна група, яка значну частку своїх ресурсів спрямовувала саме на розваги;
- споживання традиційних послуг, що не відносяться до обов'язкових (особистий догляд, культура, домашні тварини-улюбленці, хобі, відпочинок і спорт) мали пряму залежність від рівня доходів;
- незалежно від періоду (кінець кризи 90-х, економічне зростання, нова економічна криза) витрати на купівлю нерухомості здійснювали лише найбільш заможні – представники 10-ї децильної групи.

Отже, можна говорити про необхідність, але недостатність принципового зростання рівня доходів населення як передумови трансформації моделі споживання. Безперечно, зростання доходів є ключовим фактором змін у структурі споживання, проте без зміни психології споживача сумнівною видається трансформація моделі споживання. На даному етапі можна го-

ворити про системні перетворення в усіх сферах життєдіяльності суспільства, які можуть змінити психологію споживача, а згодом рівень його доходів та споживчу поведінку, та зробити домогосподарство не лише споживачем, але й інвестором у майбутнє через соціальні та економічні інвестиції.

Основними напрямками формування принципово нової моделі споживання є:

- підвищення доходів від зайнятості, сприяння формуванню потужної середньодохідної групи, а згодом – середнього класу як основи суспільства;
- пропаганда споживчої культури за двома каналами: 1) вибір якісних товарів та послуг, безпечних для здоров'я; 2) дотримання балансу по структурі споживання в цілому та раціону харчування зокрема;
- посилення державного контролю за якісними характеристиками товарів та послуг;
- сприяння підвищенню довіри до державних органів контролю за якістю товарів та послуг, а також довіри до вітчизняного виробника;
- пропаганда інвестицій у власний розвиток для майбутнього як альтернативи отриманню повністю безоплатних послуг соціальної сфери;
- протидія патерналістським настроям у суспільстві, особливо серед представників середньо- та високодохідних груп.

Інвестиційний потенціал населення. Інвестиційний потенціал населення являє собою можливість населення робити заощадження, схильність до ощадливості та наміри трансформувати неспоживчі ресурси у інвестиційні [26, с.21]. Це означає, що наявність у домогосподарства фінансових ресурсів є

основною, але не єдиною умовою формування інвестиційного потенціалу. Домогосподарства мають заощаджувати, подекуди відмовляючись від розширення споживання, а також вони мають бути зацікавленими у перетворенні простих заощаджень в інвестиційні ресурси.

З такого визначення чітко випливає твердження, що без цілеспрямованого державного втручання так звані «вільні» кошти домогосподарств практично не мають шансів стати інвестиційним ресурсом. Але для такого втручання необхідно виконання першої умови – наявності фінансової спроможності домогосподарств робити заощадження. Аналіз моделі споживання дає підстави для висновку про обмежені фінансові можливості домогосподарств та відсутність схильності для заощаджень у більшості населення. Перешкодою для реалізації третьої складової – намірів до інвестування – виступає ціла низка факторів фінансової системи та довіри до різних інститутів (державних та недержавних).

Для України сьогодні можна виділити п'ять основних проблем, що перешкоджають розвитку інвестиційного потенціалу:

- 1) нестача фінансових ресурсів у домогосподарств;
- 2) недостатній розвиток ринку цінних паперів;
- 3) недостатній рівень охоплення населення послугами фінансового сектору (відмінними від кредитних та ощадних);
- 4) низький рівень довіри населення до фінансових інститутів;
- 5) значні масштаби розшарування населення за рівнем поточних доходів.

Перманентна економічна криза посилює гостроту означених проблем. Ресурси домогосподарств традиційно розгляда-

ються як один з основних інвестиційних резервів, використання якого дозволяє країні заповнити нестачу фінансових ресурсів, і тим самим знизити залежність від зовнішніх факторів та зовнішніх джерел інвестування. Інвестиційний потенціал населення – це наявні та потенційні фінансові ресурси домогосподарств (насамперед, заощадження), які можуть бути трансформовані у інвестиційні ресурси. При цьому необхідною умовою є бажання та готовність населення до інвестування.

На схильність населення до заощаджень впливає цілий комплекс факторів, що лежать у площині співвідношень між доходами, витратами, споживанням та заощадженням. Зрозуміло, що вирішальним фактором виступає розмір доходу. Проте, при ідентичному розподілі населення за доходами (наприклад, в різних країнах) може існувати різний інвестиційний потенціал, який залежить від:

- соціально-демографічного та соціально-економічного складу населення (за віком, статтю, рівнем освіти та кваліфікації, за статусом на ринку праці тощо);
- рівня розвитку фінансово-кредитної системи;
- рівня довіри до фінансово-кредитної системи та до державних інститутів;
- рівня прибутковості вкладів;
- ступеню розвитку ринкових традицій;
- ментальності, релігійних традицій тощо;
- інших індивідуальних та групових особливостей, насамперед, психологічних.

Можна припустити, що в Україні рівень доходу все ж таки є визначальним порівняно з іншими факторами. Різні тенденції у схильності до заощаджень для різних груп населення вимагають створення різних форм заощаджень, що може сприяти

збільшенню інвестиційного потенціалу та ресурсів для інвестування. Заощадлива поведінка населення характеризується двома різноспрямованими процесами, які відбуваються в один і той же час: саме заощадження як накопичення ресурсів з одного боку, та використання позик і раніше накопичених ресурсів з іншого. Результуючим показником протікання цих двох процесів є приріст фінансових активів, який являє собою суму коштів населення, не використаних на споживання і вільних для інвестування [59].

Важливу роль у схильності суспільства та окремих його шарів до заощаджень і фінансової активності відіграє ступінь диференціації та концентрації доходів. Традиційно при збільшенні доходів активність заощаджень зростає у середніх дохідних групах швидше, ніж у крайніх [26, с.21]. Це дає підстави для формування державної політики щодо сприяння вирівнюванню доходів у верхній частині розподілу, тобто сприянні збільшенню чисельності середньодохідної групи за рахунок перетікання коштів з верхніх децильних груп.

Практично всі неспоживчі витрати являють собою інвестиційний ресурс, який може бути трансформований в інвестиційний капітал. Показник питомої ваги витрат на купівлю нерухомості, акцій, сертифікатів, валюти та вкладів до банків практично повторює тенденцію розподілу ресурсів за децильними групами. Впродовж всього періоду частка ресурсів, що можуть трансформуватися в інвестиційні, по найбагатшій групі суттєво перевищувала показник по іншому населенню. Сьогодні населення України в цілому за основними каналами заощаджень спрямовує лише 4,6% сукупних витрат. При цьому 9-а та 10-а децильні групи спрямовують на інвестування близько 8% своїх витрат, і лише вони здійснюють інвестиції у купівлю

нерухомості (рис. 3.14). Решта неспоживчих витрат, які фактично є або допомогою родичам або витратами на купівлю засобів виробництва для самозайнятих та дрібних підприємців, є ще меншими, незалежно від порядку децильної групи.

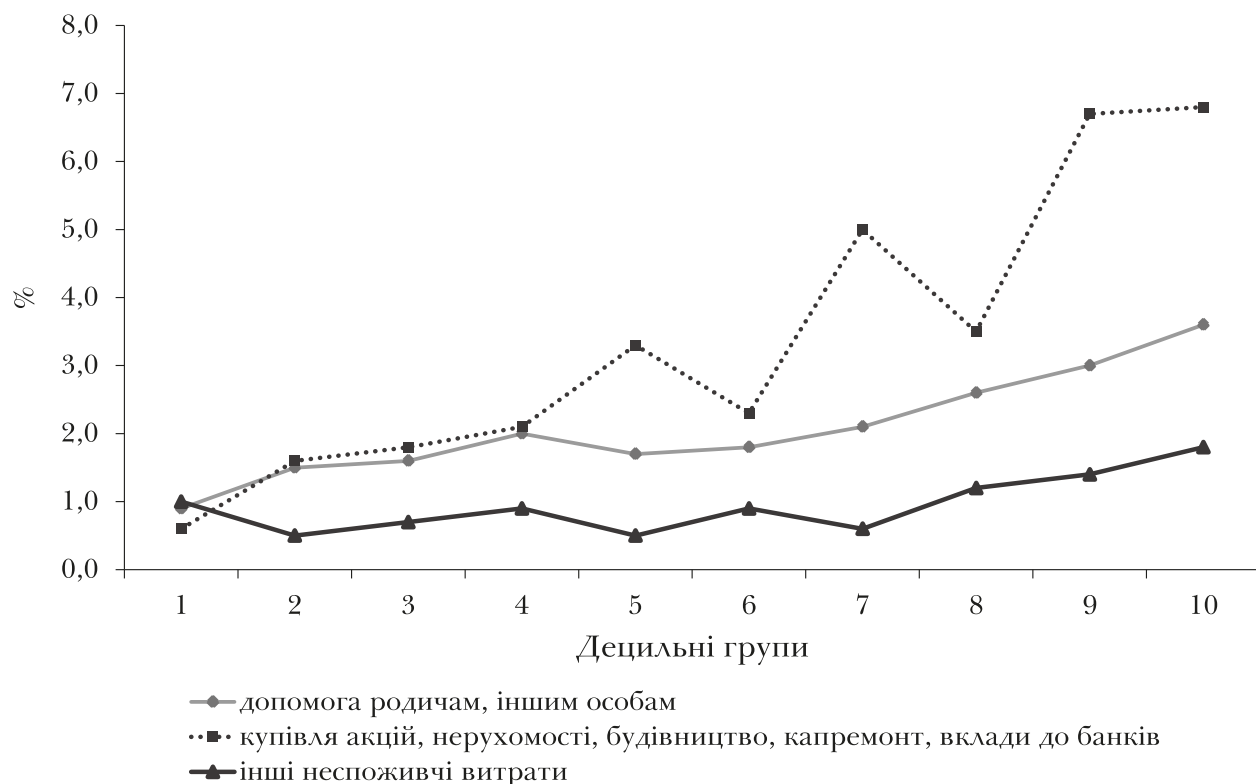

Рис. 3.14. Питома вага сукупних витрат, які не були спожиті домогосподарствами, за децильними групами, 2019, %

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Низький інвестиційний потенціал населення України обумовлений не лише крайньою обмеженістю так званих «вільних» коштів у населення, але й викривленою структурою розподілу за рівнем матеріального добробуту. Впродовж всього досліджуваного періоду спостерігається схожа картина: у ранжованому ряду за персентильними (5%-ми) групами поточні ресурси домогосподарств повільно зростають від попередньої до наступної групи, проте в останній (20-й групі) відбувається різке зростання рівня витрат (рис. 3.15). Таким чином, існує незначний відсоток населення, чії доходи (витрати) принципово відрізняються

від решти та від найближчої до них групи.

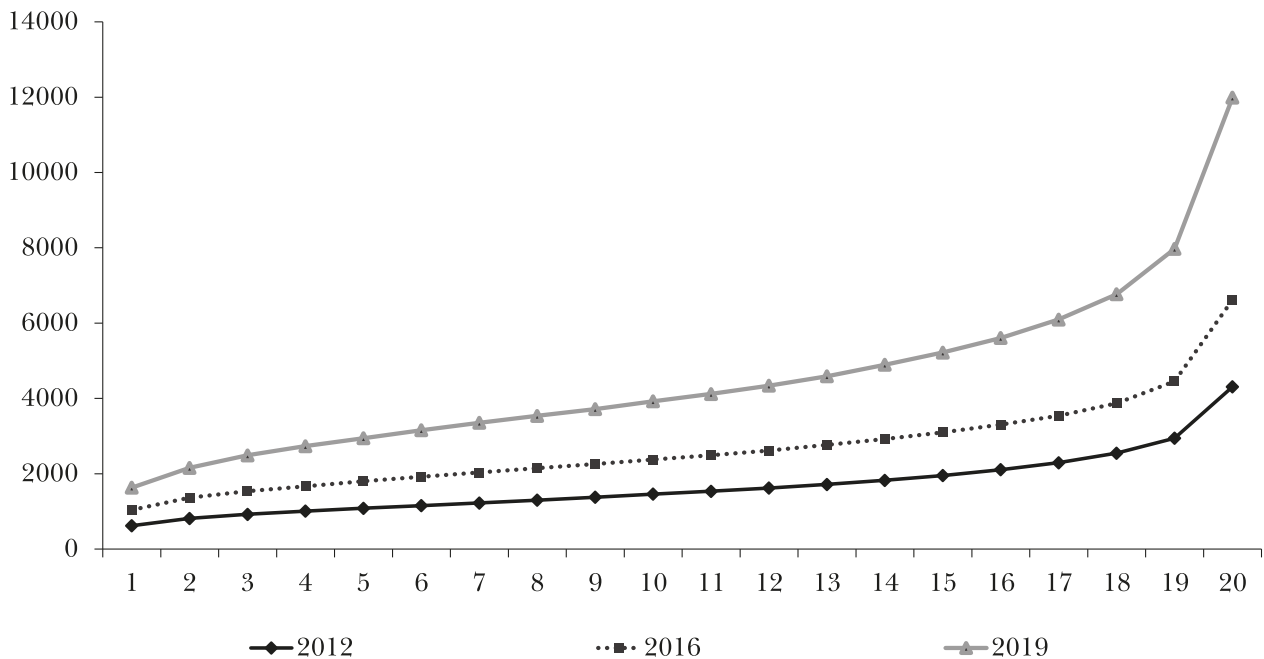

Рис. 3.15. Середньодушові витрати населення України за персинтильними групами, 2012, 2016 та 2019 рр., грн. на місяць

Джерело: розрахунки за мікрофайлами обстеження умов життя домогосподарств

Перманентна економічна криза (після 2008 року) більшою мірою вплинула на інвестиційну спроможність нижніх децильних груп. Зрозуміло, що найбідніша група стала практично усі ресурси спрямовувати на поточне споживання, оскільки при незмінних доходах ціни на основні групи товарів зростали. Найбільше удар кризи відчували середньодохідні групи (6-8 децильні групи), які зазнали зниження не лише реальних, але й номінальних доходів. Відносно високі для українських реалій показники інвестиційного потенціалу 9-ї та 10-ї децильних груп забезпечуються здебільшого за рахунок будівництва житла. Невирішеність та гострота житлової проблеми, успадкована ще з радянських часів, спонукає домогосподарства з розширеним типом відтворення спрямовувати усі вільні від базового споживання

кошти на інвестиції у нерухомість. Решта домогосподарств не в змозі вкласти кошти в будівництво житла за існуючих схем, отже вони максимально розширюють своє поточне споживання, не вбачаючи сенсу в накопиченні незначних коштів та їх інвестуванні за неперспективними каналами (рис. 3.16)

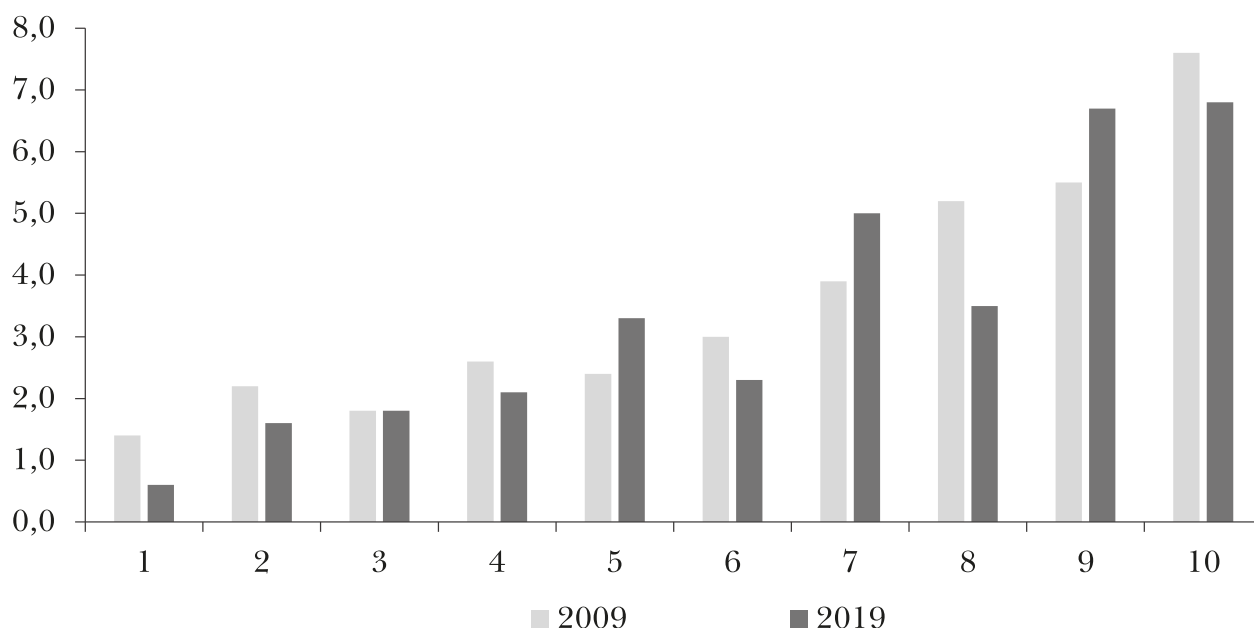

Рис. 3.16. Динаміка питомої ваги витрат на купівлю нерухомості, акцій, сертифікатів, валюти та вкладів до банків, залежно від децильної групи, 2009 та 2019 рр., %

Джерело: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Підвищення інвестиційного потенціалу домогосподарств за моделі поступового зростання доходів та їх купівельної спроможності цілком можливе, і може здійснюватися шляхом:

- 1) зменшення економічно необґрунтованої диференціації у доходах населення;
- 2) випереджаючого зростання доходів від зайнятості як основного джерела доходів та інвестиційних ресурсів домогосподарств;
- 3) переважної орієнтації на середньодохідні групи у формуванні політики залучення інвестиційних коштів на-

- селення (з урахуванням інвестиційних можливостей, потреб та життєвих настанов різних представників середньодохідних груп);
- 4) пропаганди заощадливості як моделі модернізованого суспільства при одночасному розширенні форм інвестування;
 - 5) розвитку схем залучення коштів, орієнтованих на різні верстви населення (пропаганда різних форм інвестування повинна бути адресована на конкретні прошарки суспільства);
 - 6) підвищення рівня довіри до держави як розпорядника коштів, розвиток державних інвестиційних схем, де держава виступає поручителем;
 - 7) стимулювання підприємців до прямого залучення інвестиційних ресурсів у населення як альтернативи банківським кредитам;
 - 8) розвиток цивілізованого ринку нерухомості (житла, землі) з налагодженням різних схем інвестування;
 - 9) заохочення мешканців населених пунктів до інвестицій в інфраструктурні проекти місцевих громад.

РОЗДІЛ 4. ДЕТЕРМІНАНТИ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

4.1. Роль незареєстрованих доходів

Падіння рівня життя переважної більшості населення країни на початку 1990-х років внаслідок зменшення або втрати звичних джерел доходів стало поштовхом до самостійного пошуку засобів для існування. Зростали масштаби незареєстрованої зайнятості і, як наслідок, збільшувалась питома вага незареєстрованих доходів. З початком періоду економічного зростання 2000-х років незареєстровані доходи не завжди були пов'язані з незареєстрованою зайнятістю – в повсякденну практику увійшло поняття «заробітна плата у конвертах», яка виплачувалася на зареєстрованих підприємствах офіційно оформленим працівникам. Крім того, доходи від здавання власності в оренду в більшості випадків не оподатковувалися. Так, незареєстровані доходи стали специфічною ознакою соціально-економічної ситуації в країні, яка, на жаль, не втрачає своєї актуальності впродовж третього десятиліття поспіль.

Зрозуміло, що основна причина залучення до незареєстрованої зайнятості або отримання неофіційних надходжень – це намагання отримати більший дохід і підвищити рівень добробуту. Причини, що спонукають найманого працівника чи роботодавця до незареєстрованої діяльності, можуть бути різними, але основний мотив, головна рушійна сила – це намагання отримати вищий дохід шляхом уникнення сплати обов'язкових податків та зборів. Якщо незареєстровані доходи підвищують

матеріальний статус сім'ї, то виникає питання – чи дійсно вони виступають одним з факторів підвищення рівня життя в країні? Відповідь на це запитання можна отримати тільки при дослідженні різних аспектів впливу незареєстрованих доходів на соціальне середовище.

Основна проблема дослідження незареєстрованих доходів полягає у відсутності можливості отримати достовірну інформацію стосовно їх масштабів в країні. Можна говорити про різні опосередковані оцінки національних та міжнародних експертів і організацій, проте здебільшого вони зосереджені на оцінюванні масштабів незареєстрованих доходів в країні та сегменту тіньової економіки. Щодо мікрорівня, тобто доходів і витрат на рівні домогосподарств, основним джерелом інформації є обстеження умов життя домогосподарств України, яке містить певні позиції, що опосередковано свідчать про незареєстровані надходження.

Якщо на початку 2000-х років дані обстеження вказували на існування незареєстрованих доходів у всіх дохідних групах, зокрема, через перевищення витрат над доходами, то через кілька років ситуація почала змінюватися [154]. Перевищення витрат над доходами стало специфічною рисою більш забезпечених, зі статками вище середніх, при чому абсолютна різниця суттєво зростала з кожною наступною групою. У 2012 році такий розрив спостерігався лише у 10-й децильній групі, і становив менше 20%.

За даними 2019 року, вже доходи перевищують витрати у розрізі всіх майнових груп, що здається дивним з огляду на масштабність незареєстрованих доходів в країні. Частково цей парадокс можна пояснити логікою опитувань: з одного боку, під час двотижневого заповнення щоденників витрат респон-

денти можуть записувати не всі покупки; з іншого – доходи можуть вказуватися респондентами разом з нарахуваннями. Отже, доходи можуть штучно перебільшуватися, а витрати, навпаки, занижуватися. До того ж, сьогодні респонденти не бояться вказувати доходи, з яких вони не сплати податки, на відміну від початку 2000-х років, коли давалися взнаки страху з радянського минулого.

Впродовж останніх років доходи стабільно перевищують витрати, проте зберігається специфіка співвідношень, закладена ще двадцять років тому: різниця між витратами та доходами поступово змінюється з кожною наступною децильною групою. Так, у 2019 році з кожною наступною групою перевищення доходів над витратами зменшується, а у найбагатшій (10-й) групі практично нівелюється.

Отже, сьогодні на рівні мікроданих неможливо визначити масштаби та особливості розподілу незареєстрованих доходів, проте можна припустити, що як і раніше, вони більш поширені серед заможних верств суспільства. Яким чином це впливає на рівень життя та бідність? Якщо незареєстровані доходи частіше отримують заможні, то чи можна казати, що незареєстровані заробітки суттєво підвищують рівень життя та знижують ризики бідності родини?

Незареєстровані доходи, з одного боку, підвищують матеріальний статус працюючого, роботодавця, власника майна через уникнення сплати обов'язкових платежів, які можуть сягати значних сум, інколи половини від заробленого. Невідраховані на податки кошти збільшують статки сімей-отримувачів доходів, але з іншого боку, значні масштаби незареєстрованих надходжень можуть підривати функціонування всієї системи соціального захисту [154].

Коли досліджується зв'язок «незареєстровані доходи – соціальний захист», мова здебільшого йде про недонадходження податків до бюджету, а отже, зменшення спроможності держави щодо фінансування соціальних виплат. Але при цьому забувається головний момент – підрив системи соціального захисту через порушення принципу соціальної справедливості.

Так, основним інструментом системи соціального захисту в країні сьогодні виступають програми, побудовані на перевірці доходів. При призначенні адресної допомоги (житлова субсидія, допомога малозабезпеченим сім'ям, допомога самотнім батькам) соціальна служба орієнтується на офіційні доходи, які далеко не завжди відповідають реальному розміру заробітків.

Так, поширеною є практика офіційного отримання доходів на рівні мінімальної заробітної плати, незалежно від рівня зарплати чи розміру підприємницького доходу. Сім'ї, де працездатні дорослі офіційно отримують лише «мінімалку», мають високі шанси на соціальні виплати, насамперед, житлову субсидію. Натомість, працівники бюджетної сфери, які всю зарплату отримують офіційно, практично втрачають можливість отримати адресну соціальну підтримку, тим більше, коли до розрахунку соцвиплати береться їх брутто зарплата. Ситуація ще більше ускладнюється законодавчою неврегульованістю і невідпрацьованістю механізму функціонування інституту соціального інспектора, який мав би здійснювати перевірки реального рівня життя та правомірності призначення допомоги.

Отже, отримувачі незареєстрованих доходів частіше мають вищий рівень статків та подекуди кращі шанси на соціальні виплати порівняно з тими, у кого є виключно офіційні заробітки. Таким чином, вся система соціального захисту внаслідок цього на проблему існування незареєстрованих доходів, адже соціальна

допомога частіше потрапляє до тих сімей, які її не потребують. І чим більш привабливою є соціальна програма (насамперед, за розміром виплат), тим більший відсоток її коштів потрапляє до небідного населення. Наприклад, у 2018 році, коли за програмою житлових субсидій можна було отримати значні виплати, майже 80% витрачених бюджетних коштів потрапило до небідного населення. При цьому за програмою допомоги при народженні, яка навіть не передбачає перевірки доходів, до небідних потрапило 63% всіх коштів. (рис. 4.1).

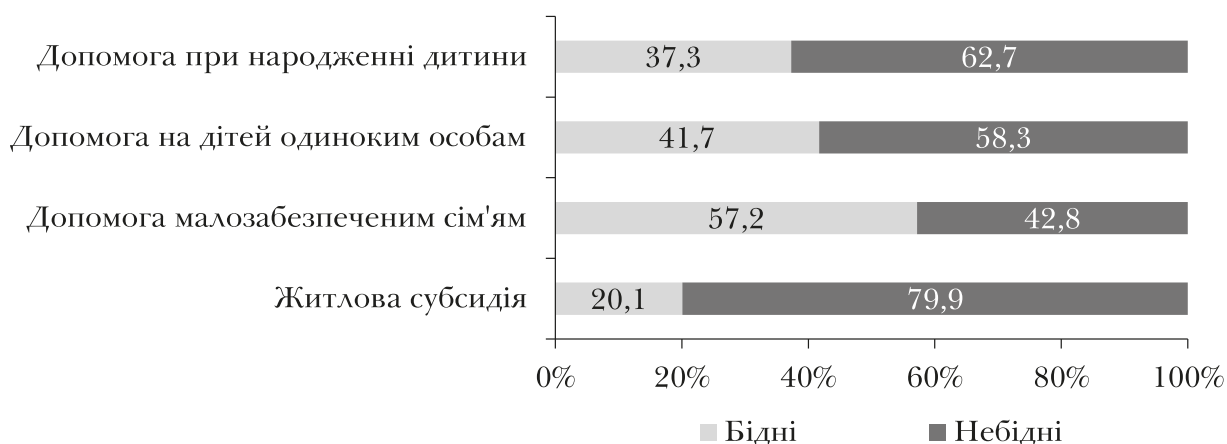

Рис. 4.1. Розподіл коштів соціальних програм між бідними та небідними, %, 2018

Джерело: розрахунки за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств України

Ще більше занепокоєння викликає проблема існування значних масштабів незареєстрованих доходів відносно формування суспільної свідомості. Якщо, з одного боку, наявність незареєстрованих доходів свідчить про готовність населення своїми силами виходити із скрутного становища (принаймні, його активної частини) то з іншого – про недовіру населення до державних інституцій та впевненість у неспроможності системи соціального захисту.

Результатом такого ставлення є вже сформована суспільна

думка – якщо держава не може піклуватися про мене у випадку скрути, то чому я маю піклуватися про таку державу, тим більше, що всі мої податки підуть на збагачення багатих, а не на допомогу бідним. Ця теза сприймається ще більш прихильніше, коли до незареєстрованої діяльності вимушена вдаватися значна частина непрацевдатних осіб, про яких мають піклуватися органи соціального захисту. Ба більше, суспільство подекуди не просто виправдовує тих, хто не сплачує податки і при цьому отримує допомогу від держави, а вважає таких людей зразком для наслідування [154].

Таким чином, проблема існування незареєстрованих доходів має глибоке соціальне коріння. Її причини та наслідки тісно пов'язані і взаємообумовлені. Видимий позитивний вплив незареєстрованих доходів на рівень життя окремих сімей насправді поглинається багатьма негативними наслідками для країни в цілому, які стають гальмом для розвитку всього суспільства.

4.2. Освіта як чинник рівня життя

В період 90-х років, коли під впливом соціально-економічних процесів активно трансформувалася структура суспільства, поряд з традиційно вразливими до груп з високими ризиками бідності потрапило і високоосвічене працююче населення, що сформувало так званий феномен української бідності. Згодом, впродовж періоду економічного зростання, спостерігалось зростання реальних доходів населення та відповідне покращення матеріального становища переважної більшості домогосподарств. Хоча зайнятість, як і за кризового періоду, не гарантувала достойного рівня життя та навіть захисту від бідності, поступово почали змінюватися профілі низькодохідності

та бідності [147].

Як свідчать проведені за останні двадцять років дослідження, в Україні визначальними факторами підвищення ризику бідності є наявність у складі домогосподарства: двох та більше дітей будь-якого віку; хоча б однієї дитини у віці до 3-х років; принаймні одного безробітного; хоча б однієї особи старше 75 років; одночасно хоча б однієї дитини та дорослих осіб пенсійного віку (однієї чи більше). Єдиним фактором, що може позитивно вплинути на ситуацію з бідністю в домогосподарстві, є наявність вищої освіти, принаймні, у одного з членів домогосподарства.

Серед зазначених факторів бідності найбільш суттєвими є демографічні чинники, особливо, наявність у домогосподарстві трьох та більше дітей: в таких домогосподарствах рівні бідності більш як удвічі перевищують середньоукраїнське значення (рис. 4.2).

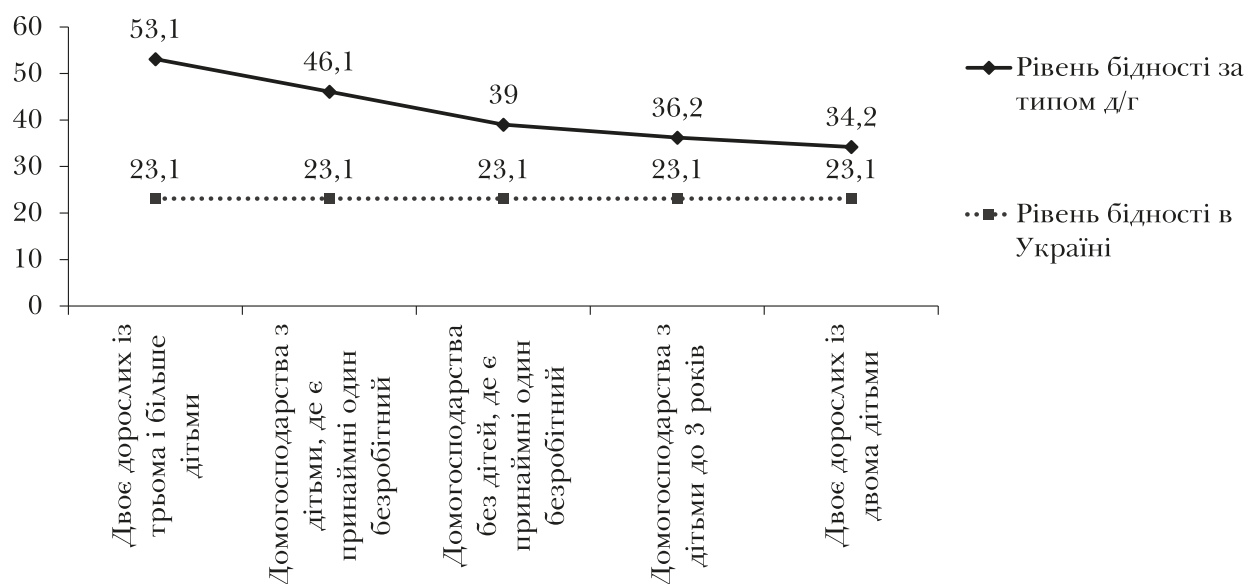

Рис. 4.2. Рівень бідності за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму в залежності від складу домогосподарства, 2019 р., %

Джерело: розрахунки за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств України

Натомість, в домогосподарствах, що мають у своєму складі принаймні одну особу з вищою освітою, рівень бідності суттєво поступається середньоукраїнському значенню. Таким чином, високий рівень освіти сьогодні виступає чи не єдиним фактором захисту від ризику бідності та засобом сприяння виходу зі стану бідності. Наявність осіб з вищою освітою справляє суттєвий позитивний ефект: для домогосподарств з дітьми рівень бідності зменшується з 39,2% (за відсутності осіб з вищою освітою) до 29,7% – за умови появи в домогосподарстві хоча б однієї такої особи. Для домогосподарств без дітей такий вплив є ще більшим: рівень бідності за появи однієї особи з вищою освітою скорочується майже вдвічі – з 26,3% до 13,5% (рис. 4.3).

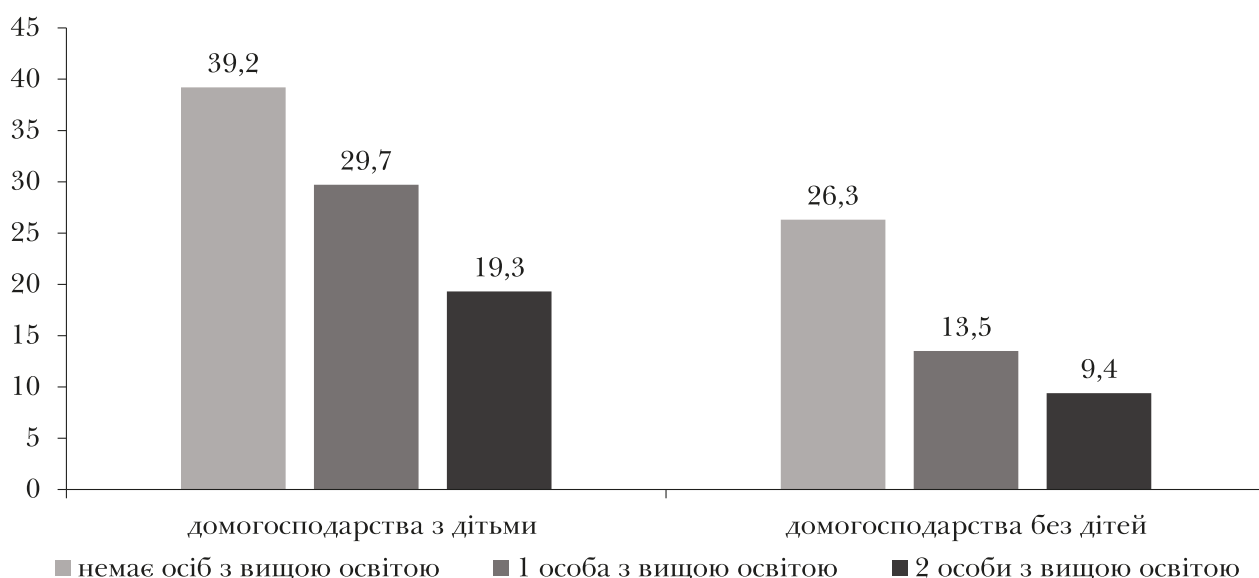

Рис. 4.3. Рівень відносної бідності домогосподарств з дітьми та без дітей залежно від наявності та числа осіб з вищою освітою, 2018 р., %

Джерело: розрахунки за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств України

Найвищі ризики бідності традиційно спостерігаються в домогосподарствах з дітьми, і саме діти є найбільш вразливою до бідності соціально-демографічною групою. Наявність в домогосподарстві хоча б однієї особи з вищою освітою позитив-

но впливає на всі типи домогосподарств з дітьми, проте багатопокілінні домогосподарства (з трьома та більше дорослими особами) відчують зменшення ризиків бідності в найменшій мірі – навіть особа з вищою освітою не дає суттєвої переваги в подоланні бідності порівняно з іншими сім'ями. Серед багатодітних родин вплив освітнього чинника є більш відчутним, проте навіть за наявності осіб з вищою освітою рівень бідності лишається дуже високим (рис. 4.4).

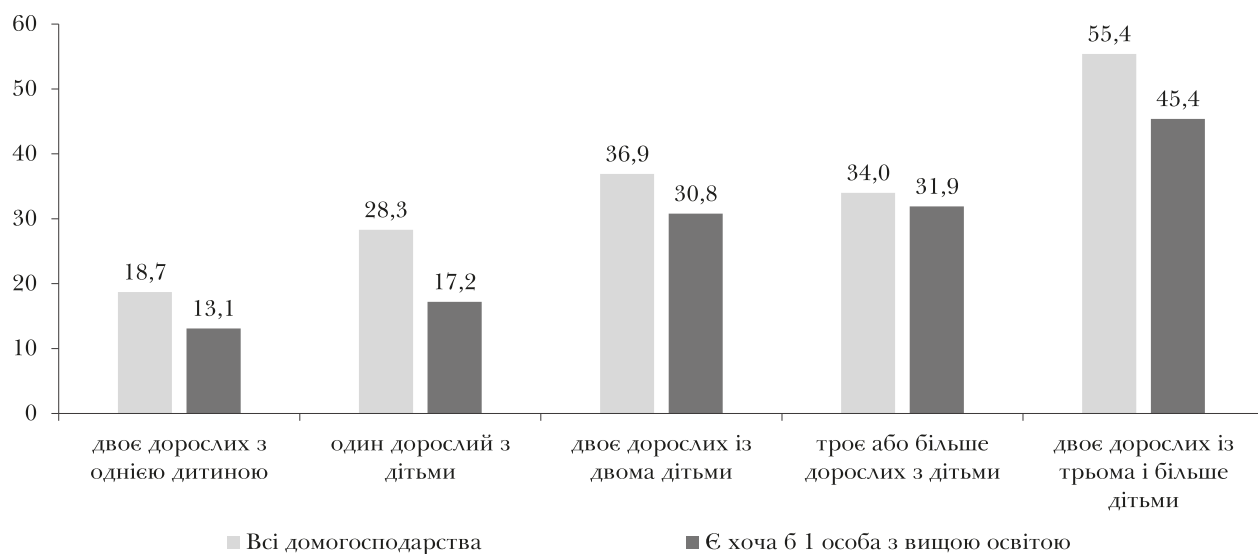

Рис. 4.4. Вплив вищої освіти на рівень відносної бідності різних типів домогосподарств з дітьми, 2018 р., %

Джерело: розрахунки за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств України

Отже, більш високий рівень освіти принаймні одного з членів домогосподарства є запорукою нижчого ризику бідності [147]. Таким чином, сьогодні освіту можна визначити як єдиний, найбільш ефективний та найбільш перспективний чинник зниження ризику бідності родини.

Проте, бути запорукою захисту від бідності та бути чинником підвищення життєвого рівня – різні речі. Сьогодні особливої уваги потребує дослідження впливу освітнього чинника на

підвищення рівня добробуту працюючого та його сім'ї. Очевидним є суттєве перевищення значень за всіма основними видами доходів для осіб з вищою освітою. Так, індивідуальні доходи мають пряму залежність від освітнього рівня, тобто зростають прямо пропорційно з підвищенням рівня освіти. Якщо для осіб з вищою освітою середній особистий дохід у 2019 році становив 66,5 тисяч грн., то для осіб з середньою освітою – лише 42,4 тисяч грн., тобто у півтора рази менше (рис. 4.5).

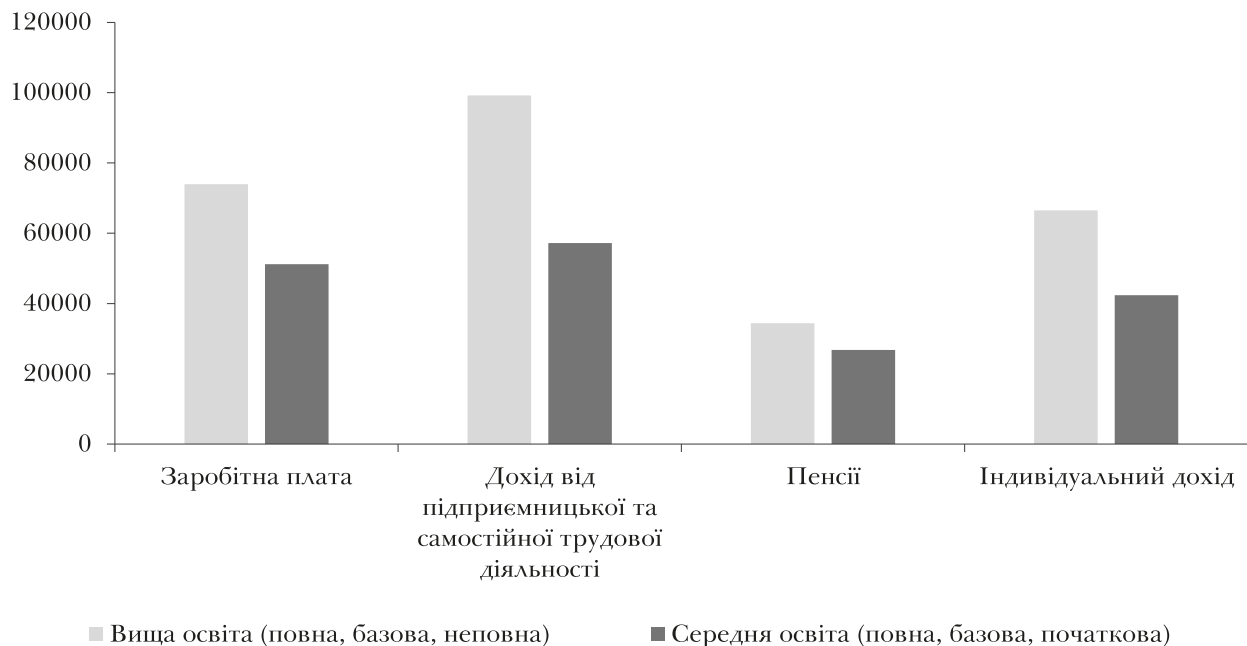

Рис. 4.5. Розмір індивідуальних доходів населення залежно від рівня освіти, в середньому грн. на особу на рік, 2019 р.

Джерело: розрахунки за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств України

Найбільшою є різниця в доходах від підприємницької діяльності: наявність вищої освіти дає змогу підвищити заробітки в середньому майже вдвічі – з 57,2 до 99,2 тисяч на рік. Вища освіта впливає навіть на рівень пенсій: її наявність гарантує середню пенсійну виплату на рік на рівні 34,4 тисячі грн, що майже на 30% перевищує розмір пенсійної виплати осіб з середньою освітою (26,8 тисяч грн.)

Доходи осіб з вищою освітою впливають на матеріальне становище всієї родини. У домогосподарствах, де є одна особа з вищою освітою, доходи та витрати зростають на 30-36% залежно від змінної доходів чи витрат, а за умови наявності вищої освіти у двох та більше членів домогосподарства – у 1,8 - 2,0 разів (рис. 4.6)

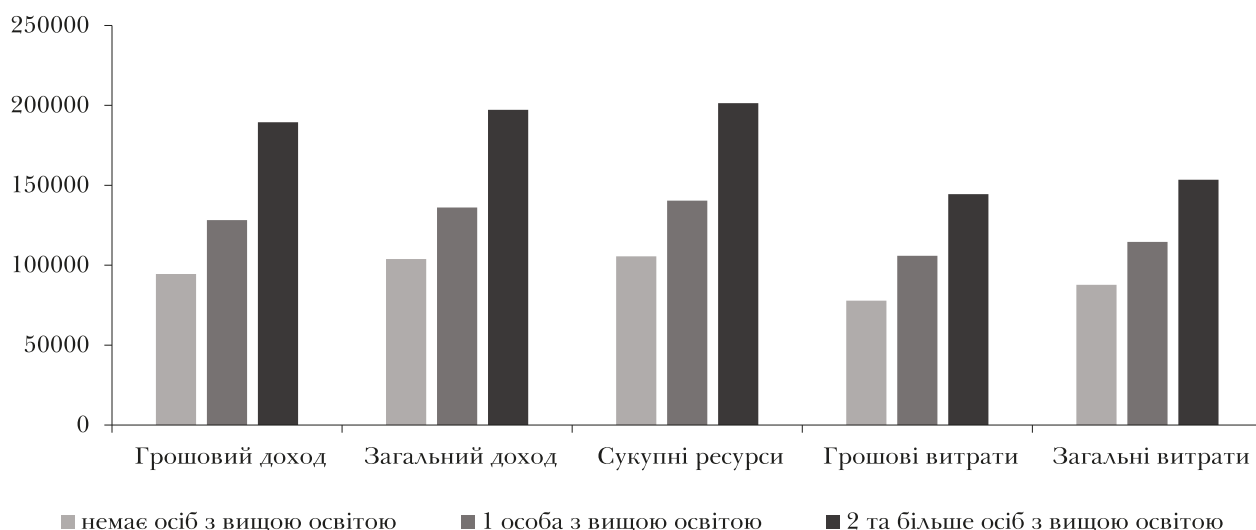

Рис. 4.6. Розмір доходів та витрат домогосподарств залежно від наявності в їх складі осіб з вищою освітою, в середньому грн. на особу на рік, 2019 р.

Джерело: розрахунки за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств України

Рівень освіти здійснює і опосередкований вплив на добробут конкретної особи та її родини, оскільки дозволяє краще реалізувати себе на ринку праці [147]. Питома вага представників зі статусом працюючого за наймом та роботодавця зростає з кожним наступним освітнім рівнем: якщо серед осіб з вищою освітою реалізували себе на ринку праці 58,2% осіб, то серед осіб з середньою освітою – лише 33,3%. Частка пенсіонерів майже в півтора рази більша серед осіб, які не мають вищої освіти, проте тут може спрацювати інший чинник, оскільки до періоду незалежності охоплення населення вищою освітою було значно

нижчим, ніж в останні десятиліття, а лівову частку осіб старшого віку сьогодні складають ті, які навчалися за радянської доби. Частка осіб з іншими статусами (безробітний, домогосподарка, безоплатно працюючий на сімейному підприємстві тощо) кардинально відрізняється за групами: серед осіб з вищою освітою такий статус має лише 10,7%, а серед осіб з середньою освітою – аж 40,5% (рис. 4.7).

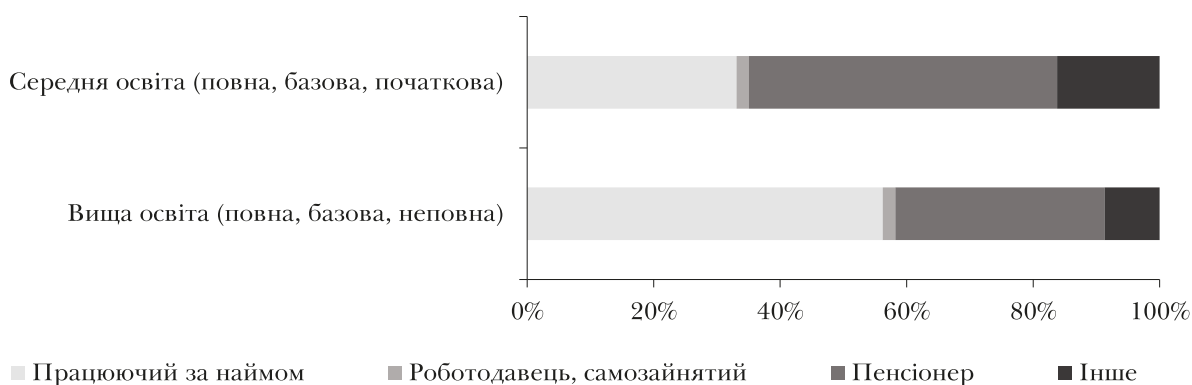

Рис. 4.7. Вплив освіти на соціально-економічний статус осіб у віці старше 25 років, 2019 р.

Джерело: розрахунки за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств України

Таким чином, сьогодні високий рівень освіти можна визначити як основний чинник зниження ризику бідності та підвищення доходів працюючого та його сім'ї. Саме освітній чинник сьогодні виконує більшу захисну та стимулюючу роль, ніж заходи державної соціальної політики щодо підтримки населення. Отже, інвестиції населення в освіту своїх дітей можна визнати найбільш перспективним та вигідним вкладанням коштів в їх майбутнє. Можливо, саме цим пояснюється зростаюча зацікавленість у підвищенні освітнього рівня дітей, навіть при обмеженій фінансовій спроможності батьків.

Проте, чому освічена працююча людина повністю не убезпечена від бідності? Чому суспільно важливі професії, які пе-

редбачають наявність вищої освіти (учителі, лікарі), так низько оплачуються? І чому диплом врешті-решт не гарантує високооплачуване робоче місце? Поясненням цьому є кілька причин.

По-перше, модель низьковартісної робочої сили призводить до того, що праця взагалі не захищає від бідності. Якщо у розвинутих країнах від бідності не захищені лише низькокваліфіковані працівники, то у нас це стосується майже всіх професій, в тому числі з обов'язковою вищою освітою. Коли заробітна плата лише трохи перевищує межу бідності, а працюючий має хоча б одного утриманця, сім'я автоматично потрапляє у зону бідності. Особливо гостро постає ця проблема в молодих сім'ях, де з'являються діти, а заробітна плата батьків без набутого стажу та кваліфікації є заниженою. І диплом про вищу освіту не виправляє ситуацію. Звісно, кількість високооплачуваних робочих місць у сегменті сучасних професій, на які частіше претендує саме молодь, збільшується. Але це кардинально не змінює загальну картину.

Друга причина криється у недостатній конкурентоздатності освічених працівників. З одного боку, це проблема суспільства, яке роками мало запит на дипломи про освіту, а не на знання. А з іншого боку – проблема системи освіти, яка під впливом суспільного запиту стала знижувати якість знань та нарощувати кількість дипломованих осіб. У 90-ті та нульові роки покоління батьків, які пам'ятали статус диплома за радянської доби, намагалися будь-що дати дитині вищу освіту. Вони пам'ятали, що потрібен диплом, але не завжди розуміли, що в умовах конкурентного середовища більшої цінності набувають знання та навички. Отже, ці покоління сформували запит суспільства на дипломи про вищу освіту, що автоматично понижувало статус набутих знань, відводячи їм другорядну роль.

Тож заклади вищої освіти відповіли на запит суспільства, надали широкі можливості для отримання дипломів і тим самим знизили рівень знань студентів та дипломованих спеціалістів. Виникла перенасиченість ринку праці працівниками з вищою освітою. Якщо за даними перепису 1989 року особи з повною вищою освітою серед населення 25 років та старше складали близько 12,5%, то у 2019 році частка осіб з дипломами бакалаврів та магістрів у цій віковій групі наближується до 30%. Не зважаючи на трансформації, які відбулися в економіці за цей період, ринок праці все ж не потребує такої кількості дипломованих спеціалістів.

Дослідження свідчать, що люди з вищою освітою все ж таки заробляють більше, навіть тоді, коли не працюють за набутою професією. І тут можна навести кілька пояснень. Будь-яка освіта, особливо вища, здійснює позитивний вплив на формування особистості: розширюється горизонт мислення, набуваються нові знання, що сприяє кращій адаптивності людини до мінливого середовища. Особливо цінним такий досвід може бути в періоди суспільних трансформацій, коли руйнуються старі статусні ознаки, з'являються нові професії та сфери діяльності, розширюється коло нових можливостей. Крім того, зазвичай серед осіб з вищою освітою більший відсоток активних людей, які завжди шукають нові можливості і не погоджуються на низькі заробітки у своїй професії. Отже, можемо стверджувати, що освіта все ж таки розширює можливості людини, дає шанси на успіх у майбутньому і сприяє зниженню ризику бідності родини.

4.3. Державні соціальні гарантії в контексті забезпечення мінімальних стандартів

Одним з ключових пріоритетів в переліку зобов'язань держави є соціальна складова, яка реалізується через державні соціальні гарантії та систему соціальної підтримки населення. З іншого боку, державні соціальні гарантії у часи соціально-економічної нестабільності є чи не єдиним шансом для населення підтримувати життєві стандарти принаймні на мінімальному рівні.

За доби незалежності в Україні з року в рік зростали державні соціальні зобов'язання, що в 1990-х роках обґрунтовувалося добрими намірами полегшити життя більш вразливих у скрутні часи. Згодом, після виходу з кризи на початку 2000-х років нарощування соціальних зобов'язань держави ставало дедалі більше наслідком політичного популізму. У разі спроби фінансового забезпечення всіх державних соціальних гарантій у повному обсязі ресурсів просто не вистачило б, що означало б дефолт. Саме на цей період припадає зростання реальних доходів населення та, відповідно, їх купівельної спроможності, що мало б послабити державні зобов'язання по відношенню до чисельних контингентів. Натомість, чисельність реципієнтів соціальної підтримки постійно зростала, а державні зобов'язання перед ними дедалі збільшувалися [100].

У суспільстві панували патерналістські погляди на інституційну модель, які беруть витоки як з нерозуміння базових принципів формування і розподілу державних ресурсів, так і з особистого небажання більшості громадян брати на себе відповідальність за власне життя. Проте, сьогодні чітко намітилася тенденція щодо позитивного зміщення вектору відповідаль-

ності у самооцінках українців: якщо у 2004 році близько 38% населення вважали, що виключно держава має нести відповідальність за їх добробут, то у 2019 році таких було 23%¹⁹. Але й досі половина українців вважають, що їхнє життя переважною мірою залежить від зовнішніх обставин, і лише менше 20% повною мірою покладають відповідальність на себе [126]. Можливо, саме цим пояснюється заниження самооцінок доходів і власного статусу, оскільки очікування значної частини населення пов'язане з діями ззовні, а не з бажанням здійснювати активні заходи власноруч.

В Україні традиційно в період наростання чи загострення кризових явищ відбувається посилене дистанціювання між задекларованими та фактично прийнятими зобов'язаннями держави. Хронічне недофінансування тих статей соціальних витрат, які чітко не визначені та не мають обґрунтованої вартості (як то субвенції на соціальні пільги, забезпечення надання соціальних послуг, гарантовані безоплатні медичні послуги тощо), неминуче призводило до зниження якості державних послуг.

Наприклад, внаслідок обмеженого фінансування соціальних послуг постійно зростало навантаження на соціального працівника, що викликало неспроможність виконувати всі покладені на нього функції, до того ж за мізерну зарплатню. Мінімальне покриття субвенції на соціальні пільги та намагання підмінити фінансування пільгових послуг системою взаємозаліків з надавачами призводило врешті-решт до економії за рахунок інших отримувачів послуг, які сплачували за них повну ціну. Медична галузь внаслідок постійного звуження фінансування нарощувала дефіцит не лише медикаментів та матеріалів, але й найнеобхіднішого обладнання. В результаті відбувалося зниження яко-

¹⁹ Державна служба статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

сті послуг серед всіх галузей, які існували переважно за рахунок державного фінансування. Ці процеси негативно впливали на все суспільство, включаючи категорії громадян, які ніколи не були реципієнтами державних соціальних програм.

Проблема недофінансування також торкалася чітко визначених державних гарантій, насамперед, через несвоєчасний перегляд чи індексацію, процедуру «замороження» розмірів на базовому рівні впродовж невизначеного періоду тощо.

Таким чином, впродовж тривалого періоду відбувалося накопичення невиконаних зобов'язань з числа законодавчо задекларованих державою, що врешті-решт створило атмосферу правового нігілізму в суспільстві. Склалася ситуація, коли частину державних зобов'язань вимушено мали брати на себе інші суб'єкти соціальної відповідальності, насамперед, населення.

Забезпечені верстви цілком природньо обирали альтернативу безоплатним чи частково безоплатним державним послугам, віддаючи перевагу більш якісним аналогам у недержавному секторі, тим самим зменшуючи навантаження на державних надавачів послуг. Для найбільш вразливих верств населення, незважаючи на ресурсні обмеження, все ж залишався відносно вільний доступ до пільгових послуг. При цьому найбільшою мірою тягар невиконаних державних зобов'язань винесли на собі середні прошарки населення, які були позбавлені доступу до безоплатних чи частково безоплатних послуг, і не мали коштів на оплату альтернативних.

Основна проблема полягає в тому, що значні групи населення виявилися незахищеними у ситуації відсутності гарантованого доступу до безоплатних чи частково безоплатних державних послуг, особливо в тих випадках, коли вони не мали реальної можливості самотужки вирішити життєво важливі

питання (наприклад, у сфері охорони здоров'я чи надання соціальних послуг). Складність ситуації посилюється небажанням більшості громадян брати на себе хоча б частково ту відповідальність, яка ще з радянської традиції знаходилася виключно у площині державної відповідальності [196].

Бідні верстви традиційно менше розраховують на власні сили: з найнижчої децильної групи лише 6% вважають, що, насамперед, самі несуть відповідальність за свій добробут, тоді як серед найбагатшого децилю таких 25,6%. Проте, серед можливих верств зберігається надто високий відсоток тих, хто перекладає відповідальність за власний добробут переважно на державу – 8,8%, причому майже 3% з найбагатшого децилю перекладають всю відповідальність виключно на державу (рис. 4.8). Отже, навіть матеріально забезпечені групи населення чекають від держави виконання нею задекларованих зобов'язань, і вони традиційно мають більше шансів відстояти своє законне право на виплати, безоплатні послуги чи привілеї порівняно з незаможними верствами.

В таких умовах виникає конфлікт інтересів і атмосфера суцільної недовіри у суспільстві. Вихід з конфліктної ситуації може знаходитися у двох площинах: 1) визнання реального стану речей та офіційне декларування перерозподілу соціальної відповідальності; 2) зміна інституціонального підґрунтя взаємодії суб'єктів соціальної відповідальності задля наближення до задекларованої моделі розподілу відповідальності.

Основна проблема діючої системи державних соціальних стандартів та гарантій в Україні полягає у функціональній неузгодженості її окремих складових, що в свою чергу призводить до викривлень не лише у системі соціальної підтримки, але й щодо базових економічних співвідношень – між доходами від

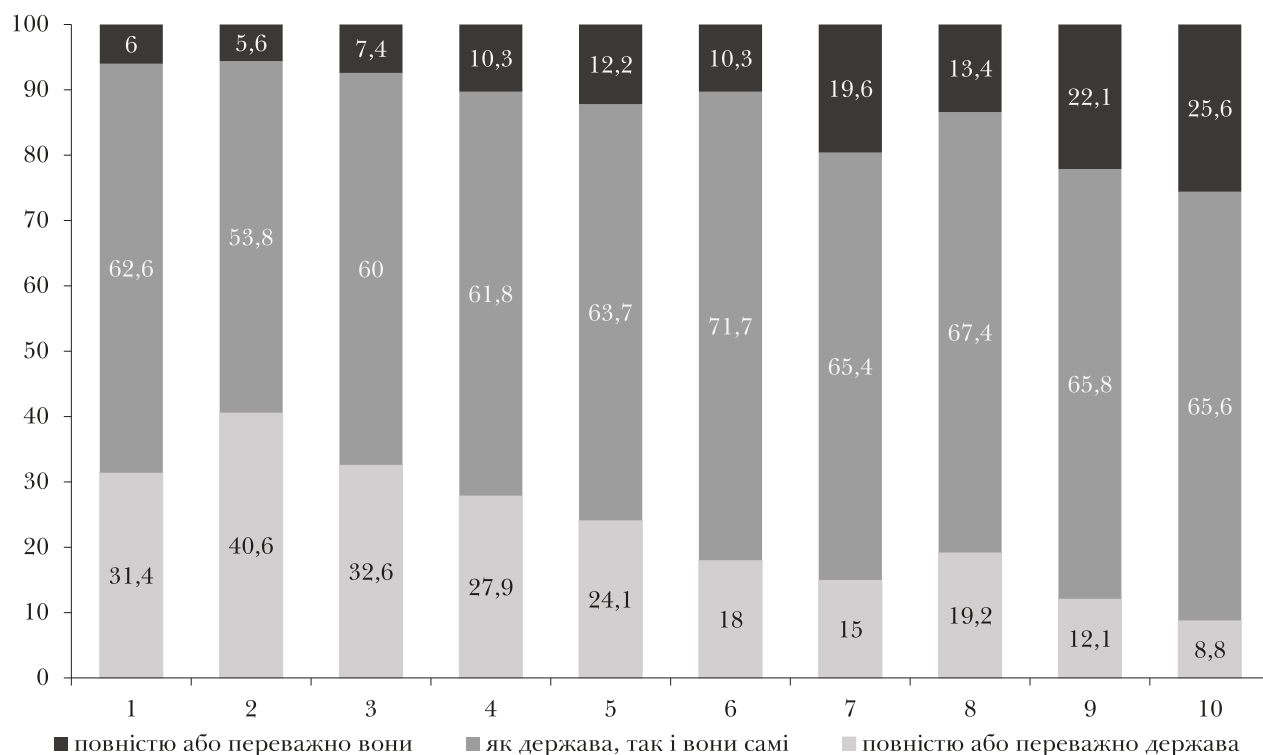

Рис. 4.8. Розподіл домогосподарств за розумінням, хто має нести відповідальність за їх добробут, у розрізі децильних груп, %, 2019 р.

Джерело: Інформація Державної служби статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

зайнятості та соціальними трансфертами. Наприклад, у 2005 році в структурі доходів населення²⁰ заробітна плата становила лише 40,5%, а соціальна допомога та інші поточні трансферти – 42,0%. Така ситуація стала прямим наслідком викривлень структурних співвідношень у системі державних соціальних стандартів та гарантій впродовж 2004-2005 років.

Останні дані статистики національних рахунків (за III квартал 2020 року) свідчать про позитивні зміни у макропоказниках – заробітна плата зросла у структурі доходів населення до 44,9%, а доля соціальних трансфертів зменшилась до 30,4%²¹. Можна припустити, що найбільш впливову позитивну роль

²⁰ За національними рахунками

²¹ Державна служба статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

мало підвищення мінімальної заробітної плати: дворазове з січня 2017 року та поетапне у подальші роки, в тому числі двічі у 2020 році.

Збереження або покращення існуючого співвідношення між мінімальною заробітною платою та іншими соціальними гарантіями прискорило б усунення базових економічних диспропорцій, без чого неможливе економічне зростання та відповідно збільшення обсягів державних ресурсів на виконання соціальних зобов'язань.

Розмір мінімальної заробітної плати у 2000-х роках характеризувався істотним відставанням від розміру прожиткового мінімуму на одну особу. Якщо у 2001 році мінімальна заробітна плата у середньорічному вимірі складала лише 38% від середнього розміру законодавчо встановленого прожиткового мінімуму, то у подальші роки відбувалось поступове зближення розмірів зазначених показників, насамперед за рахунок вищих темпів зростання мінімальної заробітної плати. І лише у 2009 році її розмір перевищив прожитковий мінімум в середньому на одну особу, а у наступному році зрівнявся з розміром прожиткового мінімуму для працездатних осіб. В подальшому (до 2017 року) мінімальна заробітна плата була прив'язана до розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Починаючи з 2017 року і дотепер мінімальна заробітна плата суттєво випереджає розмір офіційно встановленого прожиткового мінімуму і за даними листопада 2020 року практично дорівнює розміру фактичного прожиткового мінімуму для працездатних осіб, включаючи обов'язкові платежі.

Натомість, розмір мінімальної пенсії почали підтягувати до рівня прожиткового мінімуму (для осіб, які втратили працездатність) ще з 2004 року. Істотне підвищення мінімальної пен-

сії у 2004-2005 роках сприяло тому, що в подальші роки вона становила 70-80% від середнього розміру прожиткового мінімуму. Проте, до сьогоднішнього дня розмір мінімальної пенсії не перевищує розміру офіційно встановленого прожиткового мінімуму для осіб, що втратили працездатність, і становить на кінець 2020 року менше 2000 грн. У четвертому кварталі 2020 року кожен п'ятий пенсіонер отримував пенсію менше 2000 грн. на місяць.²²

Окрім законодавчо встановленого прожиткового мінімуму, в Україні здійснюється постійний моніторинг його фактичного рівня. Зазвичай їх розміри відрізняються несуттєво, що не можна сказати про кризові періоди. Так, у 2009 році прожитковий мінімум був заморожений на рівні попереднього року, фактичний його розмір виявився більшим на 30% (у середньорічному вимірі). Кризові явища 2014 року спричинили ще більш різку відмінність. В той час, як законодавчо встановлений прожитковий мінімум протягом 2014 року та 8 місяців 2015 року залишався на рівні 2013 року, фактичний його розмір невпинно зростав, особливо у 2015-му, коли індекс споживчих цін зріс на 148,7%. Отже, впродовж останніх п'яти років офіційно затверджений розмір прожиткового мінімуму майже вдвічі поступається його фактичній вартості. (рис. 4.9).

Кризові явища призвели до реального збільшення чисельності бідного населення. При цьому, якщо у попередні роки рівні бідності, виміряні за законодавчо встановленим та фактичним прожитковим мінімумом, змінювалися приблизно в однаковому напрямку (за винятком кризового 2009 року), то з 2014 року вони набули різноспрямованого характеру. Досі

²² <https://www.pfu.gov.ua/2127125-dani-pro-serednij-rozmir-pensiyi-stanom-na-01-10-2020/>

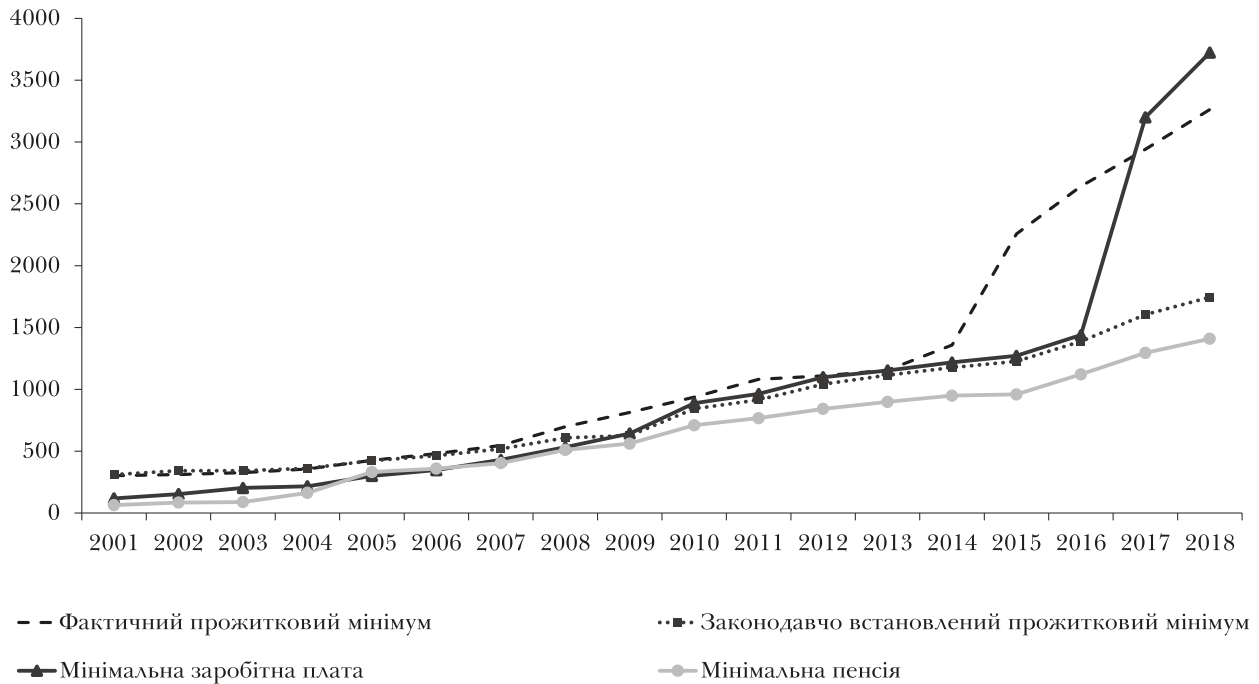

Рис. 4.9. Динаміка рівнів державних соціальних стандартів та гарантій, 2001-2018 рр., грн. на місяць

Джерело: Інформація Міністерства соціальної політики України (<https://www.mspp.gov.ua/>);

зберігається різниця між рівнями бідності, виміряними за різними стандартами (офіційним та фактичним прожитковим мінімумом), проте порівно з 2015 роком розрив у значеннях показників скоротився (рис. 4.10).

Рівень бідності за законодавчо встановленим прожитковим мінімумом невинно зменшується, що здебільшого зумовлено замороженням його розміру у 2014-2015 роках та незначним підвищенням у подальшому. В той же час рівень бідності за фактичним прожитковим мінімумом стрімко зріс протягом 2014-2015 років – до 58,3%, проте за 2017-2018 роки скоротився до 43,2%.

Таким чином, у періоди економічного зростання або стабілізації держава має можливість встановлювати соціальні гарантії на рівні, що відповідає мінімальним соціальним стандартам,

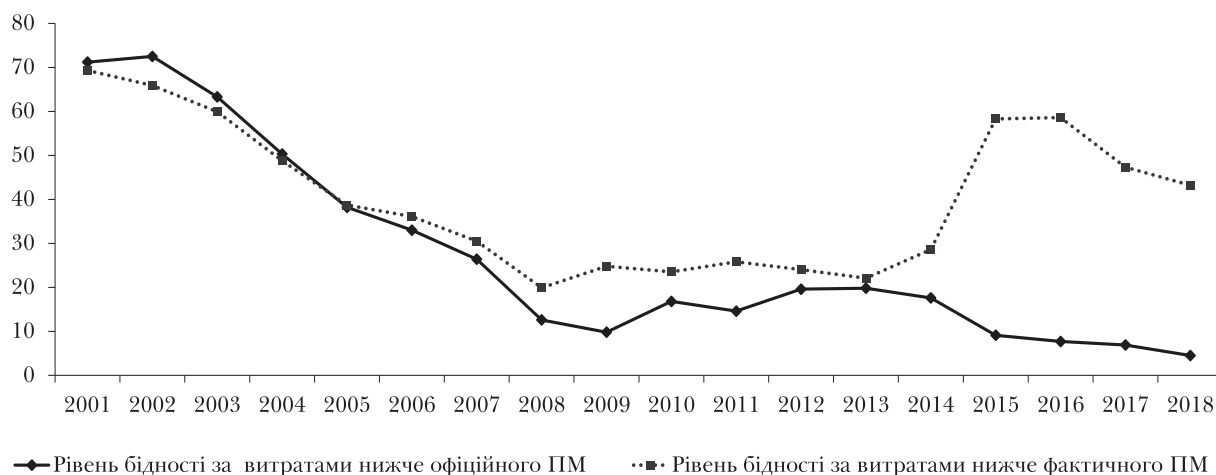

Рис. 4.10. Динаміка рівнів абсолютної бідності за офіційно встановленим та за фактичним прожитковим мінімумом (за витратами), 2001-2018 рр., %

Джерело: розрахунки за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств України

які склалися в суспільстві. Проте, при настанні економічної кризи спостерігається різке відставання гарантій від реальних стандартів, коли їх рівень не забезпечує навіть мінімального рівня споживання.

Додатковим підсилювачем економічної неспроможності держави виконувати соціальні зобов'язання є значні масштаби тіньових доходів. Згідно розрахунків міжнародних інституцій та окремих експертів, Україна потрапляє до групи країн з надвисокими масштабами тіньової економіки – 45-50% ВВП, і подекуди займає найвищі місця у світових рейтингах [124]. Такі оцінки тіньової економіки свідчать, з одного боку, про суттєве недоотримання бюджетом необхідних для виконання державних функцій коштів, а з іншого – про завідомо низьку ефективність перерозподільної функції держави, оскільки неможливо чітко визначити коло дійсно нужденних. Отже, виникає замкнене коло тотальної недовіри, яке зводиться до загальної зневіри

у спроможність держави. В свою чергу, переконання в неефективності управлінської функції виступає моральним виправданням для активної групи населення в частині несплати податків чи використання непрозорих податкових схем.

Для усунення ключових проблем в системі державних гарантій та соціальних зобов'язань необхідно змінити ідеологію соціального стандарту – прожиткового мінімуму. Він має трансформуватися у два різні за функціями соціальні стандарти – мінімальний стандарт (фізіологічного виживання) та суспільний стандарт споживання (наближений до середніх фактичних показників споживання в даному суспільстві на даному етапі розвитку)

Мінімальний стандарт може бути використаний як база для визначення мінімальних соціальних гарантій держави. Натомість, суспільний стандарт споживання має використовуватися як база для аналітичних досліджень та узагальнень, визначення стратегічних цілей розвитку, і, відповідно, для коригування напрямів та заходів політики, а також може широко використовуватися у різних сферах життєдіяльності (включаючи недержавний сектор) як офіційний державний стандарт. Класичним прикладом використання такого стандарту у недержавному секторі є розрахунки вартості життя у страхових компаніях. По відношенню до державних соціальних гарантій, суспільний стандарт споживання може використовуватися для переговорів в рамках тристоронніх консультацій з метою встановлення співвідношень в системі оплати праці.

Відповідно до запропонованих змін в ідеології та принципах формування державних соціальних стандартів має відбутися переформатування всієї системи гарантій. Насамперед, принциповим є рішення щодо встановлення максимального

сумарного розміру соціальних виплат (різних видів соціальної допомоги, соціальної пенсії тощо), який може отримувати сім'я чи особа від держави. Такий підхід унеможливить дублювання соціальної підтримки, сприятиме більш ефективному використанню коштів, а головне – зробить державну допомогу більш справедливою.

Потребує розгляду та законодавчого затвердження система співвідношень між основними державними соціальними гарантіями з метою уникнення негативних наслідків щодо зниження економічної активності населення та економічної зацікавленості в зайнятості. Дотримання таких співвідношень і недопущення зрівнялівки між трудовими доходами та трансфертами має стати обов'язковим навіть в періоди глибоких економічних спадів.

Мінімальна заробітна плата має встановлюватися на рівні, не нижчому від мінімального стандарту з коефіцієнтом 1,8. При цьому максимальний розмір мінімальної заробітної плати не може перевищувати розмір суспільного стандарту споживання, навіть в періоди економічного зростання. В даному діапазоні – між розмірами двох соціальних стандартів – можуть вестись тристоронні переговори.

В системі соціальної допомоги на даному етапі актуальним є подальший перехід до адресної системи соціальної підтримки шляхом структурних змін, зокрема, зменшення частки контингентів за категорійною ознакою та частки коштів на категорійні програми. Для цього необхідна розробка відповідних механізмів щодо плавного перетікання контингентів до адресних програм соціальної допомоги.

Окремим питанням є допомога особам з інвалідністю, яка частково має переводитися на засади адресності, але її розмір

повинен значно зрости при збільшення бюджетних можливостей. Сьогодні основною проблемою для осіб з інвалідністю є обмежений доступ до всіх суспільних ресурсів, який межує з дискримінацією і прогнозовано призводить до соціального відторгнення. До них можна прирівняти осіб з хронічними захворюваннями, які потребують безперервної вартісної терапії. Відсутність прозорих механізмів отримання цільової допомоги для таких категорій неминуче призводить до неможливості підтримання ними нормального способу життя.

Отже, невід'ємною складовою виконання державою соціальних зобов'язань виступає завдання щодо запобігання дискримінації населення за станом здоров'я та недопущення конфронтації українського суспільства на цій основі. Це передбачає подолання суспільних стереотипів відносно місця і ролі людей з інвалідністю в житті суспільства, можливостей їх участі у виробництві суспільно корисних благ шляхом поширення соціальної реклами як інструменту, що може змінити ставлення до цієї проблеми та сформуванню необхідну суспільну думку; створення умов для інклюзивного навчання дітей з інвалідністю, які за станом здоров'я можуть відвідувати навчальні заклади, незалежно від місця проживання та матеріального становища сім'ї; забезпечення доступу до ринку праці громадянам з обмеженими можливостями задля реалізації їх невід'ємного права на продуктивну працю в умовах свободи, рівності, безпеки та почуття власної гідності, забезпечення їх економічної незалежності та досягнення ними соціальної рівності.

Також окремо може розглядатися система соціальної підтримки, пов'язана з народженням дитини. Розмір грошової допомоги може не залежати від добробуту родини і носити універсальний характер. При цьому має суттєво зрости частка

безоплатних послуг в системі державної підтримки дитинства, що сприятиме кращому спрямуванню державних коштів у бік нужденних сімей.

Детінізація сьогодні має стати першочерговим завданням всієї системи державних гарантій, оскільки існування значних масштабів незареєстрованих доходів підриває систему соціальної підтримки, зводить нанівець результати реформи соціальних програм та порушує принципи соціальної справедливості в суспільстві. Актуальною залишається також проблема реалізації розподільчих функцій державного управління на регіональному рівні. Особливої уваги потребує розробка нових механізмів соціальної підтримки населення в умовах розбудови територіальних громад.

4.4. Житлові умови: забезпеченість, комфортність, можливість змін

Житлові умови не просто виступають однією з базових складових життєвого рівня, але й мають принципове значення для населення України. Відставання за кількісними та якісними стандартами житлових умов від розвинутих країн давно стало звичним, адже ми мали суттєві розбіжності в показниках забезпеченості житлом та обладнання його зручностями ще за радянських часів, і програвали навіть країнам соціалістичного табору. Тому мрія про власне комфортне житло була культивована не одним поколінням українців [142].

В умовах перманентної економічної кризи житлова проблема починає відступати на другий план, бо нагальними стають інші життєві потреби, які вимагають першочергового вирішення. Проте, за першої ліпшої можливості люди намагаються

покращити свої житлові умови, подекуди відмовляючись від задоволення поточних споживчих потреб. Варто лише зазначити, що уявлення про кращі житлові умови в Україні мають неабияку специфіку.

Проблема гарантування населенню країни житлових умов відповідно до визначених стандартів проходить червоною лінією крізь події нової історії. Суттєві обсяги введення в експлуатацію житлових приміщень у минулому столітті не встигали за розширеним відтворенням населення, а також за змінами уявлень про комфортність житла, модель сім'ї та традиції спільного проживання.

Сучасна демографічна ситуація свідчить про постійне зменшення загальної чисельності населення, що автоматично призводить до зростання кількісних характеристик житлового фонду у розрахунку на одного мешканця, навіть за умови ігнорування аварійних та вчасно невідновлених споруд. Якщо у 1990 році на одного жителя припадало 17,8 квадратних метрів, а загальний житловий фонд становив 922 млн. кв.м, то у 2013 році показники зросли до 23,8 кв.м та 1097 млн. кв.м відповідно, а у 2016 році, навіть без урахування тимчасово окупованих територій та частини зони проведення АТО, на одного жителя припадає 23,1 квадратних метрів, а житловий фонд збільшився порівняно з початком 90-х років на 56 млн. кв.м.

Отже, здавалось би, що принаймні за кількісними характеристиками житла Україна мала б найближчим часом знайти «точку рівноваги», коли переважна більшість сімей буде забезпечена достатнім житловим простором, і основна проблема буде лежати виключно у площині покращення якості житлових приміщень. Проте, на заваді постали серйозні перешкоди [142].

По-перше, роздержавлення житлового фонду та розша-

рування населення за доходами призвели до посилення нерівності в розподілі житла. По-друге, перманентна економічна криза прискорила процес урбанізації, залишаючи непотрібною частину житлового фонду у економічно непривабливих малих населених пунктах. По-третє, частина сімей, які наважуються на народження другої та наступних дітей, в переважній більшості опиняються у ситуації обмеженого житлового приміщення, адже покращення житлових умов потребує значних коштів, яких молоді сім'ї, особливо з двома та більше дітьми, просто не мають. Натомість, спорожнілі житлові приміщення у привабливих місцях проживання здаються у оренду, а частіше тримаються про всяк випадок для майбутнього покоління.

Природний перерозподіл житла через купівлю-продаж на вторинному ринку може частково вирішити цю проблему. Суттєве зростання вартості житлово-комунальних послуг та, відповідно, зростання фінансового тягаря за утримання понаднормового або зайвого житла, має справити позитивний вплив як на ринок нерухомості та ціни на вторинному ринку, так і в решті решт на більш ефективне використання житлових приміщень. Проте, для більшості сімей навіть за такого сценарію покращення житлових умов залишиться недоступним, оскільки стандарти оплати праці все ще є неспівставними з вартістю купівлі або оренди житла, особливо у великих містах.

Результатом дії цих чинників став завищений показник перенаселеності житлових приміщень, який становив у 2016 році 53,9%, тобто більше половини населення країни проживало у перенаселеному житлі. Рівень перенаселеності, розрахований за методологією ЄС (EU SILC)²³, в Україні є найвищим серед єв-

²³ Домогосподарство, що не має у своєму розпорядженні мінімум необхідних кімнат: одна спільна кімната для всіх членів; одна кімната для сімейної пари; одна кімната для кожної особи у віці 18 років і старше; одна кімната для пари осіб однієї

ропейських країн. Навіть, країни колишнього соцтабору мають показники у межах 40%, крім Румунії, яка за даним показником не надто випередила Україну (49,7%) (рис. 4.11).

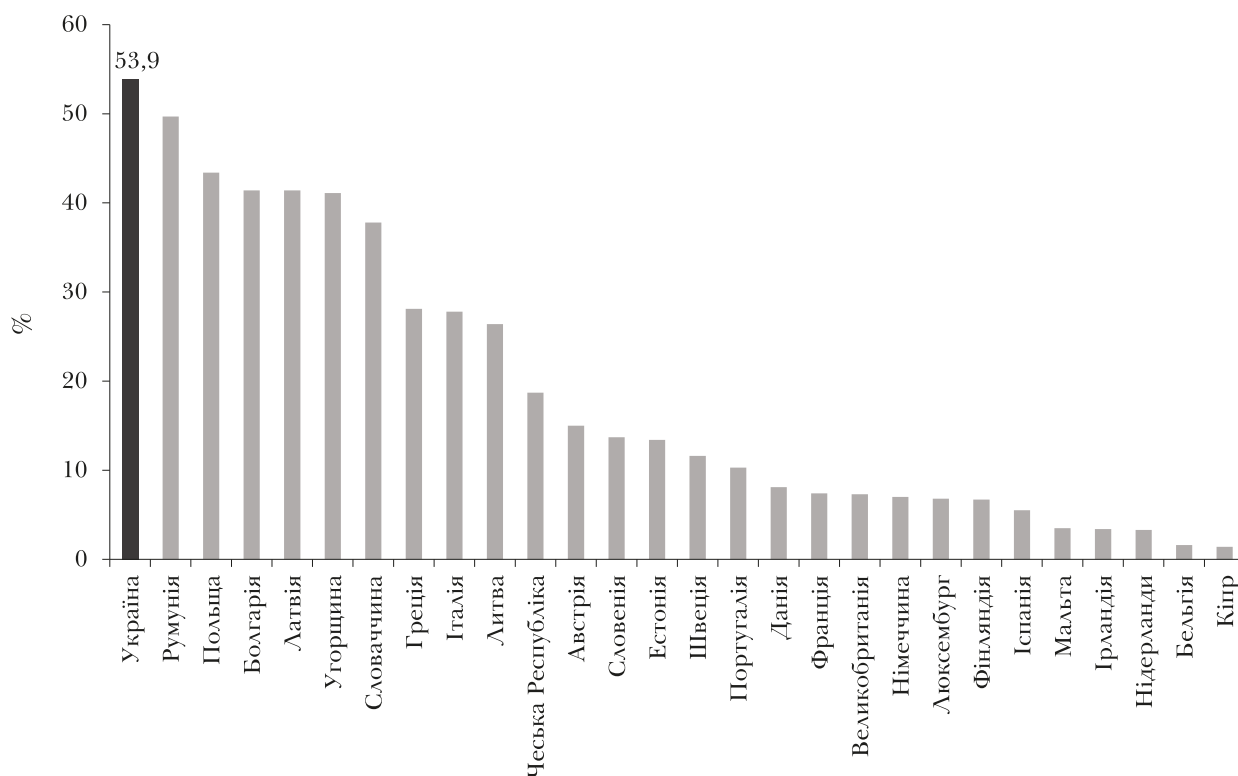

Рис. 4.11. Частка населення, яке мешкає у перенаселеному житлі, по країнах ЄС (2015 р.) та в Україні (2016 р.), за методологією EU SILC

Джерело: Державна служба статистики України http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/dop/08/Dop_OI_17.zip

Загалом, перенаселеність житлових приміщень більше загрожує сім'ям з дітьми – у 2017 році 76,0% дітей мешкали у перенаселеному житлі, а у м.Києві та Львівській області – більше 90% дітей. Таким чином, в країні з доволі високими середніми показниками забезпеченості житловим простором переважна більшість дітей мешкає у перенаселених приміщеннях. В такій ситуації покладатися виключно на ринкові механізми і очікувати розв'язання житлової проблеми власними силами родини не

статі у віці від 12 до 17 років; одна кімната для кожної особи у віці 12-17 років, яка не включена до попередньої категорії; одна кімната для пари дітей віком до 12 років.

видається можливим. Більше того, подальше ігнорування проблеми буде створювати додаткові обмеження для родин, які мали бажання народити більше дітей, що посилюватиме негативні демографічні процеси.

Набагато нижчі рівні перенаселеності мають домогосподарства без дітей, насамперед ті, що складаються з пенсіонерів. Натомість, багатодітні родини у 95 випадках зі 100 мешкають у перенаселених житлових приміщеннях (рис. 4.12). Також нижчі показники перенаселеності спостерігаються по сільській місцевості порівняно з містами, особливо з великими містами (63,1% проти 48,9% по селах).

Попри існування значних масштабів успадкованого житла, яке розподілялося ще за радянських часів, та недостатню розвиненість ринку орендного житла, рівень перенаселеності напряму залежить від поточних доходів родини. З кожною наступною децильною групою перенаселеність зменшується, і в десятій групі показник в 1,7 рази поступається значенню для першої децильної групи (рис. 4.13).

Перенаселеність житлових приміщень посилюється проблемою їх недостатньої якості – від ознак застарілого та нереставрованого житла до відсутності базових умов комфорту. За даними 2017 року майже 90% житлових приміщень було побудовано до 1990-го року, тобто більше чверті століття назад. При цьому у 48% квартир та будинків капітальний ремонт ніколи не проводився. Навіть помешкання домогосподарств, збудовані у 40-х роках минулого сторіччя, в 20% випадків ніколи не проходили капітального ремонту. Отже можна припустити, що значна частина квартир та будинків мають проблеми, що не можуть бути усунені за допомогою періодичного ремонту власними силами.

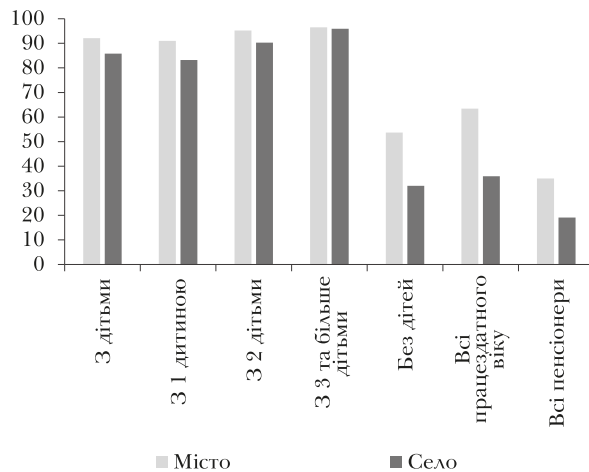

Рис. 4.12. Частка населення, яке мешкає у перенаселеному житлі, залежно від типу домогосподарства та типу місцевості, %, 2016 р.

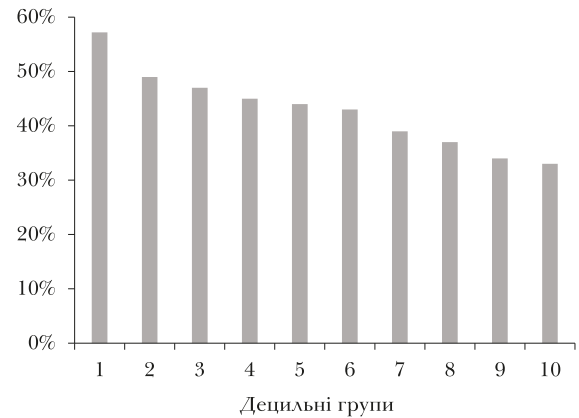

Рис. 4.13. Частка населення, яке мешкає у перенаселеному житлі, за децильними групами, %, 2016 р.

Джерело. Розрахунки за мікрофайлом обстежень умов життя домогосподарств»

Комфортність житла у сучасному розмінні передбачає наявність мінімальних базових зручностей – водопроводу та туалету всередині будинку, гарячої води та ванни або душі. Якщо для більшості мешканців міст такі умови стали давно звичними і сприймаються як обов'язкові складові комфорту, то для сільської місцевості з технічними і фінансовими проблемами проведення комунікацій та викривленою віковою структурою населення забезпечення елементарними зручностями все ще залишається непоширеним явищем. За останні десять років відбулися позитивні зміни в показниках обладнання житла комунальними зручностями, проте темпи змін виглядають настільки повільними, що свідчать про тривалий процес осучаснення житлових приміщень в майбутньому. Наприклад, частка помешкань, обладнаних водопроводом та каналізацією, зросла з 65-66% у 2008 році до 79-80% у 2017-му, а ванною або душем

– відповідно з 60% до 65% (рис. 4.14). Отже, не варто розраховувати на прискорення процесів осучаснення житла виключно за рахунок власників квартир та будинків, без комплексних змін в системах комунікацій малих населених пунктів.

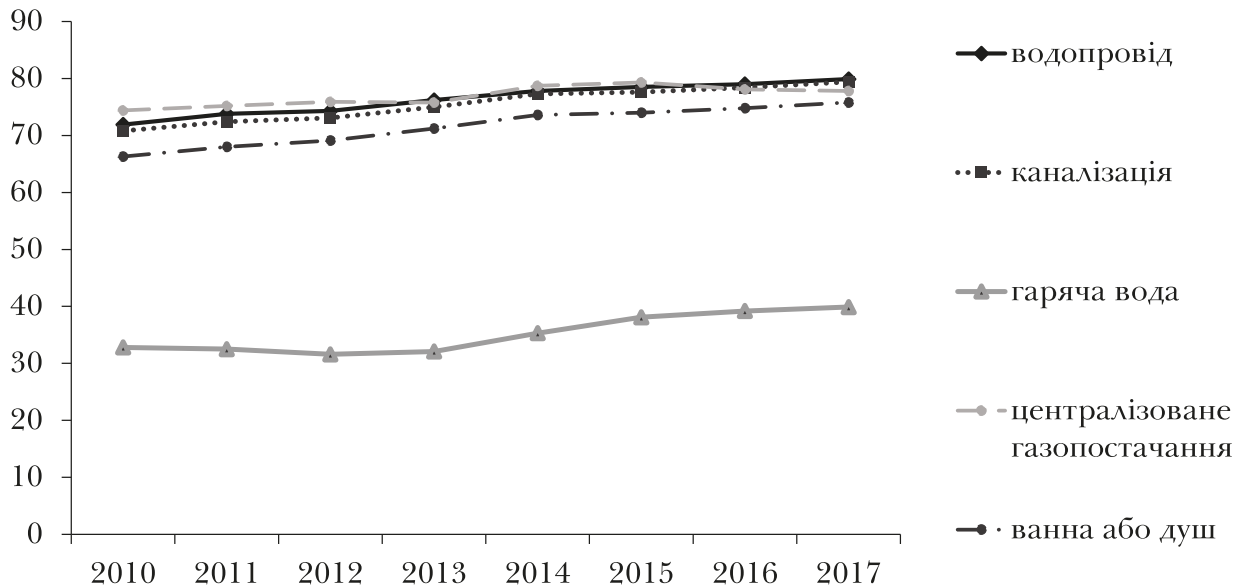

Рис. 4.14. Питома вага домогосподарств за наявністю в їх житлі основних комунальних зручностей, 2010-2017 рр.

Джерело: Державна служба статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

Зрозуміло, що у великих містах обладнання водопроводом та каналізацією наближується до 100%, а у малих містах становить 87%. Натомість, у сільській місцевості лише трохи більше половини населення мешкає у комфортному житлі. В сільській місцевості обладнання помешкань водопроводом та каналізацією певною мірою залежить від статків родини: якщо серед 10% найбідніших лише 40% обладнані базовими зручностями, серед найбагатшого децилю – майже 70%. Якщо змодельювати ситуацію, коли доходи більшості селян наблизяться до рівня найбільш заможних десяти відсотків, то за існуючих стандартів обладнання житла зручностями не більше двох третин сільських домогосподарств будуть мешкати у комфортному житлі. Отже,

лише за рахунок зростання доходів в сільській місцевості неможливо досягти кардинальних зрушень в якісних параметрах житлових умов. Об'єктивні характеристики житлових умов українців призводять здебільшого до негативних висновків як за кількісними, так і за якісними характеристиками житлових приміщень. Постає питання, якою мірою покращення житлових умов може відбутися за рахунок власних ресурсів домогосподарств, а вирішення яких проблем потребує цілеспрямованих дій з боку органів державного управління.

Низькі доходи, звичайно, впливають на темпи покращення житлових умов, і стримують зміну уявлень про їх стандарти. Проте, самою динамікою доходів не можна пояснити зміни у прагненнях населення до покращення житлових умов.

У структурі витрат домогосподарств покращення житлових умов посідає чи не останні позиції – складає менше 2% грошових витрат домогосподарств України. І якщо у періоди пом'якшення кризових явищ (2010-2011 роки) частка витрат на купівлю нерухомості, капітальний ремонт, будівництво житла та інших будівель досягала 1,4-1,5% грошових витрат, то у останні роки вона опустилася до 0,5%.

Зрозуміло, що в умовах обмеженого бюджету сім'ї основне питання лежить у площині вибору пріоритетів. До того ж, при звуженні споживчих можливостей, коли домогосподарство намагається ущільнити свої витрати, подекуди навіть життєво необхідні, питання покращення житлових умов природно відходить на другий план, до кращих часів.

В економічно сприятливих умовах, коли у більшості домогосподарств з'являються умовно вільні кошти після здійснення традиційних та обов'язкових витрат, виникає проблема вибору пріоритетів більш високого порядку. І якщо питання покращення

щення житлових умов (як за кількісними, так і за якісними параметрами) є одним з пріоритетних для переважної більшості населення країни, то темпи покращення житлових умов в цілому будуть високими, а стандарти житлових умов будуть динамічно змінюватися, значно швидше за зміну поколінь.

Впродовж останнього десятиліття бажання покращити житлові умови впевнено входить до трійки лідерів в системі пріоритетних витрат. Проте, лише за уявної ситуації, коли йдеться про бажані витрати за значного збільшення доходів (рис. 4.15). Дійсно, за період 2010-2018 років досить вагомий відсоток населення (від 35% до 45%) вважали, що спрямували б кошти на житло у разі значного збільшення доходів. В реальності ситуація виглядає інакше: впродовж 2013 року, до нового витку кризи, лише 3,8% домогосподарств України здійснювали витрати на купівлю нерухомості, будівництво або капітальний ремонт житла, дач, гаражів. При цьому 71,5% всіх витрат на купівлю, будівництво та капітальний ремонт житла припадало на найбагатшу (десяту) децильну групу. Решта ж домогосподарств такі витрати здійснювала вкрай рідко, а їх загальний розмір був прямо пропорційним поточним доходам населення. Якщо частка домогосподарств з бажаними витратами на одяг, взуття та лікування при значному збільшенні доходів помітно зменшується з кожною наступною децильною групою, а частка бажаних витратити кошти на відпочинок – навпаки збільшується, то по відношенню до витрат на житло показник практично не залежить від рівня достатку родини (рис. 4.16).

Отже, зі зростанням достатку українців пропорційно зростає потреба у витрачанні додаткових коштів на відпочинок, ймовірно з міркувань цікавішого проведення дозвілля. Натомість, майже пропорційно зменшується необхідність у додаткових

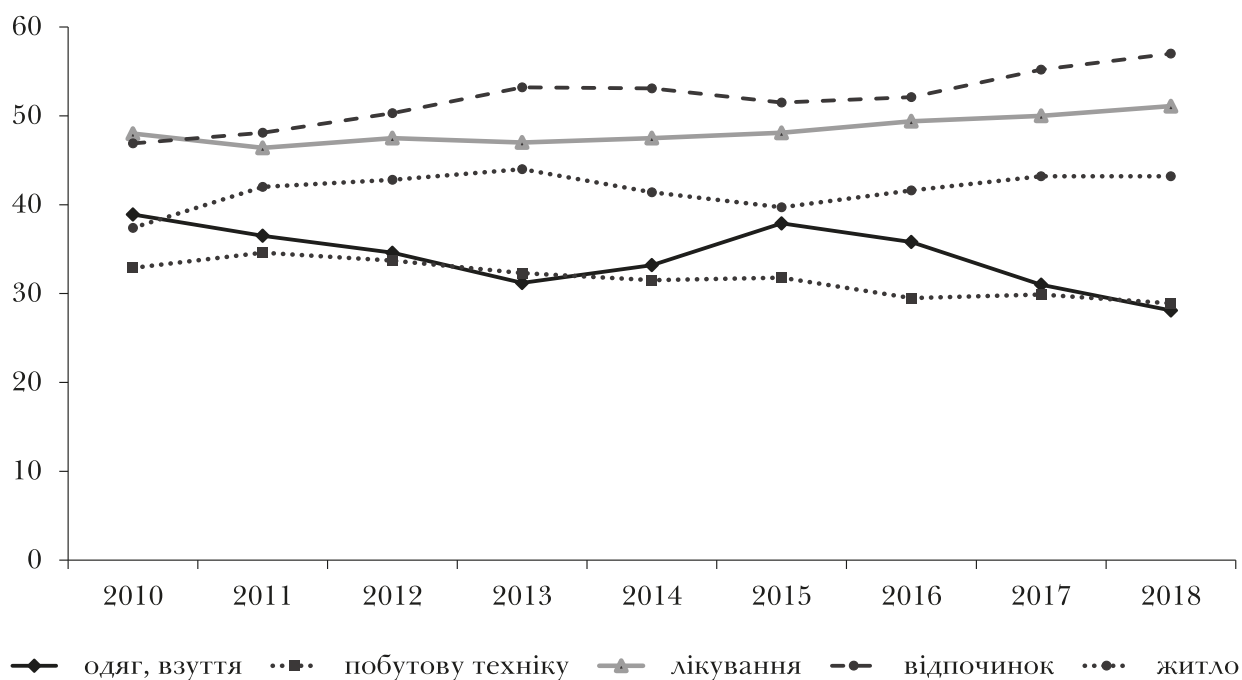

Рис. 4.15. Частка домогосподарств, які повідомили, що при значному збільшенні доходів спрямували б додаткові кошти в першу чергу на такі цілі (5 найбільш поширених), %, 2010-2018 рр.

Джерело: Державна служба статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

витратах на лікування, скоріше за все через зменшення незадоволених потреб в таких послугах з переходом в наступну дохідну групу. На противагу цьому, практично незмінним для всіх груп залишається бажання витратити додаткові кошти на житло (лише для десятого децилю частка дещо зростає), що свідчить про актуальність потреби в покращенні житлових умов для всіх без виключення дохідних груп [196].

Проте, у системі пріоритетів витрати на житло займають другу за рангом позицію у найбагатшій децильній групі та у трьох найбідніших, у решти ж – опускаються на третю. За такого розподілу пріоритетів сподіватися на швидкі зміни в стандартах житлових умов не варто, тим більше за умови повільного зростання купівельної спроможності доходів.

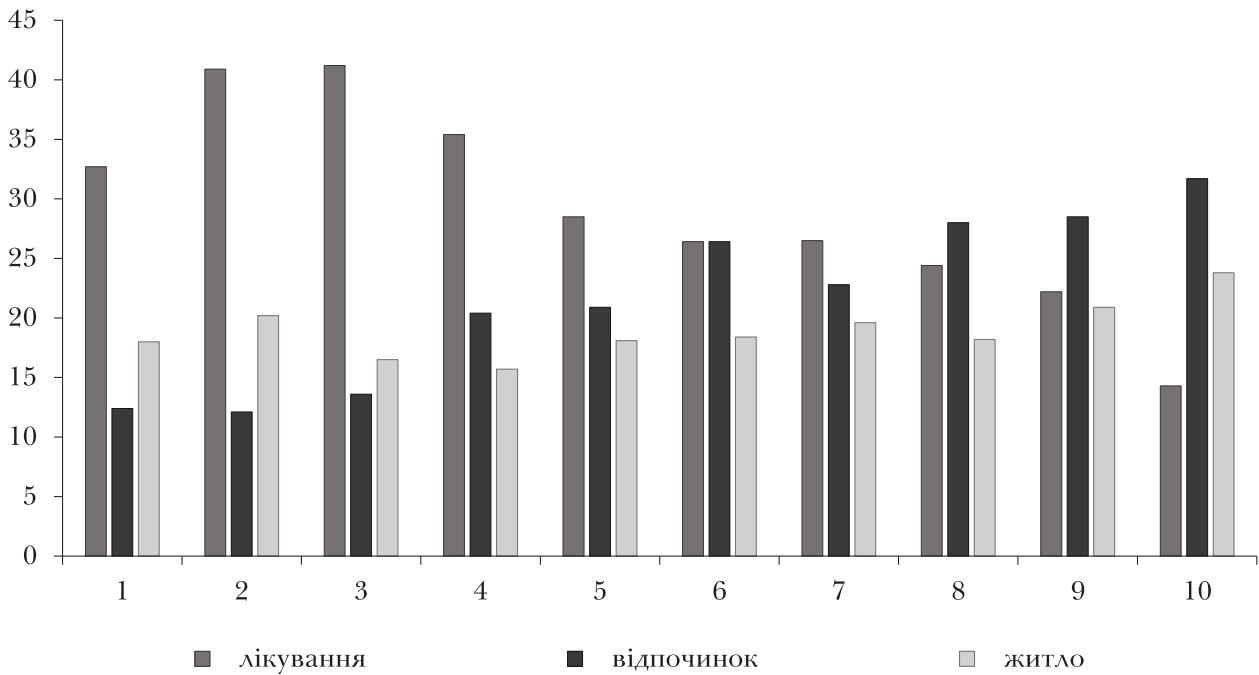

Рис. 4.16. Частка домогосподарств, які повідомили, що при значному збільшенні доходів спрямували б додаткові кошти на такі цілі (3 найбільш поширених), у %, за децильними групами, 2019 р.

Джерело: Державна служба статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

Можливо, причиною недостатнього прагнення населення до покращення житлових умов власними силами є задоволеність існуючими умовами, тобто занижені стандарти або уявлення про нормальні стандарти житла. Тому сім'я радше витратить кошти на більш дорогий відпочинок, аніж на обладнання чи капітальний ремонт житла.

Дійсно, більшість населення позитивно оцінює свої житлові умови, хоча об'єктивних підстав для цього часто немає. Частка задоволених своїми житловими умовами зростає навіть в періоди найгостріших кризових проявів останніх років. Загалом за 2005-2017 роки частка задоволених житловими умовами зросла з 43,2% до 55,5%, натомість частка зовсім незадоволених зменшилася з 21,2% до 14,4% (рис. 4.17). При цьому відсоток задоволених особливо інтенсивно зростає впродовж 2014-2017

років на фоні загострення соціальних проблем. Частка дуже незадоволених коливається у межах 2%, що неспівставно з масштабами аварійного житлового фонду та показниками перенаселеності житлових приміщень.

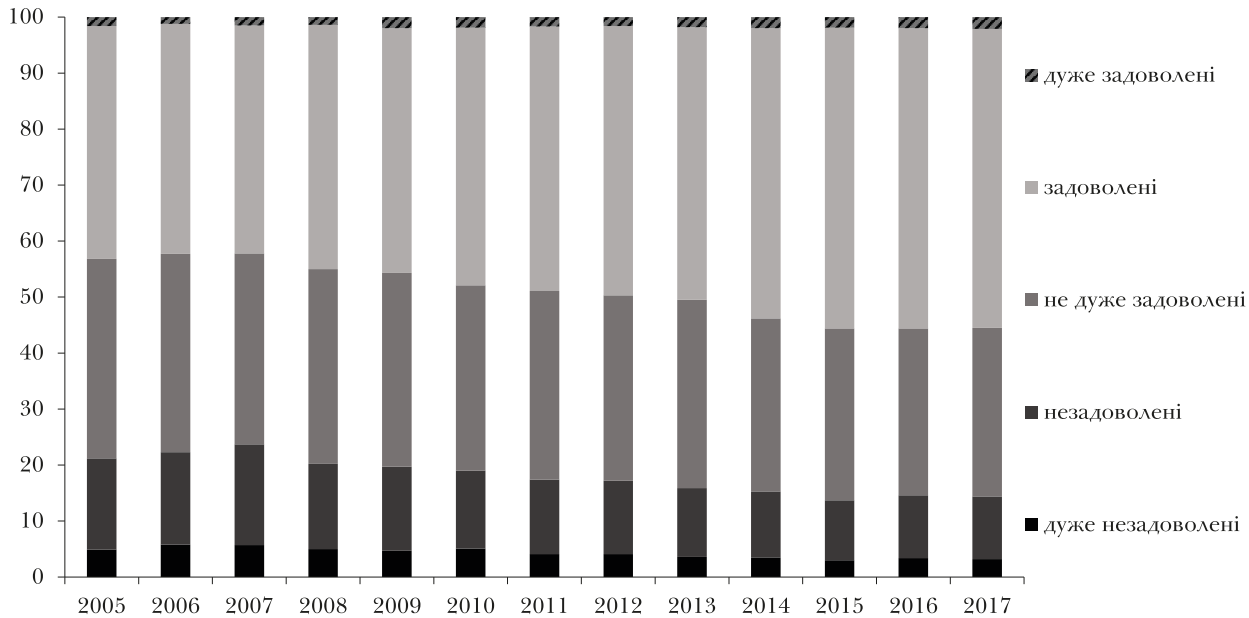

Рис. 4.17. Розподіл населення за ступенем задоволеності житловими умовами, 2010-2017 рр.

Джерело: Державна служба статистики України <http://ukrstat.gov.ua/>

Аналогічні результати дають інші незалежні опитування: лише 19% вважають свої житлові умови незадовільними, 44% оцінюють як середні, а 37% вважають хорошими. Цілком закономірним виглядає прямий зв'язок між загальною оцінкою свого рівня життя і якості житлових умов. Так, поганими вважають свої житлові умови 6% тих, хто ототожнює свій рівень життя із забезпеченістю, 26% – із бідністю і 43% – із злиденністю²⁴.

Невже українців не обходить проблема комфортного проживання, а базові зручності вони вважають необов'язковими? Проте, дані того ж обстеження Держстату за модулем дерива-

²⁴ Соціологічна група "РЕЙТИНГ", Обстеження "Емоційна оцінка умов життя українців", грудень 2016

ції свідчать, що практично кожен другий сільський мешканець потерпає від відсутності в житлі зручностей, оскільки їх не вдається забезпечити за рахунок власних коштів. Найбільший відсоток (50,7%) відчувають позбавлення через відсутність у зв'язку з недостатністю коштів туалету зі зливом всередині житла. Цікаво, що інші депривації, пов'язані з недостатністю коштів, не мають настільки виражених поселенських ознак. Отже, співставлення даних різних модулів, проведених в рамках одного вибіркового обстеження і за однією вибірковою сукупністю²⁵, свідчить, що всі сільські мешканці, які мають позбавлення щодо базових зручностей в їх житлі, потерпають від цих депривацій.

Тоді як пояснити здебільшого позитивні оцінки власних житлових умов, підтверджені різними незалежними опитуваннями? Зазвичай, українці не вирізняються особливим оптимізмом при оцінці власних статків чи соціального статусу. Наприклад, у 2019 році 61,9% населення віднесли себе до бідних, і ніхто – до заможних. Можна припустити, що обстеження не охоплює певний відсоток більш багатих, проте розподіл різних за статками груп відповідно до самооцінки доходів свідчить про вкрай занижені суб'єктивні оцінки. Варто зазначити, що серед 10% найбільш забезпечених (за об'єктивними оцінками) майже третина вважає себе бідними, і лише 6,7% відносять себе до середнього класу.

Отже, населення з вкрай заниженою самооцінкою свого майнового статусу з кожним роком, незважаючи на соціальні негаразди, краще оцінює свої житлові умови. З одного боку, більшість задоволена своїми житловими умовами, а з іншого – понад 40% населення бажає спрямувати додаткові кошти на покращення свого помешкання. Такі дані, з одного боку, можуть

²⁵ Тобто на питання різних модулів відповідають ті самі домогосподарства

опосередковано свідчити про значну диференціацію в забезпеченості житлом з огляду на кількісні та якісні характеристики. З іншого боку, може спрацьовувати фактор занижених стандартів житла, успадкованих з радянської доби та поширених переважно серед представників старших вікових груп. Звичка жити в квартирах чи будинках, які не відповідають загально визнаним в цивілізованих державах умовам комфорту, до того ж на фоні інколи значно гірших умов проживання серед знайомих, сусідів, родичів, психологічно налаштовує на зниження стандартів житлових умов в суспільстві.

Виникає питання, що є ключовим фактором, а що наслідком його дії: стандарти житлових умов у суспільстві, тобто насамперед уявлення переважної більшості населення про обов'язкові складові сучасного комфортного помешкання, сприяють просуванню проблеми та розвитку житлових умов, чи фактичний рівень життя формує стандарти або уявлення про житло. Від відповіді на це питання залежить зміст державної політики, включаючи житлову складову [142].

Наприклад, якщо визначальним фактором виступають стандарти, що склалися у суспільстві, і саме вони формують житлові умови в майбутніх періодах, то основний акцент політики має зосереджуватися на зміні уявлень, насамперед, серед молодших вікових категорій. Це означає, що державні кошти мають, насамперед, спрямовуватись на сучасне обладнання шкіл та дитячих садків, дитячих оздоровчих закладів та молодіжних центрів. Молоде покоління в такому випадку усвідомлюватиме необхідність існування сучасних складових комфорту і намагатиметься слідувати їм у самотійному житті.

Якщо ж визначальним фактором є реальні умови життя, то шлях до сучасних житлових приміщень та обладнаних при-

будинкових територій лежить через підвищення доходів населення та розробку програми з обладнання квартир та будинків частково або повністю державним коштом.

Зрозуміло, що в реальному житті чинники та наслідки є взаємопов'язаними, а їх тісна взаємодія не дозволяє повністю розділити та оцінити впливи. Проте, імітаційне моделювання може дати уявлення про те, яких максимальних результатів можна досягти за рахунок виключного одного чи іншого чиннику за інших рівних умов.

Максимальний рівень обладнання сільських помешкань водопроводом та каналізацією, якого можна досягти виключно за рахунок зростання доходів населення (за інших незмінних умов), становить 65%. Отже, очікування вищих результатів лише від підвищення реальних доходів будуть марними, якщо не задіяти додаткові важелі соціальної політики. Якщо такий рівень обладнання сільських помешкань може вважатися нормальним для забезпечення базових потреб життя і таким, що не перешкоджає формуванню якісно вищих стандартів житлових умов за рахунок нових поколінь, тоді це питання може не розглядатися як пріоритетне при формуванні стратегічних та програмних документів.

У випадку, коли є політична воля до більш кардинальних змін в контексті обладнання сільських помешкань, на перший план виходить питання налагодження інфраструктурних комунікацій для спрощення підключення населенням власних будівель до систем життєзабезпечення. При цьому в світлі сучасної екологічної ситуації тут йдеться не лише про питання комфорту, а подекуди про життя та здоров'я людей, адже забезпечення якісною водою сьогодні стає проблемою навіть для традиційно екологічно благополучних регіонів.

Набагато складнішим питанням є краще забезпечення сімей життєвим простором та зменшення рівня перенаселеності житлових приміщень, насамперед, у великих містах. Зрозуміло, що невідповідність стандартів оплати праці в країні ринковій вартості житла та навіть вартості капітального ремонту помешкання не залишає сумнівів щодо необхідності на даному етапі державного втручання у вирішення проблеми покращення житлових умов, принаймні для соціально вразливих категорій населення та представників соціально важливих професій. Практика надання квартир на безоплатній чи частково безоплатній основі без обов'язкового їх повернення на користь держави, муніципалітету, відомства тощо, не підтверджує свої дієздатності, більше того, свідчить про поширення корупційних схем та неефективне розпорошення державних коштів. Навряд чи посилення відповідальності та контролю у цій сфері принципово змінить ситуацію, і система розподілу житла стане більш ефективною з точки зору забезпечення особливих категорій житлом.

Сьогодні найбільш перспективним видається започаткування процедури створення «банків» орендного жила на базі муніципалітетів чи територіальних громад. Ці процеси є неодномоментними, і можуть розтягнутися на роки, проте, вони дають чітке бачення і можливість вирішення на справедливих засадах житлової проблеми в майбутньому.

РОЗДІЛ 5.

НЕРІВНІСТЬ, БІДНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТАНОВЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

5.1. Специфіка формування та прояву нерівності в Україні

Проблема нерівності охоплює широке коло досліджень з різних галузей суспільних наук, а дискусії щодо необхідності існування та допустимих меж нерівності традиційно загострюються в період трансформаційних процесів у суспільстві, коли змінюються основні вектори державної політики і починається перерозподіл накопиченого суспільного майна.

Серйозні порушення принципів функціонування ринкової економіки, насамперед, за рахунок глибинних адміністративних втручань, можуть змінити природу нерівності і викликати її зростання за рахунок чинників неекономічного або не суто економічного походження, що неминуче спричиняє уповільнення розвитку та розгортання руйнівних процесів у суспільстві. З точки зору людини, нерівність, з одного боку, може розглядатися як умова для повноцінного розкриття особистості та її самореалізації, і будь-яке штучне втручання функції вирівнювання несе в собі ризики нечесної конкуренції та зменшення життєвих шансів. З іншого погляду, ігнорування механізмів вирівнювання або їх неефективне використання створює значно вищі ризики для суспільства в цілому і значної менш успішної його частини, зокрема.

Загальне розуміння нерівності традиційно переноситься у площину нерівномірного розподілу обмежених ресурсів суспільства, які можуть акумулюватися в грошах чи майні, вла-

ді чи престижу, освіті чи кваліфікаційному рівні. Таке трактування обґрунтовує природність існування нерівності, оскільки в суспільстві будуть постійно з'являтися обмеження в доступі до тих чи інших ресурсів, і чим більш обмеженими є ресурси суспільства, тим більше буде існувати проявів нерівності у різних площинах – від статусних характеристик до географічних, і тим складніше буде знайти порозуміння у суспільстві задля руху у напрямку прогресу. В майбутньому обмежені ресурси в більшій мірі можуть стосуватися екологічних чинників, якщо навколишнє середовище буде погіршуватися швидше, ніж людина зможе до нього пристосовуватися, як фізіологічно, так і психологічно. Все більшої ваги в сучасному світі набуває інформація, при чому у розумінні накопичених знань або особливих знань, доступних обмеженому колу людей; отже, монополізація певних інформаційних площин у різних сферах життєдіяльності суспільства може стати головним чинником та основною складовою нерівності [156].

Світова спільнота сьогодні розуміє нерівність як відсутність рівних можливостей для розвитку, зміщуючи тим самим акценти з традиційних підходів, заснованих на доходах, до нерівності у доступі до послуг соціальної сфери (насамперед, охорони здоров'я та освіти) та політичних свобод. Ототожнення окремими людьми чи соціальними групами нерівності та несправедливості найчастіше базується на позиції втраченого чи неотриманого життєвого шансу, причому не з власної вини. Поняття рівних можливостей або рівних шансів не може ототожнюватися з рівністю між людьми, оскільки різні особисті здібності та переваги дають різні результати діяльності, навіть, за однакових можливостей та ступеню доступу до ресурсів. Отже, забезпечення рівних можливостей у вигляді максимально рівних

життєвих шансів задля отримання потенціалу для подальшого розвитку не гарантує рівності, а, навпаки, дає кожній людині можливість проявити себе повною мірою [79].

Потенціал, закладений у людині при народженні, сам по собі виступає суттєвим чинником формування нерівності, оскільки одні можуть розвивати та накопичувати отримане від природи на засадах рівного доступу, а інші мають наздоганяти для досягнення стартових позицій. Виходячи з цього, вразливі групи населення, насамперед із вродженими вадами або з асоціальним походженням, повинні мати кращий доступ до суспільних благ та послуг, аби досягти рівних можливостей на старті самостійного життя. У випадку, коли кращий доступ для таких груп не забезпечується, можна говорити, що нерівність у суспільстві значною мірою є результатом нерівних можливостей та відсутності соціальних ліфтів.

Найбільшу загрозу являють собою два крайні негативні прояви нерівності, які вступають у пряме протиріччя з гуманістичним цивілізаційним вибором: 1) соціальне відторгнення як результат неконтрольованої нерівності за відсутності соціальної мобільності та дієвих соціальних ліфтів; 2) дискримінація як крайня форма нерівності за будь-якою ознакою, що «консервується» на законодавчому та/або суспільному рівні.

Обґрунтування необхідності існування та допустимих меж нерівності традиційно виступає одним з найбільш дискусійних як з точки зору філософських поглядів на справедливість, так і в контексті практичних завдань з розробки державної політики. Наприклад, у контексті цивілізаційного вибору проблема нерівності насамперед розглядається у площині розуміння соціальної справедливості, з огляду на сприйняття суспільством справедливості існування нерівності як такої та категоричність

ставлення до її крайніх проявів.

Відсутність консенсусу в суспільстві щодо сприйняття нерівності та формування відповідного вектору політики може ставати бар'єром на шляху пошуку спільних цінностей і руху вперед. Чи здатна українська спільнота прийняти існування більш високого ступеню нерівності задля руху у напрямку свободи особистості та самореалізації? Чи навпаки, існування нерівності в чітко окреслених межах, які згідно громадської думки відповідають принципам соціальної справедливості, буде однією з умов формування цивілізаційного вибору?

Теоретично, поляризація, насамперед за матеріальними ознаками, викликає негативну реакцію суспільства у двох площинах: порівняння з попереднім власним досвідом або з уявленням про ідеальну систему розподілу суспільних благ. Україна за радянської доби мала налагоджену систему соціальних ліфтів, а прояви нерівного доступу та нерівних можливостей стосувалися певного кола ресурсів, що створювало потужний бар'єр на шляху досягнення особливих статусних характеристик. Перехід від планової економіки до ринкових механізмів господарювання неминуче мав призвести до зростання нерівності населення, насамперед, за економічною ознакою, причому нерівність мала зростати відповідно до того, як доходи починали відображати індивідуальну продуктивність та трудозатрати. Але зміни мали багатоаспектний характер і вказували на зростання нерівності за рахунок цілого ряду факторів, у тому числі неекономічного походження.

Безумовно, ринкова економіка провокує зростання нерівності за матеріальними ознаками, проте недотримання принципу надання рівних стартових шансів створює у суспільстві атмосферу непорозуміння і навіть взаємної ворожості [129].

По-перше, у таких умовах неможливо говорити про консолідацію суспільства. Крім того, за постійної невдоволеності існуючими принципами життєдіяльності суспільства може виникати відчуття ностальгії за минулим, і недосконала спотворена соціальна система «зрівнялівки» може здаватися набагато більш прийнятною, особливо для осіб старших вікових груп. При цьому значні масштаби низькододатковості виводять проблему матеріального виживання на перший план, нівелюючи світоглядні принципи. Зрозуміло, що такий комплекс факторів начебто відтісняє ідею самореалізації особистості на другий план і віддаляє нас від гуманістичного цивілізаційного вибору.

Головним чинником зростання нерівності серед населення України при переході до ринкових засад виступало посилення диференціації в оплаті праці, в тому числі і в незареєстрованому секторі, а також зростання ролі підприємницьких та інших доходів від зайнятості в бюджетах сімей. Крім того, нерівність посилювалася завдяки суто ринковим доходам, не пов'язаним з трудовою діяльністю, насамперед, від здачі в оренду і продажу майна, дивідендів від акцій та банківських вкладів. Проте, стрімкий перерозподіл майна, яке колись перебувало у спільному користування, на користь невеликого прошарку суспільства, відіграло найбільшу негативну роль у формуванні економічно необґрунтованої складової нерівності [156].

Важливу вирівнювальну роль для пом'якшення наслідків зростання нерівності мали відіграти державні соціальні трансферти та податки. На жаль, в Україні трансферти були здебільшого нейтральними, а інколи фактично сприяли зростанню нерівності. Сьогодні ситуація практично не змінилася: численні намагання реформувати систему соціального захисту не дали бажаного ефекту, оскільки вона, як і раніше, не виконує пов-

ною мірою кінцевої вирівнювальної функції, сприяючи тим самим розпорошенню коштів бюджету на різні групи населення, у тому числі далеко не бідного. Менше половини коштів основних програм державної соціальної підтримки²⁶ (у 2019 році – 43,5%) потрапляють до 30% найбідніших, а решта надходить до різних страт, включаючи найбагатшу децильну групу.

Діюча система оподаткування ставить в найбільш невідгідне становище середні прошарки суспільства, стримуючи таким чином процес формування середнього класу. Намагання перейти до більш прогресивної шкали оподаткування і ввести додаткові податки на майно не вирішить проблеми, оскільки масштаби незареєстрованих доходів залишаються значними і поширюються в основному на заможні верстви. Таким чином, будь-яке намагання посилити податкове навантаження на осіб з вищими статками призведе до перенесення основного тягара на працюючих з середніми доходами. Якщо виходити з того, що 30-50% доходів населення перебуває у незареєстрованому секторі, а відсоток неофіційних надходжень в сукупних доходах домогосподарств зростає пропорційно до рівня добробуту, то це ставить в найбільш невідгідне становище саме серединну групу суспільства.

Нерівність в українському суспільстві має широкий спектр проявів у розрізі великих соціальних груп та окремих вразливих категорій населення, за поселенською та регіональною ознакою, демографічними та соціально-економічними характеристиками домогосподарств. При цьому першоосновою формування нерівності традиційно виступає система економічних чинників, дія яких може трансформуватися в різноманітні про-

²⁶ Без врахування житлових субсидій, які частіше потрапляють до середніх децильних груп. З урахування субсидій значення було б ще меншим.

яви неекономічного походження.

Збереження значних масштабів розшарування населення України за доходами впродовж тривалого періоду призвели до переходу кількісних ознак диференціації в якісні. Основний внесок в загальну нерівність здійснює малочисельна група (до 5%) з надвисокими доходами, що має принципово іншу структуру споживання та, відповідно, якісно інший рівень споживання. Решта населення диференційована за доходами відносно рівномірно та з незначними інтервальними відривами, що свідчить про нестабільність економічного статусу та можливості легкого переходу з вищої в нижчу групу та навпаки. Така крива розподілу доходів свідчить про відсутність чітко окресленої середньої групи, чії майнові та споживчі характеристики займали б середнє положення між надспоживанням та недоспоживанням.

Отже, лєвова частка суспільства має незначну диференціацію за матеріальними ознаками. Проте, в умовах загально низького рівня життя ця група приречена на межування зі станом бідності, а малочисельна група (до 5%) має не лише кількісно, але й якісно вищі характеристики споживання.

Підтвердження цієї гіпотези неможливо отримати з офіційної статистики внаслідок комплексу об'єктивних та суб'єктивних причин. Згідно даних Державної служби статистики, значення коефіцієнту Джині має загальну тенденцію до зменшення впродовж останнього десятиріччя, і у 2015 році становило лише 24,3%, що цілком відповідає параметрам розвинутих європейських країн (рис. 5.1). Навіть у порівнянні з країнами-старими членами ЄС динаміка та значення індексу Джині в Україні виглядає набагато краще, що викликає низку питань до обстеження домогосподарств Державної служби статистики України.

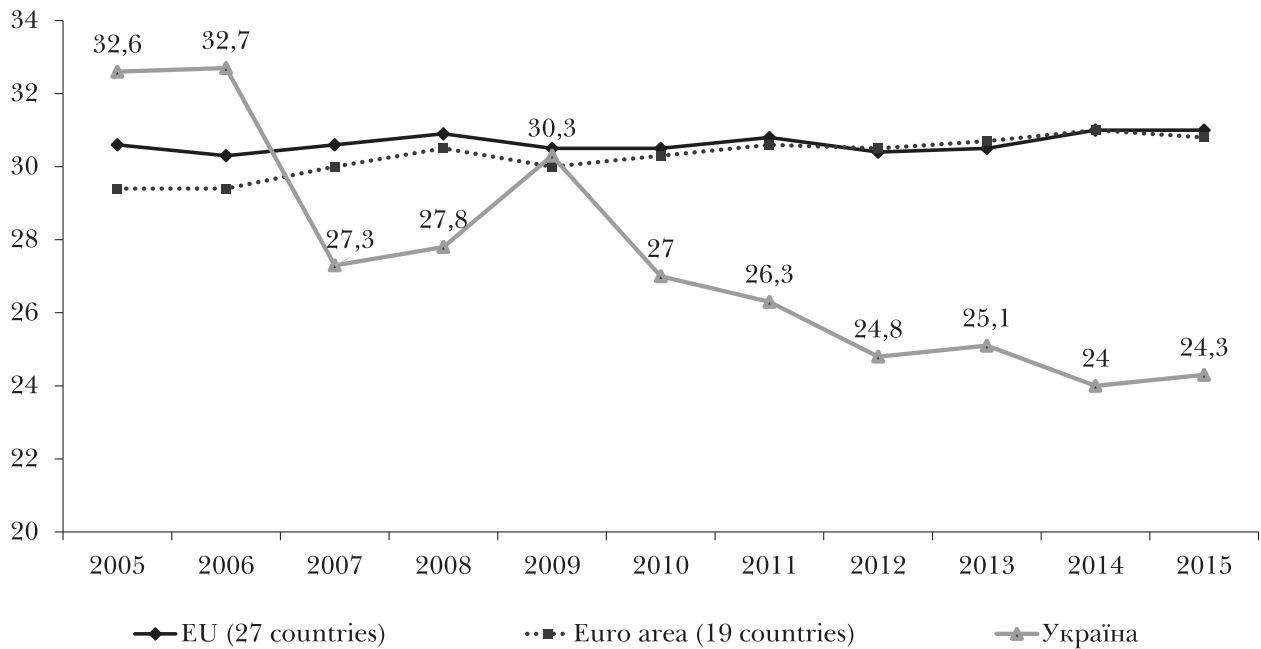

Рис. 5.1. Динаміка Коефіцієнту Джині по Україні та країнах ЄС, 2005 - 2015 рр.

Джерело: <http://ukrstat.gov.ua/>, <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&plugin=1&language=en&pcode=tessi190>

Теж саме джерело надає дані щодо самооцінки купівельної спроможності доходів населення, які вказують на існування малочисельних крайніх сукупностей – у 2016 році 6,2 % вказали, що їм вистачало коштів на задоволення всіх потреб та на заощадження, а 4,1% не могли забезпечити навіть достатнього харчування. Поділ решти (майже 90%) населення на групи виглядає досить умовним і має значний вплив фактору суб'єктивізму. Отже, можна припустити існування класичної ситуації, коли значення показників диференціації характеризують здебільшого серединну частину розподілу і нівелюють крайні значення.

Статистика торгівлі свідчить про суттєве зростання у 2016 році доходів від продажу автомобілів та інших товарів тривалого користування²⁷, які не мають широкого поширення серед

²⁷ <http://ukrstat.gov.ua/>

населення. Доходи від продажу автомобілів та автотоварів виросли за рік майже у півтора рази, хоча курс долару залишався практично незмінним і не міг суттєво вплинути на вартість реалізованих товарів. Це відбувалося на тлі майже стабільних масштабів абсолютної бідності та крайньої бідності: дані 2016 року свідчать, що процес зростання рівня бідності за фактичним прожитковим мінімумом тоді ще не зупинився, і зафіксовано незначне зростання показника за витратами – з 58,3% у 2015 до 58,6% у 2016-му. Отже, за незмінних масштабів бідності зростають обсяги реалізації високовартісних товарів, які традиційно купують найбагатші прошарки населення. Це означає, що процес розшарування далі поглиблюється навіть в періоди загострення кризових явищ.

Поглиблення нерівності значною мірою є результатом розвитку ринкових механізмів. Однак існує межа, за якою зростання поляризації доходів важко пояснити різницею в продуктивності або в індивідуальних здібностях людини. Основна економічна проблема нерівності в умовах недосконалого ринку капіталу полягає у звуженні інвестиційних можливостей та зниженні стимулів для позичальників, що неминує справляє негативний вплив на економіку країни. У 2019 році населення України за основними каналами заощаджень та інвестування спрямовувало 4,1% грошових витрат, а інвестиції здійснювали лише 5-10 децильні групи у розмірі 0,9-1,5% грошових витрат. Неспоживчі витрати решти населення є вкрай обмеженими і не трансформуються в інвестиційний капітал.

Значне та необґрунтоване зростання нерівності корелює з погіршенням соціального середовища як з точки зору поширення асоціальних явищ та соціально небезпечних хвороб, падіння суспільної моралі та руйнації світоглядних позицій, так і

стосовно погіршення здоров'я населення країни та зростання показників смертності. Проблема надмірної нерівності пов'язана з такими явищами як соціальне виключення, зниження довіри до держави та неповноцінне функціонування механізму демократії.

В контексті формування економічної нерівності населення України сьогодні можна визначити дві головні проблеми: 1) зайнятість не захищає працюючого та його сім'ю від бідності; 2) вища продуктивність та інтенсивність праці не гарантує вищого доходу. У 2019 році 65,8% бідних домогосподарств²⁸ мали у своєму складі хоча б одну працюючу особу. Навіть виключно серед працюючих бідність за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму становила у 2019 13,3%. Така ситуація є прямим свідченням загально низьких стандартів оплати праці в країні. Проблема бідності працюючих тісно пов'язана з бідністю дітей, оскільки в періоди найвищої дітородної активності молоді люди зазвичай ще не набувають статусу з гарантією заробітку, принаймні, на рівні середніх по країні значень. За весь період досліджень бідності (з 1999 року) фіксуються помітно вищі значення показників по домогосподарствах з дітьми – за рівнем відносної бідності перевищення порівняно з домогосподарствами без дітей становить від 1,5 до 2,0 разів.

Незважаючи на загально низькі стандарти оплати праці в країні та потужну економічно необґрунтовану компоненту формування диференціації, праця поки що приносить вищі статки, ніж надходження з інших джерел (соціальні трансферти, доходи від оренди, від акцій тощо), і лише зайнятість сьогодні може забезпечити просування до вищих дохідних груп. Серед домогосподарств, які складаються виключно з працюючих осіб, біль-

28 За критерієм «витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму

шість тяжіє до верхніх децильних груп – понад 60% потрапляє у три верхні децилі, і лише незначний відсоток перебуває у зоні низькододатковості – менше 10% потрапляють у три нижні децилі. Натомість, домогосподарства з непрацюючих осіб майже рівномірно розподілені за децильними групами з найбільшою концентрацією у 2-6 групах (рис. 5.2).

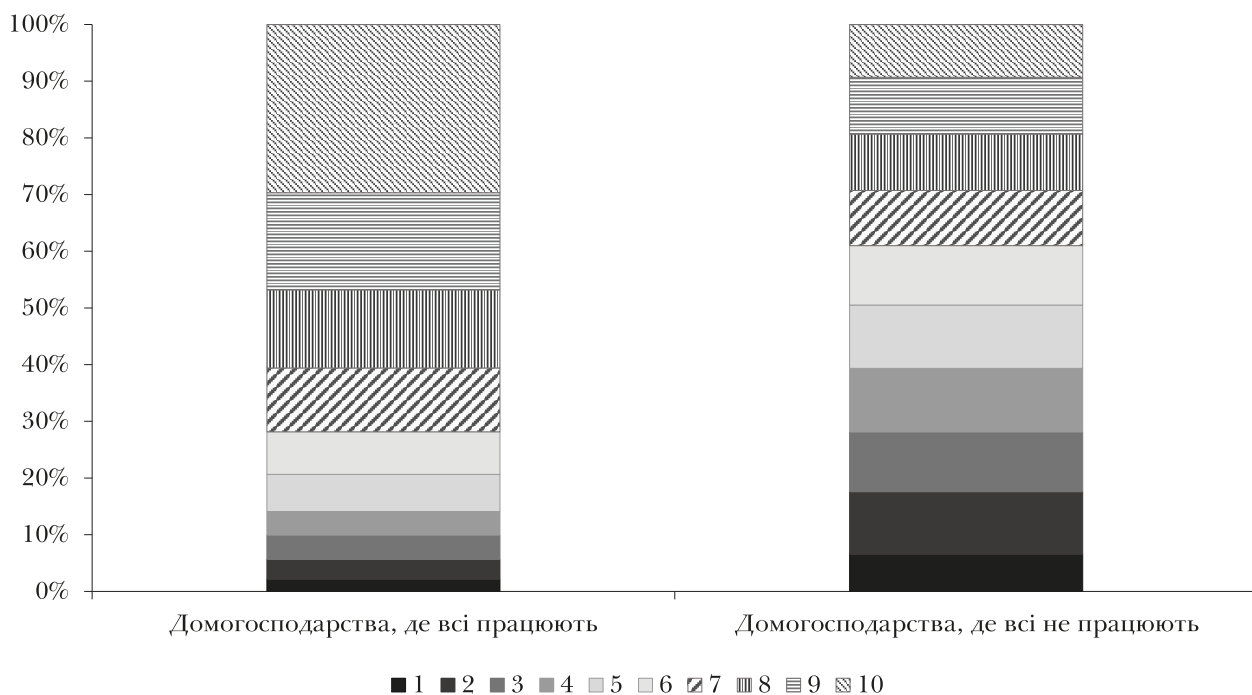

Рис. 5.2. Розподіл домогосподарств залежно від складу з працюючих та непрацюючих осіб за децильними групами, %, 2019 р.

Джерело: Розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств

Підвищення з 2017 року стандартів оплати праці (насамперед, завдяки дворазовому зростанню мінімальної зарплати) та значущості цього джерела в сукупних доходах домогосподарств сприяло в тому числі і зростанню ролі оплати праці у формуванні загальної нерівності (рис. 5.3).

Внесок оплати праці у формування загальної нерівності в суспільстві стрімко зріс у 2017 - 2018 роках, перевищивши значення 2008 року (до фінансово-економічної кризи): внесок у ко-

ефіцієнт Джині-Тейла зріс з 54,7 % у 2016 році до 71,2% у 2018 році, проте вплив нового витку кризи 2020 року може мати неоднозначні наслідки. Ефект розмивання економічно обґрунтованої компоненти нерівності чи перетікання її в неофіційний сектор може загострити соціальні проблеми та посилити напругу в суспільстві: з одного боку, через зниження економічної та соціальної активності населення, а з іншого – через недоотримання бюджетом коштів для забезпечення соціальних трансфертів.

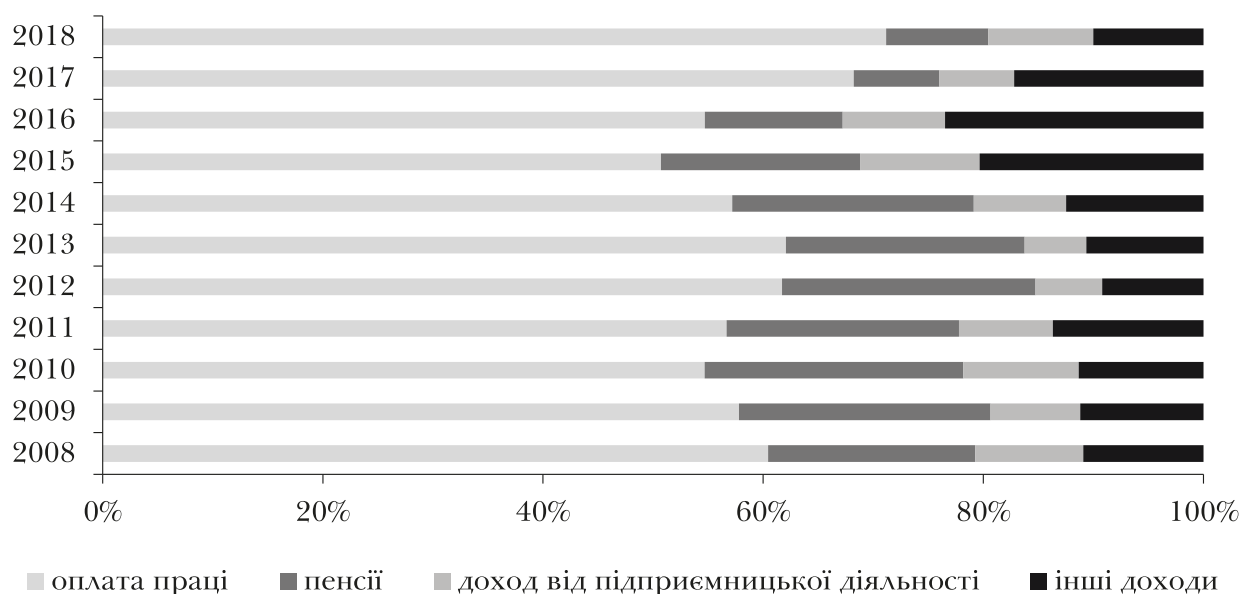

Рис. 5.3. Внесок окремих складових сукупного доходу у формування загальної нерівності (коефіцієнту Джині-Тейла), % 2008-2018 рр.

Джерело: Розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств

Диференціація в доходах традиційно виступає основним чинником формування нерівності в ринковій економіці, проте Україна отримала у спадок і зберегла до нині елементи радянської економічної системи з вагомим сегментом ресурсів спільного споживання [12]. І хоча доступність послуг соціальної сфери на безоплатній основі рік від року звужується, їх вартість для населення все ж таки залишається умовно невисокою. Проблема доступності базових послуг сьогодні формує окремий вектор

та профіль нерівності, який може конкурувати з диференціацією за доходами та майновим статусом.

За радянської доби існувала певна мережа соціальної інфраструктури, яка хоча і мала цілу низку функціональних проблем, проте гарантувала надання при потребі кожному громадянину необхідних послуг. Впродовж років незалежності постійний дефіцит бюджетних ресурсів та практично повна відсутність фінансування на підтримання інфраструктурних об'єктів призвели до занепаду та повної деградації соціальної сфери малих населених пунктів. Нерівність у доступі до базових послуг соціальної сфери та інфраструктурних об'єктів має чітко виражену територіальну залежність: зі зменшенням розміру населеного пункту звужуються можливості, обмежується свобода вибору, знижується якість послуг. Сільські жителі значно частіше потерпають від позбавлення можливості отримати медичні, освітні та інші види послуг, до того ж, як правило, ці послуги значно поступаються за якістю послугам у містах.

Оскільки мова йде про різні можливості доступу, які в основному прив'язані до розподілу суспільних ресурсів, то поселенську нерівність можна прирівняти до соціальної несправедливості. Недостатнє забезпечення малих населених пунктів, насамперед сіл, інфраструктурними об'єктами мала б компенсуватися розвиненою мережею якісних доріг та регулярним транспортним сполученням з більшими за розміром населеними пунктами. Проте, в останні десятиріччя ця проблема не вирішувалася, і напевно чи найближчими роками більшість територіальних громад зможуть вирішити ці проблеми самотужки.

У 2019 році 40% сільських домогосподарств було позбавлено своєчасних послуг швидкої медичної допомоги та майже кожне третє потерпало від відсутності поблизу житла медич-

ної установи, аптеки. Кожне друге домогосподарство відчувало себе депривованим через незабезпеченість населеного пункту закладами, що надають побутові послуги, а кожне четверте потерпало від відсутності регулярного щоденного транспортного сполучення із населеним пунктом з більш розвиненою інфраструктурою. При цьому міське населення практично не зазнавало таких позбавлень – про них повідомили лише 1,7 – 6,0 % домогосподарств (рис. 5.4).

Поряд з територіальними проблемами однією з основних причин обмеженого доступу населення до базових послуг соціальної сфери виступає фінансова неспроможність домогосподарств. Створення цінової прірви між державними та приватними установами сприяло поглибленню нерівності у доступі до базових послуг, погіршенню їх якості в державних установах та поширенню неформальних платежів. Результатом такої ситуації став несправедливий, неефективний та соціально необґрунтований розподіл обмежених суспільних благ між різними групами населення, оскільки послуги державних закладів насправді можуть отримати далеко не всі та не за однакових умов. Близько 26,5% домогосподарств України протягом 2019 року не змогли при потребі отримати медичну допомогу, придбати ліки чи медичне приладдя, при цьому переважно єдиною та головною причиною вказується занадто висока вартість товарів та послуг.

Загальна доступність та безоплатність середньої освіти і часткова безоплатність професійної є позитивною ознакою сьогодення. Проте, нагальною залишається проблема доступності якісної середньої освіти, незалежно від місця проживання та рівня доходів родини. Саме якісні характеристики освітніх послуг сьогодні є ключовим моментом нерівності. Із зменшенням

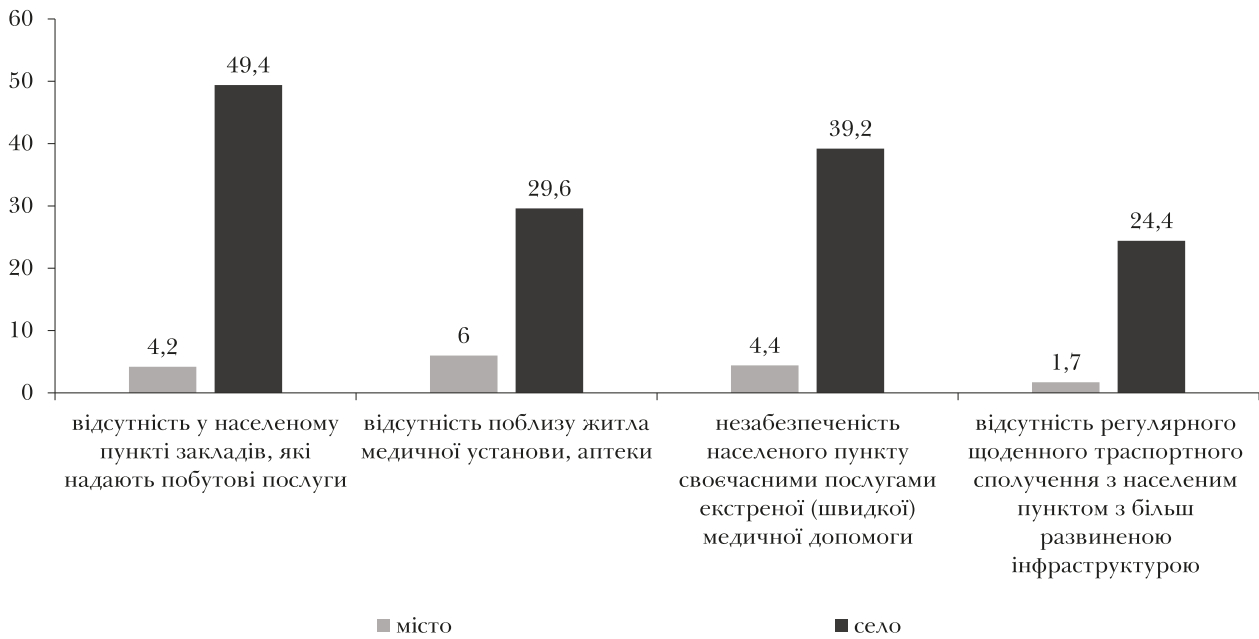

Рис. 5.4. Поширення ознак депривації у доступі до об'єктів та послуг соціальної інфраструктури серед населення міст та сіл, 2019 р.

Джерело: <http://ukrstat.gov.ua/>

розміру населеного пункту звужуються можливості навчальної бази та забезпеченнями викладачами з усіх дисциплін. Нижча якість середньої освіти (як через низький рівень викладання, так і через нестаток коштів на додаткові заняття з викладачами) поляризує суспільство, створюючи кращі шанси для одних і позбавляючи шансів інших [156].

Неабиякого значення для підвищення соціального статусу та життєвих шансів має працевлаштування молоді, проте воно сьогодні в значній мірі залежить від статусних характеристик батьків, інших родичів та знайомих. Ситуація, коли шанс вигідного працевлаштування в однаковій мірі з'являється незалежно від рейтингу закінченого навчального закладу та індивідуальних якостей претендента, може кваліфікуватися як існування вагомої компоненти стихійної соціальної диференціації або значних економічно необґрунтованих впливів на формування

нерівності.

В ситуації, коли більшість активної частини суспільства втрачає свої життєві шанси ще на ранніх етапах самостійного життя, люди з обмеженими можливостями зазнають найбільших ударів долі, оскільки для вирівнювання їх шансів необхідно витрачати набагато більше ресурсів. Одним з гострих проявів нерівності в Україні є обмеженість доступу до базових послуг осіб з інвалідністю, які мають специфічні потреби і вимагають особливої уваги з боку суспільства. Вкрай низьким залишається рівень охоплення реабілітаційними послугами – у 2017 році лише 10,9% дітей з інвалідністю отримували реабілітаційні послуги, проблема обтяжується їх загально низькою якістю, що унеможливує відновлення здоров'я на ранніх стадіях захворювання. Діти з інвалідністю мають обмежені можливості доступу до освітніх закладів, а система інклюзивної освіти перебуває на стадії становлення, що практично позбавляє таких дітей шансів на отримання освіти та професії.

Значні масштаби нерівності, які межують з економічно необґрунтованою диференціацією в доходах та соціальною несправедливістю, неминуче призводять до конфронтації в суспільстві.

Інтереси економічно активних груп населення, які своїми доходами формують державні ресурси через податки та збори, апріорі вступають у протиріччя з інтересами утриманців, які повністю залежать від державних соціальних трансфертів. Умовно до групи утриманців в даному контексті можна віднести не лише дітей, осіб з інвалідністю та отримувачів адресної соціальної допомоги, але й пенсіонерів та зареєстрованих безробітних, оскільки державні страхові фонди разом з бюджетом формують державні ресурси. Зростаючий дефіцит державних

страхових фондів традиційно покривається бюджетними фінансами, особливо з кожним роком зростає покриття дефіциту Пенсійного фонду.

Проблема загострюється в умовах обмежених фінансових можливостей держави, натомість, в умовах економічного зростання з'являється більше можливостей регулювання, які можна використовувати в інтересах розвитку і недопущення зниження економічної активності населення. В моменти загострення кризових явищ та тотального дефіциту бюджетних ресурсів існує вкрай вузьке поле для впливу, оскільки будь-яка диференціація нівелюється за рахунок підтягування всіх державних гарантій до мінімальних суспільних стандартів. Таким чином, мінімальна пенсія практично зрівнюється з мінімальною зарплатою, а решта соціальних трансфертів також поступово до неї наближуються. За такого розвитку подій українське суспільство виражає «мовчазний» протест – найбільш активна його частина не вступає у відкриту конфронтацію, а обирає власну життєву стратегію – від активізації тіньової зайнятості до трудової міграції.

Конфлікт інтересів між донорами та реципієнтами державних ресурсів теоретично може перебувати у стадії м'якого протистояння з незначним коливанням у той чи інший бік відповідно до змін політичного вектору чи соціально-економічних реалій. Поглиблення ж протиріч і виникнення конфронтації може бути наслідком або серйозних структурних викривлень, або обтяження додатковими факторами, у тому числі неекономічного походження. Коли в контексті дослідження нерівності ми шукаємо компроміс між соціальною справедливістю та економічною ефективністю, то питання частіше входить у площину економічних інтересів окремих соціальних груп. Якщо мова

йде про дискримінацію, то вибір торкається світоглядних позицій, і безпосередньо замикається на проблемі цивілізаційного вибору.

За роки незалежності Україна несвідомо (саме внаслідок світоглядних уявлень та прагнень більшості суспільства) будувала модель соціальної структури суспільства, за якої:

1. Не легітимізуються прояви нерівності, що межують з дискримінацією та соціальним відчуженням. Політика відповідно націлювалася на мінімізацію крайніх проявів бідності та соціального відчуження, законодавче закріплення рівних прав та свобод.
2. Допускається (принаймні щиро не засуджується) існування певної соціальної групи на вершині ієрархічної піраміди, яка може мати якісно відмінні від решти суспільства характеристики споживання.
3. За відмежування крайніх (зазначених) груп залишається лівова частка суспільства з невеликими ознаками нерівності. Проте, в умовах загально низького рівня життя ця група була приречена на межування зі станом бідності.

Врешті, ця модель набула ознак вкрай поляризованого суспільства, коли незначна його частина має якісно інші характеристики споживання, а решта балансує на межі бідності.

Можна припустити, що перша і третя ознаки моделі ідентифікують наші прагнення у напрямку західного цивілізаційного вибору. Проте, друга ознака чітко тяжіє до східних цивілізацій. У цьому вигляді модель видається нежиттєздатною, оскільки передбачає взаємовиключні умови. Чи вдасться нам поєднати непоєднуване задля досягнення бажаної структури суспільства? Чи можливо вдасться переосмислити базові орієнтири, які б не суперечили західному цивілізаційному вибору? [123].

Значне та необґрунтоване розшарування населення за доходами не тільки знижує ефективність зусиль у боротьбі з бідністю, викликає соціальне напруження в суспільстві, але й може стати перешкодою на шляху до економічного зростання. По-перше, поглиблення нерівності створює значний розкид інтересів, що може стати перешкодою для розробки ефективної державної політики та стримувати суспільний розвиток. По-друге, за умови збереження існуючої структури суспільства з невеликою та нестабільною серединною групою не буде створено інвестиційної бази для зростання економіки. Соціальні наслідки надмірного розшарування можуть бути не менш серйозними. В ситуації, коли підвищення інтенсивності праці перестає справляти відчутний вплив на рівень добробуту, відбувається зниження економічної та суспільної активності, вкорінення утриманських настроїв, зневіри та соціальної апатії.

5.2. Бідність в Україні – стабільні профілі та нові форми

Впродовж тривалого періоду досліджень бідності в Україні спостерігалось формування усталених тенденцій щодо масштабів явища та профілів бідного населення. Так, починаючи з 2001 року невпинно знижувалися рівні абсолютної бідності, і лише криза 2008-2009 років призупинила позитивний рух. Показники ж відносної бідності залишалися практично незмінними впродовж 2000-х років, з незначними коливаннями у бік збільшення в періоди економічного зростання і зниженням значень з початком фінансово-економічної кризи, що стало результатом політики перерозподілу доходів від середніх до бідніших прошарків суспільства. Стабільними залишалися і основні профілі бідності, що свідчило про неефективність політики та незмінні

принципи розподілу доходів у суспільстві [100].

Ситуація почала повільно змінюватися після 2011 року: економічні події, які розвивалися внаслідок фінансово-економічної кризи та пов'язаних з нею процесів стагнації, провокували звуження споживчих можливостей переважної більшості населення та спричиняли гострий дефіцит поточних ресурсів домогосподарств [139]. У свою чергу ці процеси підштовхували до формування нових проявів бідності, принципово відмінних від попереднього періоду. У 2012 році Україна перебувала в стані невизначеності, коли будь-яка подія могла мати силу каталізатора як негативного, так і позитивного сценарію розвитку ситуації з бідністю. Події наступного року свідчили про розгортання економічної кризи та погіршення становища переважної більшості населення. Отже, ще до активних бойових дій, станом на початок 2014 року можна констатувати появу принципово нових ознак бідності або навіть нових її форм, які потребують детального дослідження. В подальшому бойові дії на Донбасі не лише загострили існуючі проблеми, але й призвели до масштабного явища раптової бідності, з яким Україна досі не стикалася.

Події 2014-2015 років переломили визначальні тенденції бідності: на зміну глибоким стагнаційним процесам прийшла нова хвиля системної кризи. Економічна ситуація миттєво позначилася на показниках абсолютної бідності – якщо у 2013 році за межею фактичного прожиткового мінімуму перебувало 22,1% населення, то у 2014 році значення зросло до 28,6%, а у 2015 році показники бідності досягли пікових значень (58,3%). Зростання абсолютної бідності стало результатом істотного зниження реальних доходів населення та кардинальних змін тенденцій рівня життя населення, які в подальшому могли вплинути не лише на масштаби бідності, а і на ключові фактори її формування.

В таких умовах дослідження бідності потребує пошуку нових теоретичних та методологічних підходів. Поглиблений аналіз усталених чинників формування бідності та діагностика нових проявів явища на основі причинно-наслідкових зв'язків дасть змогу побудувати нову схему дослідження та розробити науково обґрунтовані засади державної соціальної політики.

Нині в українських реаліях існує небезпека закріплення негативних тенденцій та вкорінення в суспільстві так званої психології бідності, притаманної насамперед соціально вразливим верствам населення. Тому для формування дієвої політики подолання та запобігання бідності, підтримки соціально вразливих категорій необхідно мати науково обґрунтовані висновки щодо чинників формування та основних проявів української бідності, і на основі отриманих результатів моделювати можливий вплив різних варіантів державної політики, насамперед системи соціальної підтримки, на загальну ситуацію з бідністю в країні та на становище окремих категорій бідного населення.

Комплексна оцінка бідності, що проводиться з 1999 року, дає змогу виокремити найбільш стійкі профілі на рівні домогосподарств, які традиційно визначають специфіку української бідності [100], [140], [153]:

- демографічні:
 - наявність двох і більше дітей (особливо трьох та більше);
 - наявність хоча б однієї дитини у віці до трьох років;
 - одночасна наявність дітей та осіб пенсійного віку в домогосподарстві;
 - наявність осіб 75 років та старше;
- соціально-економічні:
 - наявність хоча б однієї особи з вищою освітою;

- наявність хоча б однієї безробітної особи;
- відсутність одного з батьків в домогосподарствах з дітьми
- територіальні:
 - проживання в малих населених пунктах, зокрема, сільських.

Регіональні чинники традиційно впливають на українську бідність крізь призму демографічної та поселенської структури, за виключенням окремих періодів, коли, наприклад, суттєве зниження бідності (подекуди до найменших по країні значень) у західних регіонах пояснювалося активізацією трудової міграції до європейських країн. Сьогодні не можна говорити про установлену географію української бідності – в окремі роки з'являються окремі географічні «осередки» чи «пояси» надвисоких ризиків бідності, однак в усіх частинах країни є регіони з високими та з низькими масштабами бідності [152, 153].

Основні профілі визначають склад бідних як за монетарною, так і за деприваційною ознакою. Проте, якщо йдеться про монетарну бідність, то на перший план завжди виходять сім'ї з дітьми, оскільки діти мають найвищі ризики бідності серед всіх соціально-економічних та соціально-демографічних груп населення України. Натомість, при аналізі немонетарних аспектів бідності, зокрема, депривацій, основний акцент переноситься на поселенський вектор, отже, профіль формується переважно за рахунок сільського населення [68].

Дитяча бідність вже традиційно визначає ключовий вектор формування української бідності. Рівень бідності в сім'ях з дітьми вищий порівняно з сім'ями без дітей за будь-яким монетарним критерієм: у 2018 році рівень відносної бідності сімей із дітьми в Україні складав 29,4%, абсолютної – 49,9%, при цьому

рівень бідності в сім'ях без дітей – відповідно 18,0% та 35,4%. Спостерігається чітка залежність: чим більше в сім'ї дітей, тим вищим є ризик потрапити до категорії бідних. Якщо показники бідності по сім'ях з однією дитиною знаходяться на рівні середньоукраїнських значень, то вже з появою другої дитини рівень бідності зростає у півтора рази – до 38,1% та 61,8% відповідно до критерію виміру.

Найвищі рівні бідності традиційно з року в рік притаманні багатодітним родинам – у 2018 році кожна друга з них (51,8%) є бідною за відносним критерієм та більше двох третин (70,7%) – бідні за абсолютним критерієм (рис. 5.5, рис. 5.6). Для багатодітних сімей також суттєво вищою за інші типи домогосподарств є глибина бідності – 27,5% за відносним критерієм та 33,4% за абсолютним (проти 18,5% та 24,0% відповідно для домогосподарств з однією дитиною). Отже, якщо серед всіх домогосподарств з дітьми багатодітні складають 5,1%, то серед бідного населення їх частка майже вдвічі більша (9,0%).

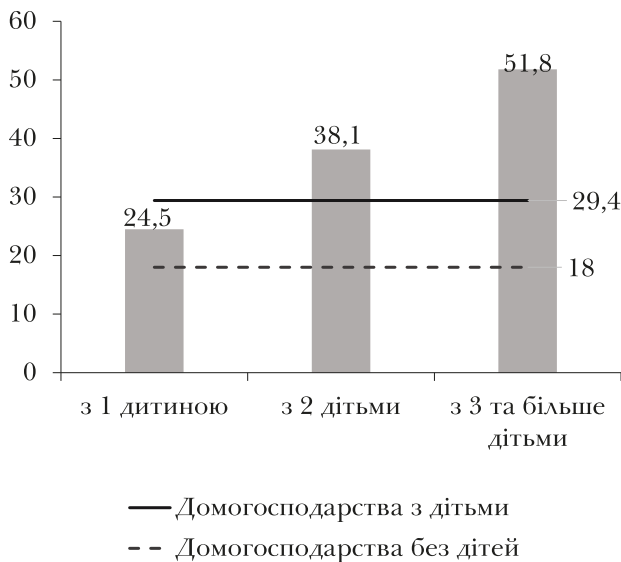

Рис. 5.5. Рівень відносної бідності залежно від числа дітей в домогосподарстві, 2018 р.

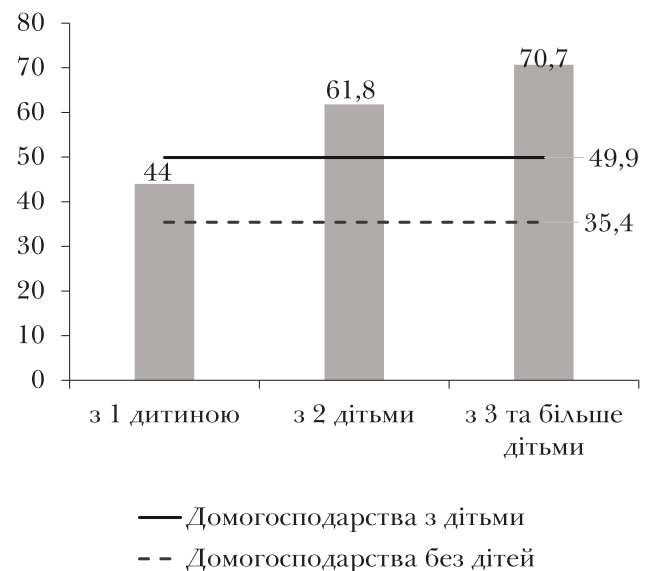

Рис. 5.6. Рівень абсолютної бідності залежно від числа дітей в домогосподарстві, 2018 р.

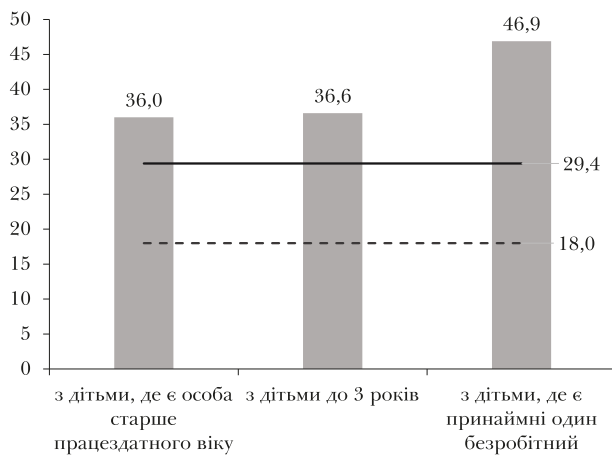
Джерело: Розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств

Від монетарної бідності більшою мірою потерпають діти до 3-х років та 3-6 років. Очевидно, щомісячна виплата допомоги при народженні дитини не компенсує втрату заробітку під час перебування матері у відпустці по догляду за дитиною. Саме тому наявність у домогосподарстві малолітньої дитини підсилює ризик бідності – у 2018 році рівень бідності в таких домогосподарствах у 1,5 рази перевищував середньоукраїнське значення (за відносною межею – 36,7% проти 24,4%) (рис. 5.7, рис. 5.8).

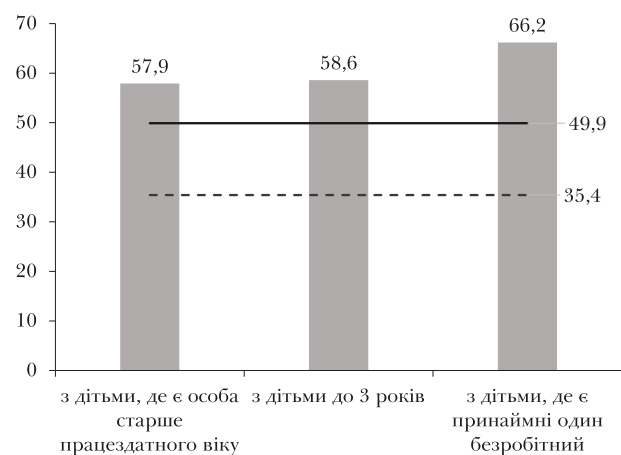
Досить висока бідність характерна для багатопокілнних сімей, де одночасно з дітьми і їх батьками проживають особи старших вікових груп (рівень відносної бідності становить 36,0%, а рівень абсолютної за витратами – 57,9%) внаслідок кількох причин. Середній розмір пенсії є меншим за межу бідності, отже, переважна більшість пенсіонерів за своїми доходами занижують матеріальний статус домогосподарства [140]. Крім того, проживання великою родиною часто є вимушеним через невисокі доходи або житлові проблеми, тому можна припустити, що у багатьох випадках не склад домогосподарства визначає підвищений ризик бідності, а низький рівень життя впливає на склад домогосподарства.

Рівень монетарної бідності у неповних сім'ях дещо нижчий порівняно з домогосподарствами з дітьми в цілому – за відносним критерієм він становить відповідно 28,3% проти 29,4%, а за абсолютним – 47,0% проти 49,9%. Проте, глибина бідності серед неповних сімей суттєво перевищує значення по домогосподарствах з дітьми в цілому – за відносним критерієм 24,2% проти 20,4%, а за абсолютним – 28,0% проти 25,5%. Загалом, за показником глибини бідності неповні сім'ї потрапляють до найбільш вразливих.

Істотно підвищує рівень бідності наявність у домогосподарстві безробітної особи, особливо це притаманно дитячим домогосподарствам. В домогосподарствах з дітьми, де є принаймні одна безробітна особа, рівень бідності в 1,6 – 2,1 рази вищий за домогосподарства з дітьми без безробітного – 46,9% проти 22,4% за відносним критерієм та 66,2% проти 41,4% за абсолютним критерієм.

— Домогосподарства з дітьми - - Домогосподарства без дітей

— Домогосподарства з дітьми - - Домогосподарства без дітей

Рис. 5.7. Рівень відносної бідності залежно від складу домогосподарств з дітьми, 2018 р.

Рис. 5.8. Рівень абсолютної бідності залежно від складу домогосподарств з дітьми, 2018 р.

Джерело: Розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств

Домогосподарства з дітьми, які мають найвищі ризики стати бідними (багатодітні та ті, що мають у складі безробітну особу), характеризуються і найнижчими шансами вийти із цього стану, оскільки глибина бідності для них за відносним критерієм становить відповідно 27,5% та 23,1% проти 20,4% по всіх домогосподарствах з дітьми. Це означає, що для наближення до межі бідності їм необхідно збільшувати свої доходи вищими темпами. Якщо тривалий час не вдається збільшити доходи та

підвищити статки родини принаймні до межі бідності, можна говорити про настання хронічної бідності, яка у випадку сімей з дітьми може перерости у спадкове явище.

Джерела інформації, зокрема обстеження умов життя домогосподарств, не дають можливості досліджувати процеси та стани у часі, оскільки передбачають повну щорічну ротацію домогосподарств, які беруть участь в опитуванні. Отже, відсутність панельних досліджень унеможливорює дослідження явища хронічної бідності на більш-менш достовірних інформаційних джерелах. Проте, опосередковані оцінки можна здійснювати за окремими сукупностями, які тісно корелюють з осередками бідності. Прикладом таких осередків можуть бути отримувачі допомоги малозабезпеченим сім'ям, які тривалий час безперервно перебувають у програмі.

Контингент малозабезпечених відображає зріз суспільства, що найбільш схожий з хронічно бідними. Найчастіше до категорії малозабезпечених потрапляють сім'ї з дітьми, зокрема, багатодітні, сім'ї з дітьми до 3-років, сім'ї з безробітними тощо. Аналіз тривалості перебування у програмі допомоги малозабезпеченим сім'ям свідчить про гостроту проблеми – практично кожна п'ята родина безперервно перебуває в програмі понад 5 років. Майже кожна друга сім'я у сукупності хронічно бідних – багатодітна, кожна сьома – має дитину до 3-х років, а кожна дев'ята – має у своєму складі безробітну особу (рис. 5.9, рис. 5.10).

Найбільш поширена бідність у сільській місцевості та малих містах. Даються взнаки обмеженість попиту на робочу силу, і, відповідно, нерегулярність зайнятості та нерівномірність отримання доходів. У сільській місцевості ринок праці переважно обмежується аграрним сектором, який вочевидь не може по-

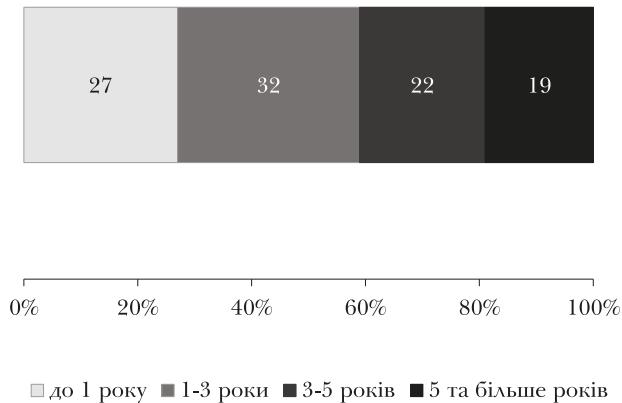

Рис. 5.9. Розподіл сімей з дітьми, що перебувають в програмі допомоги малозабезпеченим сім'ям, за терміном перебування у програмі 2018, %

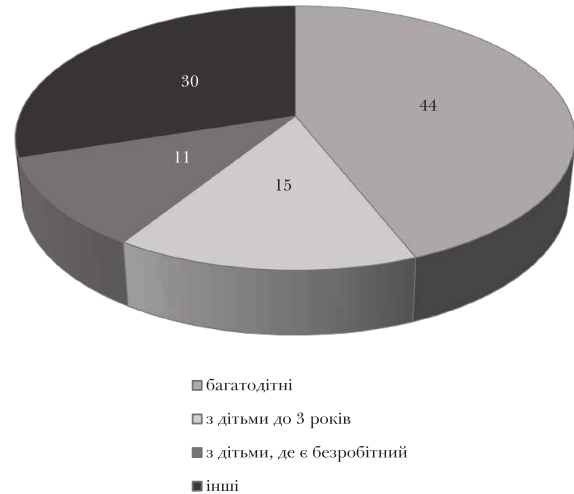

Рис. 5.10. Розподіл сімей, які перебувають в програмі допомоги малозабезпеченим сім'ям більше 5 років, за типом, 2018, %

Джерело: розрахунки за вибірковою базою даних отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям

глинути весь обсяг пропозиції робочої сили. Отже, обмеженість можливостей зайнятості в сільській місцевості, відсутність умов для масштабної трудової маятникової міграції сільського населення формує доволі високі ризики безробіття, а отже і бідності.

Стабільністю протягом двадцяти років відзначається наступна тенденція: ризик бідності є зворотно пропорційним розміру населеного пункту, тобто, якщо у великому місті (понад 100 тис. осіб) рівень відносної бідності у 2019 році становить 16,3%, то у малому від підвищується до 27,8%, а в сільських поселеннях – до 31,0%. Таким чином, в селах рівень бідності майже вдвічі перевищує значення великих міст (рис. 5.11).

Така специфіка почала чітко проявлятися з 2001 року, тобто з початком періоду зростання доходів та інших показників

життєвого рівня [100]. Єдиною особливістю і певним порушенням такої стійкої тенденції є зближення показників між малим містом та селом у період кризових явищ, точніше періоди поширення кризових явищ на показники бідності – у 2009-2011 роках та у 2015-2016 роках. Така ситуація свідчить про непристосованість здебільшого монофункціональних малих міст до кризових ситуацій, що призводить до погіршення становища населення та наближення показників бідності до значень сільських населених пунктів.

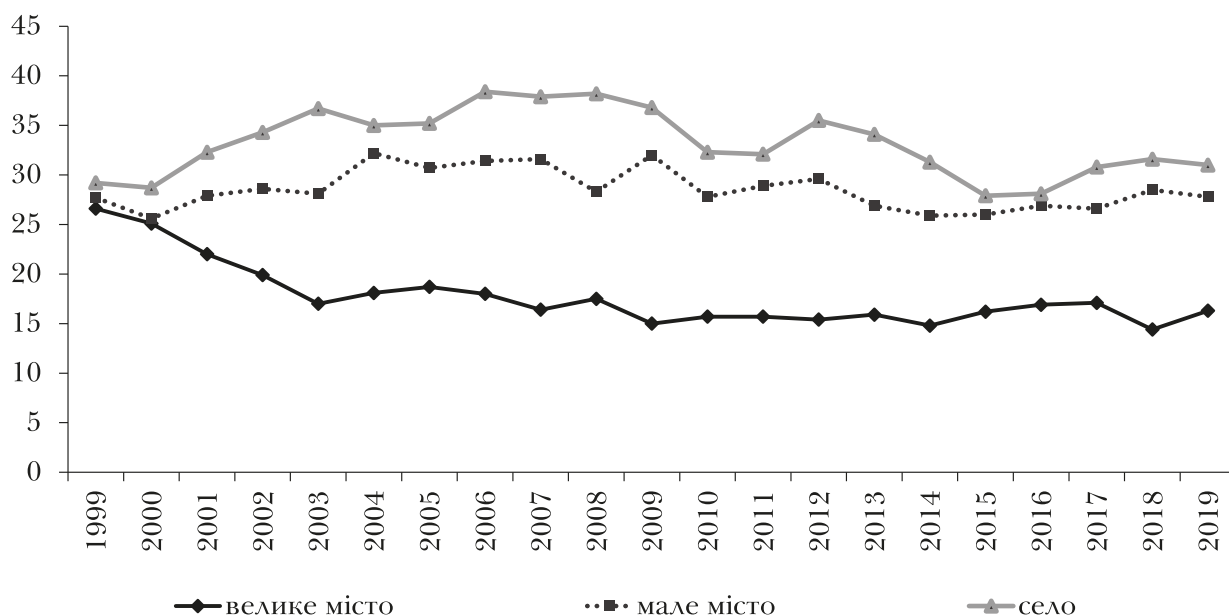

Рис. 5.11. Динаміка впливу рівня відносної бідності за типом населеного пункту, Україна, 1999–2019 рр., %

Джерело: Розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств

Поселенський фактор суттєво підсилює ризики дитячої бідності: рівень відносної бідності дітей у великих містах становить 18,3%, а у малих містах та селах він вдвічі вищий – відповідно 38,0% та 39,9% (рис. 5.12). У сільській місцевості проживає 41,4% усіх бідних дітей, хоча загалом в селах мешкає менше третини дітей (31,7%) (рис. 5.13). При зменшенні розміру насе-

леного пункту ризик бідності домогосподарств з дітьми зростає більшими темпами, ніж серед домогосподарств без дітей.

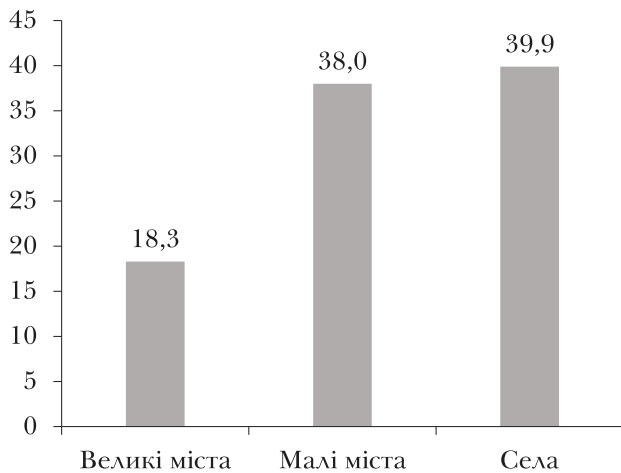

Рис. 5.12. Рівень відносної бідності серед дітей залежно від місця проживання, %, 2018 р.

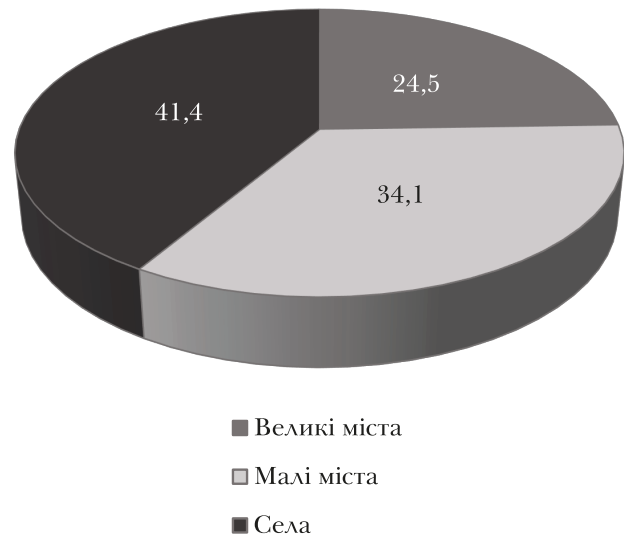

Рис. 5.13. Розподіл бідних дітей (за відотною межею бідності) за типом населеного пункту, %, 2018 р.

Джерело: Розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств

Чи не єдиним чинником, який сприяє виходу домогосподарств із стану бідності, є наявність осіб з вищою освітою – за наявності хоча б однієї особи з вищою освітою частка бідних скорочується досить істотно в усіх типах домогосподарств. Для домогосподарств з дітьми рівень бідності зменшується з 39,2% до 29,7%, а для домогосподарств без дітей – з 26,3% до 13,5% за умови появи в домогосподарстві лише однієї особи з вищою освітою.

Отже, профілі української бідності залишаються практично незмінними впродовж двадцяти років досліджень, ті ж самі групи формують сукупність бідних і визначають осередки підвищених ризиків бідності. Проте, на фоні стабільних профілів почали з'являтися нові прояви та форми бідності. Пошуковий

аналіз, здійснений на основі існуючих інформаційних джерел та експертних висновків, дає підстави для ідентифікації чотирьох нових проявів бідності, які трансформуються у нові форми бідності [146].

Насамперед, це *бідність через захворювання або медична бідність*. Зниження фінансової спроможності домогосподарств, особливо в частині так званих вільних від обов'язкових витрат коштів, співпало в часі з процесами постійного звуження каналів фінансування системи охорони здоров'я з бюджетів всіх рівнів, відомчих структур та страхових фондів. До цього вже традиційно додавалося недосконале управління галуззю і, відповідно, неефективне ціноутворення на комерційні медичні послуги, які не змогли створити справжньої конкуренції у сегменті середніх прошарків суспільства. Всі ці процеси разом призвели до ситуації, коли більш-менш серйозне захворювання одного з членів сім'ї (особливо з необхідністю хірургічного втручання) могло стати причиною настання бідності для родини з середніми доходами.

До 2009 року ця форма бідності не була чітко окресленою, ситуація залежала від низки чинників і по-різному складалась залежно від місця проживання, відомчого підпорядкування медичного закладу, можливості отримати допомогу від родичів, належності до пільгових категорій тощо. Отже, впродовж міжкризових років традиційно вкрай важкі захворювання спричиняли бідність сімей. Натомість, в подальші роки проблема зазнає критичних масштабів: за період 2005–2012 років витрати домогосподарств на охорону здоров'я зросли майже вдвічі (за системою національних рахунків у співставних цінах 2012 року)²⁹, а реальні грошові доходи домогосподарств виросли за

²⁹ Розраховано на основі даних статистичних збірників: Національні рахунки

цей період лише у 1,6 рази³⁰. Зрозуміло, що у 2013–2015 роках дане співвідношення суттєво погіршилось, і численні родини опинилися в ситуації виживання. Після 2016 року, коли почали зростати реальні доходи населення, не могло відбутися швидких змін у ризиках медичної бідності, адже впродовж 2017-2019 років зростання доходів та зниження рівня монетарної бідності не набуло вражаючої динаміки, а події 2020 року можуть суттєво погіршити ситуацію. Якщо врахувати, що плата за медичні товари та послуги частіше не залежить від фінансової спроможності домогосподарства³¹, а визначається специфікою захворювання, то можна припустити, що досить висока частка населення стикається з серйозними ризиками збідніння у зв'язку з хворобою одного з членів родини.

Друга специфічна форма бідності пов'язана з успадкованою ще з радянських часів житловою проблемою, яка в умовах перманентних кризових явищ загострюється та набуває ознак **бідності за ознакою житлових умов**. Значний відсоток родин традиційно має незадовільні житлові умови як за кількісними, так і за якісними характеристиками помешкання. В останні роки набуває дедалі більшого поширення практика оренди квартир тими сім'ями, які отримують пристойні поточні доходи, проте не мають власного житла та хочуть покращити свої житлові умови. Звуження ринку праці внаслідок останніх витків кризи, загострення кризових явищ поставили в особливо хитку ситуацію ті сім'ї, які вирішували житлову проблему шляхом орен-

України за 2011 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2013 – С. 27-31; Національні рахунки України за 2012 рік. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – С. 25–29.

³⁰ Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств, що проводить Держслужба статистики України на постійній основі.

³¹ Якщо при купівлі споживчих товарів та послуг є широкий вибір за ціновою групою, то у випадку з медичними товарам та послугами такий вибір вкрай обмежений.

ди житла за рахунок поточних доходів. Втрата бодай одного з джерел доходів для таких сімей означала фактичну втрату традиційних житлових умов і значне погіршення умов життя в цілому.

Тісно пов'язаним з житловою проблемою, але окремим проявом бідності сьогодні є кредитно-фінансова неспроможність домогосподарств. З одного боку, її заручниками стали практично всі сім'ї зі значними кредитними зобов'язаннями, особливо у валюті, оскільки впродовж тривалого періоду в країні відбувалися процеси звуження купівельної спроможності доходів і, відповідно, так званих вільних коштів. Отже, віддавати борги з року в рік ставало важче, а накопичення боргу ставить родини у ситуацію безвиході. З іншого боку, значна кількість родин, вимушених сьогодні за різних обставин звертатися за кредитами, потрапляють в кабалу через надвисокі банківські ставки. А група традиційно бідних взагалі обмежена у можливості кредитування. Таким чином, масштабність явища заборгованості перед банківськими установами та надвисокі ставки по кредитах на фоні зниження реальних доходів населення дають підстави говорити про **бідність за ознакою заборгованості**.

Внаслідок бойових дій на Донбасі у 2014 році з'явилася нова форма бідності – **раптова бідність через втрату майна та джерел для існування**, під дію якої підпали як вимушені переселенці, так і сім'ї, постраждалі внаслідок бойових дій на територіях проживання. Станом на кінець 2014 року чисельність зареєстрованих переселенців наближалася до одного мільйону осіб, і більшість з них опинились у зоні ризику раптової бідності, оскільки не мали значних заощаджень, здатних компенсувати втрати (навіть тимчасові), або рівня кваліфікації, який гарантував би відновлення на новому місці проживання тру-

дових джерел доходів повною мірою. Оцінити масштаби втрат майна та ризику раптової бідності населення, яке залишилося у місцях постійного проживання, надзвичайно важко внаслідок цілого комплексу причин.

Всі означені форми бідності висувають нові виклики для політики, оскільки не можуть бути подолані лише традиційними методами – через політику оподаткування, перерозподіл доходів, вдосконалення політики на ринку праці та у системі соціальної підтримки. Розробка нових напрямів політики вимагає всебічної оцінки явища, ідентифікованого в сьогоденних реаліях. На жаль, для поглибленого дослідження проблеми існуюче інформаційне поле є завузьким, проте, воно дає можливість окреслити масштаби явища та дати окремі структурні оцінки [146].

Нові підходи у вимірі бідності впродовж останніх десятиріч зосереджувалися на розвитку немонетарної складової, що вкрай ускладнювало методичний апарат та знижувало точність оцінок. Проте, немонетарна бідність є причиною та наслідком монетарної бідності, тобто, так чи інакше замикається на традиційних вимірах.

Коли ми говоримо про масштаби монетарної бідності, то маємо на увазі ті сім'ї, які опинилися за проведеною межею. Ми можемо впевнено стверджувати, що такі сім'ї є вразливими до будь-яких зовнішніх обставин, оскільки вже вимушені відмовляти собі в найнеобхідніших благах для нормального життя. Проте, існує певна група сімей, чії доходи перевищують межу бідності, але ця дистанція настільки незначна, що будь-які негативні суспільні процеси та явища можуть спричинити різке погіршення їх становища. Отже, вони займають нестійку позицію у соціальній ієрархії та мають вищі за середні по країні

ризика бідності, а отже є вразливими (рис. 5.14). Чисельність групи вразливих до бідності напряму залежить від специфіки розподілу населення за доходами. В українських реаліях, коли скупченість у зоні низьких доходів є високою, чисельність групи вразливих може перевищувати чисельність саме бідних.

Рис. 5.14. Теоретична схема розподілу населення за ступенем вразливості до бідності

Джерело: розроблено автором

Якщо виходити з такої позиції, то поширення нових форм бідності зачіпає насамперед групи бідних та вразливих до бідності, і значно меншою мірою – тих, хто має стійке матеріальне становище. Проте, надзвичайно складно провести межу між вразливістю до бідності і стійким становищем. Доцільніше обґрунтовувати межу вразливості окремо для кожної з визначених нових форм бідності [146].

Наприклад, якщо ми говоримо про *бідність через захворювання*, то навіть представники найбільш забезпечених 10% населення

можуть опинитися в критичному стані у випадку складної хірургічної операції, необхідності лікування за кордоном та ін. Наприклад, у 2013 році домогосподарство з 10-ї децильної групи мало витрати на охорону здоров'я понад 72 тисячі грн. на рік, що становило 73% річного бюджету домогосподарства. Кошти, які залишилися після оплати медичних товарів та послуг, становили два прожиткових мінімуми на особу на місяць. Таким чином, домогосподарство не потрапило до категорії бідних, хоча і втратило левову частку своїх доходів на лікування. Інше домогосподарство (із сьомої децильної групи) витратило за рік майже 37 тисяч грн. на охорону здоров'я, що становило 40% його річного бюджету. В результаті таких витрат ресурси домогосподарства скоротилися до 1154,6 грн. на особу на місяць, що лише на 40 грн. перевищує прожитковий мінімум, проте є на 33 грн. нижчим за межу відносної бідності (1187 грн. у 2013 році). Таким чином, це домогосподарство опинилося серед бідних внаслідок витрат на лікування, хоча мало досить пристойні доходи.

Однак, у разі необхідності проведення нескладної операції із середнім реабілітаційним періодом таким сім'ям нічого не загрожує. Натомість, бідні сім'ї вимушені будуть для такого лікування накопичувати борги, а вразливі до цього виду бідності витратять всі свої резерви, і, вірогідно, перейдуть до категорії бідних. У гіршому випадку такі сім'ї взагалі не зможуть скористатися послугами охорони здоров'я: у 2019 році 24,4% населення (а у сільській місцевості – 26,5%), яке потребувало лікування, не змогли отримати медичні послуги або купити необхідні ліки переважно через відсутність коштів.

Якщо провести межу вразливості до бідності внаслідок захворювання на рівні прожиткового мінімуму, збільшеного на розмір фактичних медіанних витрат на медичні товари та по-

слуги, то частка вразливих (крім бідних за критерієм прожиткового мінімуму) становитиме близько 16%, а рівень бідності (включаючи вразливість) сягатиме майже 36% (табл. 5.1). У випадку використання не медіанних, а середніх витрат на охорону здоров'я, рівень бідності зростає до 55,4%. Якщо у якості межі вразливості до даної форми бідності використати максимальні фактичні середньомісячні витрати (6024 грн. на особу на місяць у 2013 році) і припустити, що домогосподарство витрачатиме всі свої ресурси на лікування, не залишивши при цьому навіть мінімальних коштів на споживання, то рівень бідності перевищить 99%.

Таблиця 5.1.

Оцінка рівня бідності внаслідок захворюваності та рівня вразливості до даної форми бідності за різними порогами, 2013 р.

Поріг вразливості до медичної бідності	Частка вразливих до медичної бідності (без бідних), %	Рівень медичної бідності, %
Прожитковий мінімум + річні медіанні фактичні витрати на медицину	16,1	35,9
Прожитковий мінімум + річні середні фактичні витрати на медицину	35,6	55,4
Прожитковий мінімум + річні медичні витрати між 8-ю і 9-ю децильними групами (за медичними витратами)	45,7	65,5
Максимальні середньомісячні фактичні медичні витрати	79,5	99,3

Джерело: Розраховано за мікроданими Обстеження умов життя домогосподарств у 2013 році

Таким чином, у випадку настання неважкої хвороби, лікування якої потребуватиме медіанних чи середніх витрат, серед бідних може додатково опинитися від 16,1% до 35,6% населення, а рівень вразливості до бідності внаслідок захворюваності становитиме 35,9-55,4%. У випадку настання тяжкої хвороби, яка потребує витрачання значних коштів (навіть для забезпечених верств населення), серед бідних ризикують опинитися майже всі українські родини, включаючи представників десятої децильної групи.

Зрозуміло, що обстеження домогосподарств традиційно недоохоплює певний відсоток заможного населення, яке цілком може витримати критичні медичні витрати. Якщо виходити з того, що 5% населення має якісно вищі за решту населення життєві стандарти, засновані на принципово вищих статках, то саме ці 5% будуть невразливими до медичної бідності у разі надвисоких витрат на охорону здоров'я.

Якщо розглядати бідність у немонетарному вимірі, то нараженими на ризик через захворювання також вважаються особи, які не можуть з інфраструктурних причин вчасно отримати допомогу. Такі особи чи сім'ї доповнюють групу вразливості до медичної бідності, вони переважно мешкають у сільській місцевості: так 38,9% сільських домогосподарств потерпає від незабезпеченості населеного пункту послугами швидкої медичної допомоги, а 28,3% – від відсутності поблизу житла будь-якої медичної установи. В окремих випадках навіть впевнене фінансове становище домогосподарства не може компенсувати інфраструктурну недоступність медичних послуг, а для вразливих до бідності сімей такі проблеми суттєво посилюють негативні впливи.

У випадку *бідності за житловими умовами* теоретична

схема дослідження виглядає по-іншому. Однозначно бідними за цією формою можна вважати ті сім'ї, які мають незадовільні житлові умови за наявності хоча б одного фактору: замала площа житла, високе навантаження мешканцями на одну кімнату, відсутність елементарних зручностей, аварійність чи занедбаність помешкання внаслідок відсутності капремонту. Набагато важче визначити контингент вразливих до житлової бідності, адже його фактично можна виокремити лише серед сімей, які орендують житло. Решті сімей можна у якості межі вразливості присвоювати середню за регіоном орендну плату за житло, але такий підхід має цілу низку припущень та обмежень.

Сьогодні більше половини населення країни потрапляє під визначення житлової бідності, оскільки їх умови проживання мають принаймні одну негативну характеристику: 8,2% – вкрай малу житлову площу, майже 9% – надвисоке навантаження особами на одну кімнату, 28% мешкають у вкрай застарілому і занедбаному житлі, а практично кожна п'ята особа проживає у помешканні без елементарних зручностей (табл. 5.2).

Таблиця 5.2.

Поширеність ознак житлової бідності, %, 2019 р.

Ознаки житлової бідності	Частка населення, що мають відповідні ознаки житлової бідності
Житлова площа менше 7,5 кв. м на особу	8,2
Навантаження більше 2-х осіб на 1 кімнату	8,9
Будинок збудовано до 80-х років і не було жодного капремонту	28,1
Відсутність туалету зі зливом (каналізації) в помешканні	18,4

Джерело: дані Державної служби статистики України

Згідно даних обстеження домогосподарств у 2019 році 4,7% домогосподарств вирішує житлову проблему шляхом оренди житла (табл. 5.3). За даними обстеження 2013 року³² з кожною квінтильною групою зростала частка винаймачів житла, і при цьому зменшувався ризик втрати основних джерел доходів. Проте, у нестабільній економічній ситуації ризик втрати роботи і основних джерел для існування менше корелює з добробутом родини, на відміну від періоду економічної стабільності. Зрозуміло, що представники п'ятої квінтильної групи мають більше шансів «втриматися на плаву» у важкі часи, проте серед винаймачів житла вони складають менше третини (31,7%). Отже, можна припустити, що близько 2,5% сімей підпадуть під дію житловою бідності у разі втрати одного з основних джерел доходів. Отже, рівень житлової бідності, включаючи сегмент вразливості, у 2013 році становив 53,6%.

Таблиця 5.3.

Розподіл винаймачів житла за квінтільними групами, 2013 р.

Квінтільні групи за витратами	Частка винаймачів житла за квінтільними групами, %	Розподіл винаймачів житла за квінтільними групами, %
1	1,83	11,45
2	2,05	12,76
3	3,26	20,34
4	3,81	23,73
5	5,17	31,71
Україна	3,22	100

Джерело: Розраховано автором за мікроданими Обстеження умов життя домогосподарств у 2013 році Державної служби статистики України

³² Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств, що проводить Держслужба статистики України на постійній основі

Ще складнішою є ситуація з оцінкою **бідності за ознакою заборгованості**, адже в даному випадку важко провести саму межу бідності, і, зрозуміло, набагато складніше визначити межу вразливості до даної форми бідності. Вчасне повернення кредитів може стати проблемою для значної частки домогосподарств, насамперед, через зменшення або часткову втрату основних джерел доходів. Отже, навіть далеко небідні сім'ї можуть опинитися у зоні вразливості, особливо ті з них, які позичали гроші у валюті і стали заручниками не лише зниження реальних доходів і зменшення умовно вільних коштів, але й знецінення гривні. Якщо припустити, що переважна більшість сімей, які повертали кредити, може в будь-який момент потрапити до категорії фінансово неспроможних внаслідок втрати доходів, знецінення гривні тощо, і додати до них бідних за критерієм прожиткового мінімуму, які мають мізерні шанси скористатися кредитом, а тим більше його повертати, то рівень бідності за ознакою заборгованості можна оцінити у 30%.

Абсолютно новим явищем для України стала **бідність внаслідок бойових дій**. Сім'ї, які ще до війни були бідними, а в результаті військових дій ще й втратили майно (через евакуацію чи руйнування помешкання), опинилися на межі виживання і могли розраховувати виключно на підтримку держави та волонтерів. До другої групи можна віднести сім'ї, які раніше мали певні заощадження та непогану роботу, і відповідно дуже низькі ризики бідності, але внаслідок бойових дій втратили все і раптово стали бідними. Це і є група так званих нових бідних. Межа вразливості до цієї форми бідності (межа третьої групи) проходить надто високо, оскільки накопичення чи поточні доходи постраждалих сімей мали покривати такі вартісні трати, як оренда житла, оновлення вкрай необхідного у щоденному

користуванні втраченого (або навіть тимчасово втраченого) домашнього майна, одягу та взуття, навчальних товарів для дітей тощо.

Отже, форма раптової бідності внаслідок бойових дій та пов'язаних з ними процесами може розглядатися наступним чином (рис. 5.15). З чотирьох шарів постраждалого від бойових дій населення лише верхня частина, яка мала дуже впевнене матеріальне становище (суттєві рахунки у банках, нерухомість в непостраждалих районах тощо) або надвисокий рівень кваліфікації у конкурентному сегменті, змогла зберегти прийнятний рівень життя і не опинитися у зоні ризиків бідності (5%). Решта населення постраждалих територій тією чи іншою мірою стала заручником ситуації і потрапила у зону раптової бідності або балансувала на її межі.

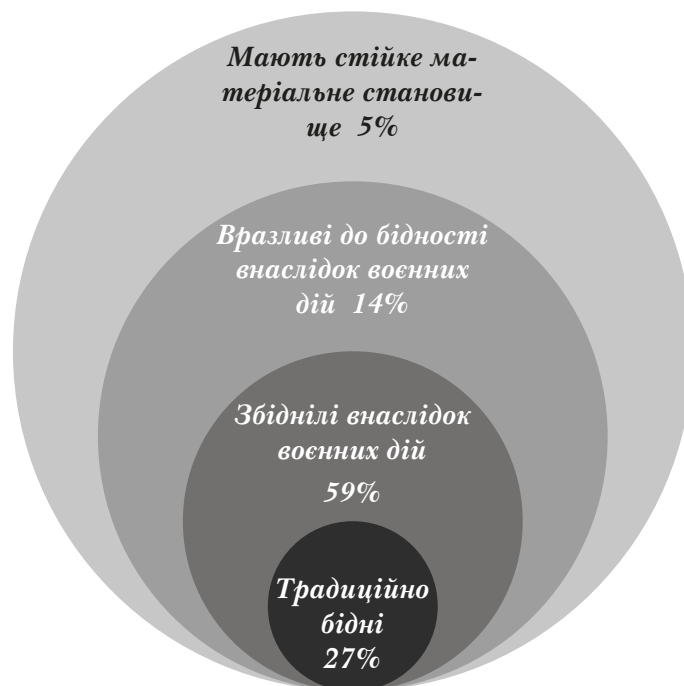

Рис. 5.15. Оцінка ризиків раптової бідності населення Донецької та Луганської областей внаслідок бойових дій на Донбасі, станом на 2014 рік.

Джерело: розрахунки традиційно бідних здійснено за мікрофайлом обстеження умов життя домогосподарств; решта – оцінки автора

Оцінки масштабів *раптової бідності внаслідок бойових дій* були і залишаються вкрай обмеженими з різних причин. По-перше, за той період часу, що минув з початку війни, статистичні потоки інформації суттєво не трансформувалися через невизначеність розвитку подальшої ситуації. По-друге, нестандартність ситуації потребує додаткових до традиційних джерел інформації з метою поглибленого дослідження ситуації, адже в рамках діючої системи спостережень неможливо виявити всі аспекти явища. Крім того, досить значна частина населення сьогодні залишається на окупованих територіях, і оцінити їх тодішні та нинішні стани просто неможливо.

Станом на перший квартал 2014 року більше половини населення Донецької та Луганської областей (59,1%) мало доходи в межах від одного до двох прожиткових мінімумів, ще 27,4% – взагалі нижче прожиткового мінімуму. Отже, лівова частка мешканців, які могли опинитися у зоні бойових дій, підпадала під визначення раптової бідності або вразливості до неї: з 6 млн. мешканців зони АТО і прилеглих територій більше 5 млн. потрапили або до групи раптово збіднілих або до групи вразливих до бідності внаслідок бойових дій, незалежно від того, переїхали вони в іншу частину країни чи залишилися в місці постійного проживання.

Отже, ідентифіковані нові форми української бідності мають принципову відмінність від поширених раніше. Здійснені на основі доступних інформаційних джерел та експертних припущень оцінки свідчать про масштабність нових проявів явища бідності та високий ступінь вразливості до них, що дає підстави для обґрунтування необхідності вдосконалення інформаційного середовища дослідження, зміни теоретико-методологічних підходів, перегляду традиційних напрямів у формуванні дер-

жавної політики протидії бідності та соціальному відторгненню.

5.3. Український середній клас: тенденції та перспективи

Впевнене зростання економіки у 2017-2019 роках обіцяло повне відновлення показників до значень початку фінансово-економічної кризи 2008 року, проте, негативні економічні сигнали кінця 2019 – початку 2020 років перейшли в серйозне падіння внаслідок епідемічно-карантинних заходів. Як в таких умовах почувався середній прошарок суспільства, коли він був найбільш чисельним та найбільш стабільним, і мав реальні шанси стати базою для формування середнього класу?

На жаль, глобальні тенденції свідчать, що у новому тисячолітті середній клас зазнає негативних трансформацій, він втрачає свій вплив як через чисельне зменшення, так і через звуження його фінансової спроможності [205, с. 21]. Основна причина пов'язана насамперед із трансформацією доходів від зайнятості у сегменті професій середнього класу. Поляризація ринку праці та виникнення нестандартних форм зайнятості впродовж останніх десятиріч вплинули на шанси потрапити до середнього класу за рівнем заробітків, а цифровий розвиток та технологічні трансформації сприяли розмиванню кола професій, які традиційно асоціювались із середнім класом. На тлі зростаючої нерівності (між людьми, соціальними групами, країнами, континентами) найбільших втрат зазнає саме середній клас.

На глобальному фоні український середній клас, який так і не зміг сформуватись у потужну суспільну групу, має відчувати негативний вплив внутрішніх та зовнішніх чинників. Багато-

річні дослідження свідчать, що середньодохідна група не наділена специфічними рисами, притаманними середньому класу. Їх споживча поведінка, фінансова спроможність, майнове забезпечення, установки та суб'єктивні оцінки в більшості не відповідають класичним уявленням щодо особливої соціальної групи зі специфічними суспільними функціями.

Українські дослідники у галузі економічних наук використовують термін «середньодохідна група населення» чи «населення з середніми доходами»; визначається така група у тому числі на основі аналізу природних розривів ранжованого ряду 1 %-х груп за показником доходів чи витрат [48, с. 150; 53, с. 80].

Всупереч уявленням про сімейність класичного представника середнього класу і розгляду саме сім'ї у якості досліджуваного об'єкту при вивченні середнього класу, типовими представниками середньодохідної групи населення в Україні виступають одно- або двоосібні домогосподарства, при чому кожне третє домогосподарство представлене одинаками, а лєвова їх частка не має у своєму складі дітей. Проте, інші демографічні та соціально-економічні характеристики представників середньодохідної групи здебільшого відповідають поширеним уявленням: домогосподарства складаються переважно з осіб працездатного віку і належать до вікової групи до 49 років; вони проживають здебільшого у великих містах; мають у своєму складі переважно осіб з вищою освітою; найчастіше працюють за наймом; а головне – їх професійна діяльність, як правило, відповідає отриманій освіті, що не завжди є типовим для українських реалій [53].

Портрет класичного представника середньодохідної групи дає основні відповіді на питання щодо джерел формування доходів домогосподарства: їх основна частина має надходити від зайнятості, а вплив соціальних трансфертів має бути мінімаль-

ним. Дійсно, понад 60% доходів таких домогосподарств складають оплата праці та підприємницький дохід, проте, соціальні трансферти у вигляді не лише пенсій та стипендій, але й соціальної допомоги формують більш як п'яту частину їх бюджету. Отже, далеко небідні домогосподарства вважають прийнятним отримувати не лише категорійні виплати і компенсації (соціальні пільги, різні види допомоги на дітей тощо), але й адресні види соціальної підтримки (житлові субсидії та допомогу мало-забезпеченим сім'ям), для оформлення яких необхідно кожні шість місяців збирати довідки і звертатися до органів соціального захисту за призначенням виплат.

Наявність у структурі доходів представників середньодохідної групи таких джерел, як соціальна допомога, свідчить, з одного боку, про неефективну діяльність органів соціального захисту щодо виявлення цільових контингентів в умовах значних масштабів незареєстрованих доходів, а з іншого – про специфічні ціннісні орієнтації досліджуваної групи, більш характерні для соціально вразливих і неактивних членів суспільства, націлених на максимальне отримання всіх можливих видів державної підтримки, ніж для класичного представника середнього класу.

Споживчі характеристики українського населення віддзеркалюють низку проблем, пов'язаних з низькою купівельною спроможністю, періодичним накопиченням нереалізованого попиту та з загалом низькою культурою споживання. Середньодохідна група відтворює риси, притаманні споживчій поведінці населення країни в цілому. Їх раціон харчування є незбалансованим – з переважанням жирів і недоспоживання білків на фоні надмірної енергетичної цінності добового споживання, хоча вищий рівень доходів (наприклад, порівняно з бідними),

дозволяє урізноманітнити їх раціон більш корисними для здоров'я та життєдіяльності групами продуктів.

Загалом споживча складова портрету представника середньодохідної групи на сьогодні не є чітко вираженою і сформованою. В цілому, споживча поведінка і споживчі настанови представників даної групи характеризуються не лише намаганням забезпечити родину певним набором товарів та послуг, а також усвідомленням необхідності здійснювати соціальні інвестиції. Виходячи з оцінки фінансової спроможності та структури фактичних витрат, можна сказати, що їх доходів вистачає, аби: 1) задовольняти потреби в харчуванні за власними смаками; 2) отримувати необхідні послуги сфери охорони здоров'я та освіти на платній основі; 3) дотримуватися принципу «серединності», що гарантує наявність у побуті товарів і послуг не розкоші, але забезпеченості – певної нерухомості, транспортних засобів, сучасної техніки; 4) проводити вільний час «з користю» і мати доступ до традиційних форм дозвілля (туризм, спорт, відвідування музеїв, театрів, концертів тощо); 6) брати кредити та позики, здійснювати певні заощадження. Проте, значною проблемою для багатьох представників групи є поїздки з сім'єю на відпочинок та накопичення коштів для великих покупок і ведення власної справи. Загалом низька частка заощаджень у витратах представників групи з середніми доходами (які до того ж зазвичай не перетворюються на інвестиційний капітал) свідчить про невідповідність сталим уявленням про середній клас.

Домогосподарства середньодохідної групи традиційно краще забезпечені рухомим та нерухомим майном. Забезпеченість товарами тривалого користування у цій групі є помітно вищою порівняно із загальноукраїнськими показниками, до того ж це характерно не стільки для традиційних, скільки для

рідковживаних і високовартісних товарів. Натомість, щодо володіння нерухомістю не можна зробити однозначних висновків. Наприклад, володіння землею в Україні не означає наявності високого майнового статусу, який приносить дохід. Тому частка власників великих земельних ділянок серед представників досліджуваної групи менше, ніж в середньому по країні. Придбання житла сьогодні є практично недоступним для групи населення із середніми доходами, тому вони вирішують житлову проблему (у тому числі пов'язану з роз'єднанням багатопокілних сімей) шляхом оренди житла. Завдяки цьому домогосподарства досліджуваної групи у своїй більшості мешкають в більш просторому житлі, кількість кімнат у якому є не меншою від числа осіб, які там проживають. Отже, завдяки вищому рівню поточних доходів вони можуть за необхідності винаймати помешкання, проте неспроможні у фінансовому сенсі накопичити достатньо коштів на придбання власного житла.

Представники середньодохідної групи оцінюють купівельну спроможність своїх доходів набагато краще, порівняно із середньостатистичним українським домогосподарством, проте, у кожному п'ятому домогосподарстві з середніми доходами відмовлялися собі в найбільш необхідному. Отже, середньодохідна група має проблеми, схожі із загальносуспільними, зокрема, щодо можливості покращення житлових умов, нестачі так званих відносно вільних коштів для накопичення тощо. Проте, специфічною рисою для них є помітно вищий, порівняно з середньоукраїнським, відсоток бажаючих спрямувати кошти на розвиток підприємництва. Представники даної групи більше опікуються освітою, роботою і кар'єрою, матеріальним добробутом, підтриманням соціальних зв'язків порівняно з середньостатистичними представниками українського суспільства.

Проте, базові характеристики життєвого рівня середньодохідної групи здебільшого не відповідають уявленням українців про середній клас, оскільки суттєво поступаються стандартам розвинутих країн. Отже, з об'єктивної точки зору, в Україні є певна серединна за рівнем доходів і фінансових можливостей група, яка б могла стати основою майбутнього середнього класу. До того ж, ця група здебільшого має необхідні освітні і професійні характеристики. Проте, оскільки суспільство сьогодні схильне перебільшувати значимість матеріальної складової та занижувати самооцінку власних статків, середньодохідна група не має основної характеристики для перетворення її на середній клас – самоусвідомлення себе як особливої соціальної групи, здатної стати потужною рушійною силою суспільства.

Традиційно, середній клас виконує кілька ключових функцій у суспільстві. В економічному контексті він сприймається як основний платник податків та зборів, що формує бюджети всіх рівнів, а отже забезпечує фінансування соціального захисту та виведення сімей із бідності. Потужна серединна група визначає вектор споживчої поведінки населення і робить основний вклад у інвестиційний потенціал країни, тим самим виступає ключовим фундатором внутрішнього ринку та запорукою інклюзивного зростання. Натомість, неекономічна функція середнього класу подекуди має першочергове значення: участь у громадських та політичних інститутах, забезпечення контролю за діями влади та лобювання інтересів більшості суспільства є запорукою функціонування демократичних інститутів і гарантією політичних свобод. Відсутність потужного середнього класу практично унеможливорює становлення громадянського суспільства.

Чим небезпечна відсутність середнього класу, насамперед,

для українського суспільства? Адже економічну функцію тією чи іншою мірою автоматично переймають інші групи населення. Можливо, модель полярного суспільства зі зсувом розподілу у бік низьких доходів має право на існування у сучасному світі, враховуючи глобальні тенденції? Проте, така модель не дає шансів для суспільного розвитку. Якщо потужна серединна група не лобіює інтереси більшості суспільства, тоді малочисельна група надзаможних починає активно лобіювати виключно свої інтереси. За таких умов і без того зміщений розподіл починає далі зсуватись у бік низьких доходів, а на кожному наступному етапі все активніше зі своїх позицій витискають середні, фінансово спроможні, прошарки суспільства. Створюється замкнене коло, коли відсутність чисельної середньодохідної групи, яка мала бути основою для формування середнього класу, провокує постійне звуження цієї ж групи.

Виявити тенденції у формуванні українського середнього класу та оцінити його перспективи на перший погляд видається надскладним завданням, насамперед, з огляду на різноманітність трактувань поняття. Крім того, визначення середнього класу містить сильну конотаційну складову і кожен дослідник уявляє «портрет» із певним набором характеристик, що використовують у якості критерію віднесення до страти або ознаки страти. Проте, незважаючи на переважний суб'єктивізм при складанні переліку обов'язкових ознак та станів, у дослідників різних суспільних наук наявний більш-менш традиційний «набір» критеріїв, який визнають базовим.

Зазвичай виникає проблема не лише методологічного, але й практичного характеру, адже виокремлення кола осіб (сімей) за комплексом ознак потребує спеціального інформаційного забезпечення, що ускладнює або навіть унеможливорює отриман-

ня достовірних оцінок. Крім того, кожне наступне «нанизування» ознак (критеріїв) визначення середнього класу призводить до звуження кола осіб, які такими характеристиками наділені. Ігнорування ж одного з критеріїв через відсутність інформації веде до зміщення оцінок та неможливості проведення співставних порівнянь. Особливо це стосується довгих динамічних рядів (10 років та більше), коли інформаційні джерела та структури даних зазнають трансформацій, зміни рівня доступності окремих сегментів інформації тощо. Окремою проблемою виступає співставність даних для порівнянь між країнами.

Дослідники для вирішення означених проблем обирають або високовартісне спеціальне опитування населення (які подекуди поширюються на групи країн), або шлях оцінювання за тими ознаками, які певною мірою вже доступні в інформаційному полі. У другому варіанті доступність інформації може бути не лише обмежуючим чинником, але й навпаки, впливати на розширення методологічних підходів через використання опосередкованих ознак за відсутності прямих індикаторів. Але такий шлях може зміщувати акценти дослідження.

Очевидно, що для виявлення тенденцій у формуванні та розвитку середнього класу при аналізі довгих рядів динаміки можна розраховувати на співставність даних виключно за монетарним підходом – на основі доходу або витрат. Дослідження так званої середньодохідної групи на тривалому часовому відрізку дає змогу виявити тенденції формування ядра середнього класу або групи, яка може стати основою майбутнього середнього класу. Крім того, довгі ряди динаміки, побудовані на монетарному критерії виокремлення середнього класу, дають можливість оцінювати перспективи розвитку даної страти, адже фінансову спроможність у сучасному світі визнано ключовою.

човою характеристикою впливовості середнього класу. А суто український досвід досліджень свідчить, що основною перешкодою для формування середнього класу в Україні є саме малочисельна середньодохідна група, бо за іншими об'єктивними критеріями (освіта, постійна робота/впевнена позиція на ринку праці) сукупності є більш чисельними.

Для України вже більше двох десятиліть нездійсненою залишається мрія про формування потужної серединної групи. В окремі періоди, коли спостерігалось стрімке зростання середньодохідної групи з певними ознаками належності до середнього класу, і ми могли бачити наближення моменту його формування як потужної суспільної групи, відбувались кризові явища, що призводили не лише до гальмування процесу, але й до повернення на попередні позиції. Нині ситуація не виглядає обнадійливою і причина не лише у суто українських процесах [159].

Глобальні тенденції свідчать про поступове розмивання середнього класу на тлі зростаючої нерівності. Так, по країнах ОЕСР (Організація економічного співробітництва та розвитку) з середини 1980-х років медіанні доходи росли значно повільніше, ніж високі (медіанне значення проти показника по найбагатших 10 %) (рис. 5.16). По усій території ОЕСР, за винятком кількох країн, медіанні доходи сьогодні ледь вищі, ніж десять років тому. Якщо три десятиліття тому сукупний дохід домогосподарств із середнім рівнем доходу був у чотири рази більшим, ніж сукупний дохід домогосподарств із вищим рівнем доходу, то сьогодні це співвідношення становить менше трьох разів [205, с. 21–22].

Основна причина таких трансформацій – зростання загальної нерівності в світі. Сьогодні найбагатші 10 % володіють

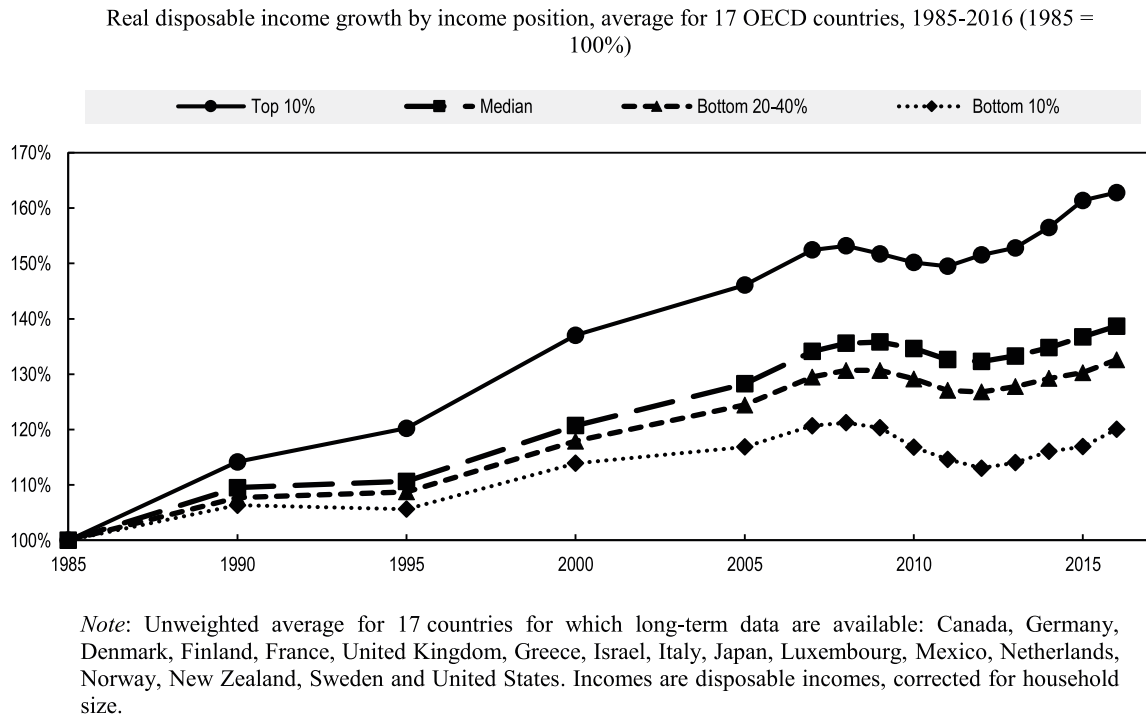

Рис. 5.16. Динаміка доходів різних доходних груп населення та медіанного значення по країнах ОЕСР, 1985–2015 рр. (1985=100 %).

Джерело: OECD (2019), *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*, OECD Publishing, Paris. <https://doi.org/10.1787/689afedl-en>

майже половиною загального багатства, а нижчі 40 % – лише 3-ма відсотками. Крім того, більш як третина населення є економічно незахищеними, тобто не мають ліквідних фінансових активів, необхідних для підтримання мінімального життєвого рівня (на межі бідності) принаймні впродовж трьох місяців. Посилення нерівності супроводжується зниженням соціальної мобільності, що стримує процеси розширення серединної групи за рахунок нових сімей. Наприклад, дитині, яка народилась у сім'ї з низьким рівнем доходу, для досягнення середнього рівня доходу потрібно від чотирьох до п'яти поколінь або до 150 років [205, с. 26].

Для України, за оцінками експертів, характерна загаль-

носвітова тенденція щодо поглиблення розшарування за матеріальними ознаками, натомість офіційна статистика свідчить про абсолютно іншу тенденцію. Індекс Джині, який традиційно використовують для вимірювання нерівності, характеризує Україну як країну з помірним розшаруванням населення за монетарною ознакою: порівняно з іншими країнами ЄС Україна перебуває у групі з низьким значенням цього показника, навіть нижче рівня скандинавських країн. До 2016 року індекс Джині мав стійку тенденцію до зниження, а в останні роки відбулося його незначне зростання, проте і сьогодні він становить менше 25 % [159].

Низькі значення індексу Джині пояснюються не лише проблемами достовірності статистичних даних та специфікою вибірових обстежень, які традиційно недоохоплюють більш заможні прошарки суспільства. Можна дати цілком логічне пояснення ситуації, коли коефіцієнт диференціації не відображає масштаби розшарування в суспільстві. Якщо припустити, що існують крайні полюси, котрі й формують суттєві розбіжності в доходах та врешті-решт стандартах життя людей, то основний внесок у загальну нерівність здійснює малочисельна група з надвисокими доходами, яка має принципово іншу структуру та, відповідно, якісно інший рівень споживання. Адже збереження значних масштабів розшарування впродовж тривалого періоду призвело до переходу кількісних ознак диференціації в якісні. Ця невелика група (до 5 %) практично не потрапляє в обстеження. Решта населення диференційована за доходами (витратами) відносно рівномірно та з незначними інтервальними відхиленнями.

Така крива розподілу доходів свідчить про відсутність чітко окресленої середньої групи, чий майнові та споживчі харак-

теристики займали б серединне положення між надспоживанням та недоспоживанням. Незначні інтервальні розриви між доходними групами свідчать про нестабільність їх економічного статусу та можливість легкого переходу з вищої до нижчої групи та навпаки. В таких умовах важко очікувати виокремлення певної серединної групи, яка буде чисельно більшою за інші. Навіть за умови проведення сталої цілеспрямованої політики щодо змін у розподілі доходів, потрібно немало десятиліть для кардинальних зрушень у структурі розподілу населення за монетарною ознакою.

Якщо проаналізувати динамічний ряд з початку століття, то можна бачити майже синхронне зростання доходів різних за статками груп населення України. Лише доходи 10 % найбідніших у деякі періоди зростали навіть швидше медіанних значень, а у 10 % найзаможніших – навпаки, дещо повільніше. При цьому динаміка медіани була більше подібна до групи 20–40 % найбідніших, а в окремі періоди її темпи поступались групі найбагатших, особливо верхніх 5 % (рис. 5.17).

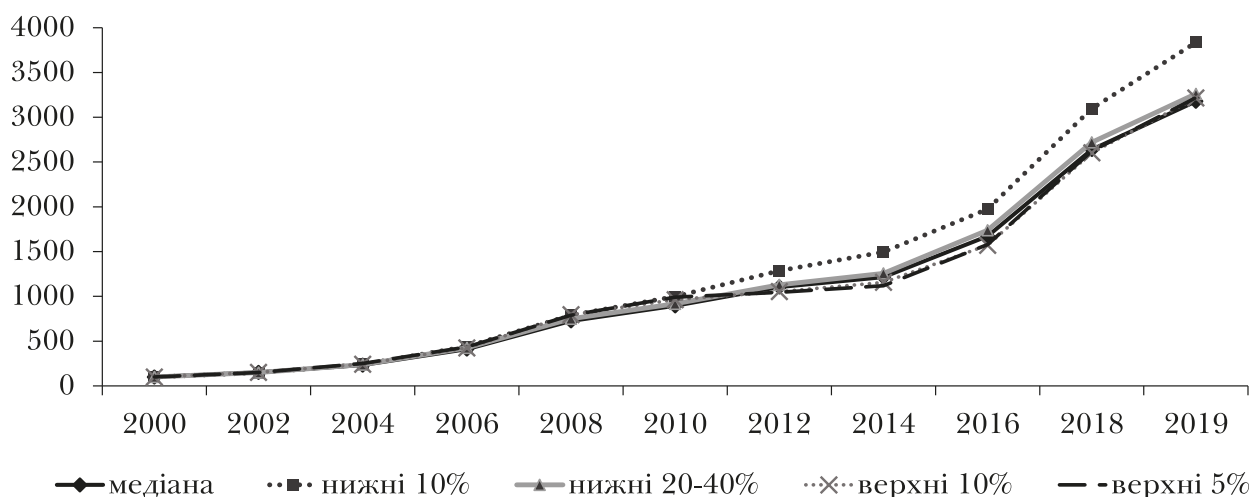

Рис. 5.17. Динаміка середньодушових доходів населення України в 2000–2019 рр., % (2000=100 %)

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України

Крива витрат у загальному вигляді повторює тенденцію кривої доходів, проте витрати зростають значно повільніше по усіх групах, а найбідніші 10 % уже мають менш помітні преференції у темпах зростання (рис. 5.18). Загалом, крива витрат відображає соціально-економічну ситуацію в країні за аналізований період: цілком природно, що до 2009 року швидше зростали статки найбагатших, а з початком фінансово-економічної кризи і до сьогодні вищі темпи зростання характерні для найбідніших, оскільки саме на них орієнтована система державних соціальних гарантій.

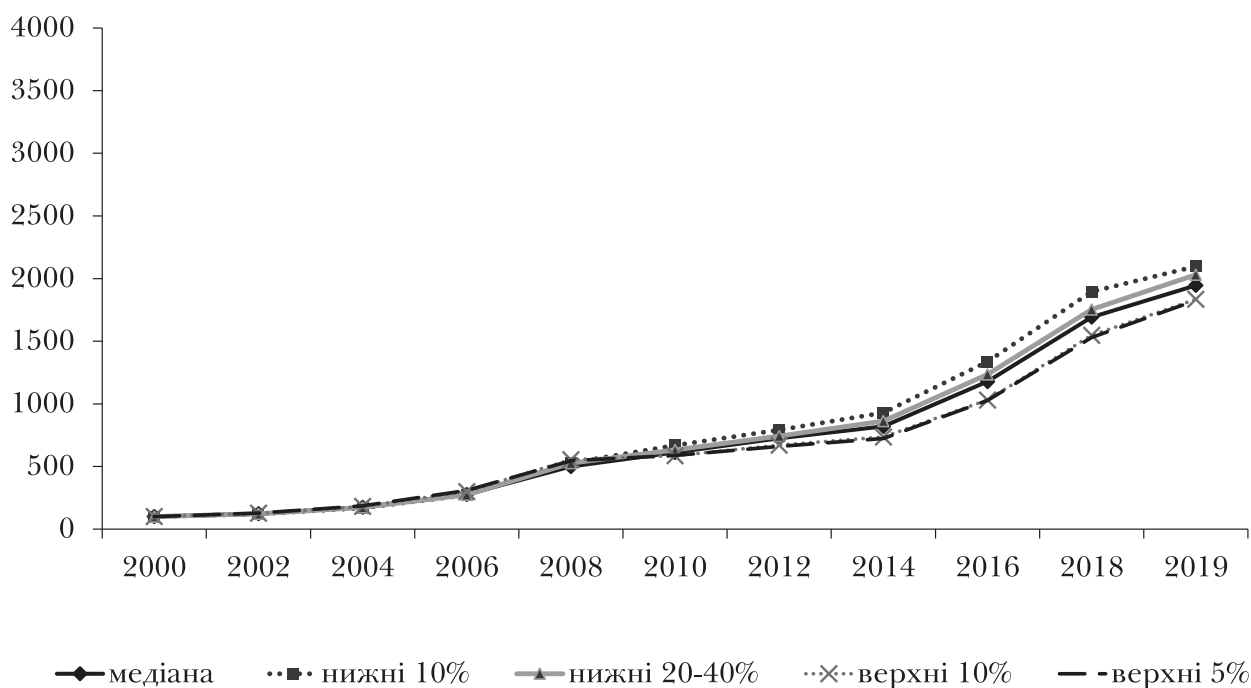

Рис. 5.18. Динаміка середньодушових витрат населення України в 2000–2019 рр., % (2000=100 %)

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України

Отже, темпи зростання доходів та витрат різних за статками груп свідчать, що за двадцять років не відбулось помітних змін у диференціації населення за монетарною ознакою. Аналіз динаміки абсолютних значень доходів та витрат у співставних

цінах (базового 2000 року) підтверджує тезу про поглиблення поляризації населення за доходами. Якщо у 2000 році розрив між верхніми та нижніми 10 % населення становив 2398 грн. на особу на рік, то у 2018 році – вже 8898 грн. (у цінах 2000 року), тобто, у чотири рази більше (рис. 5.19). Розрив за витратами має схожу тенденцію – групи 5 % та 10 % найбагатших у періоди економічного зростання помітно відриваються від решти населення. Пікового значення такий розрив досяг не у 2019 році, а у 2008 році – останньому перед фінансово-економічною кризою – коли абсолютна різниця між витратами 10 % найбагатших та 10 % найбідніших становила 11369 грн. (у цінах 2000 року) проти 4607 грн. у 2000 році (рис. 5.20).

Така ситуація частково пояснює і особливості формування середньодохідної групи, яка могла б стати фундаментом середнього класу.

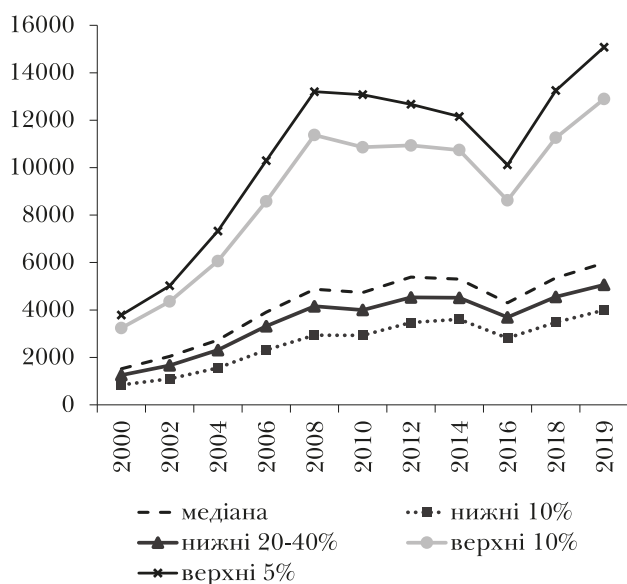

Рис. 5.19. Динаміка середньодушових доходів населення України в 2000–2019 рр., грн. на місяць у цінах 2000 р.

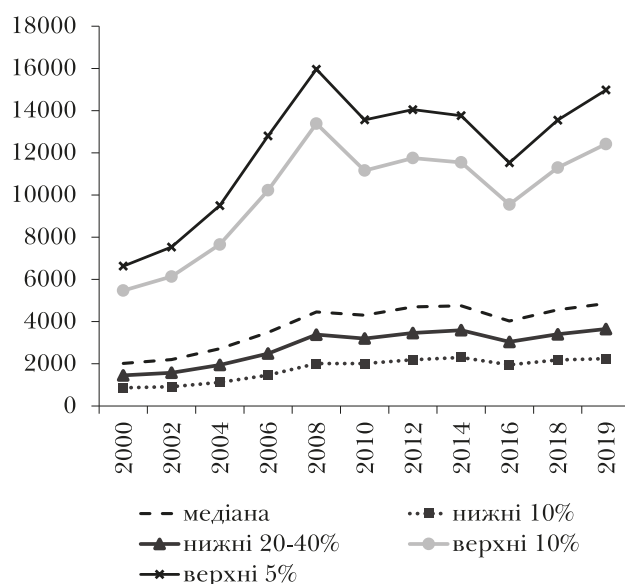

Рис. 5.20. Динаміка середньодушових витрат населення України в 2000–2019 рр., грн. на місяць у цінах 2000 р.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України

Суто монетарне визначення середнього класу як певної середньодохідної групи може спиратись на кілька підходів. Найпростіший, який можна використати в тому числі для міжнародних порівнянь, базується на медіанному підході – середньодохідна група розташована у межах 75–200 % медіани. Зрозуміло, що за традиційного визначення бідності як 50–60 % медіани (насамперед, в країнах ЄС ³³) залишається певний прошарок між бідними та середніми (60–75 % медіани). В Україні, де межа відносної бідності встановлена на рівні 75 % медіани, таке визначення прибирає прошарок між бідними та середніми. Проте, як свідчать багаторічні дослідження, специфіка України насправді полягає в існуванні значного прошарку між бідними та середньодохідними [159].

Підхід природних розривів, який застосовували в Україні для визначення середньодохідної групи, виокремлює прошарок між бідною та середньою стратою [48]. За даними 2019 року така група складає 56 % ³⁴, тобто більша частина суспільства займає позицію між бідними та середньодохідними, а отже, не має визначеного статусу в ієрархії за матеріальною ознакою. Такий підхід не дає однозначної відповіді щодо масштабів середньодохідної групи, оскільки частково спирається на експертне рішення.

Якщо проаналізувати природні розриви за 2000 та 2019 роки, то маємо звуження середньодохідної групи. Так, у 2000 році її чисельність становила 16 %, а у 2019 році – лише 13 %. При цьому група заможних становить незмінних 5 %. Якщо припустити, що дійсно заможні недостатньо охоплені в обсте-

³³ До розширення за рахунок країн Центральної та східної Європи межа відносної бідності в ЄС становила 50 % медіани доходу, зараз – 60 %.

³⁴ Розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України.

женнях, а ці 5 % є просто верхнім шаром середньодохідної групи, та об'єднати їх, то маємо дещо інший результат – за 20 років досліджувана група зменшилась з 21% до 18 %.

Цікаво, що звуження середньодохідної групи відбувається на фоні загального зростання купівельної спроможності доходів населення – за період 2000–2019 років витрати середньодохідної групи зросли більш як у два рази (у співставних цінах 2000 року). Отже, зростання рівня життя відбулось за всіма доходними групами практично рівномірно, відповідно, структура суспільства за рівнем статків практично не змінюється.

Простежуємо чітку закономірність: чим частішими та довшими стають кризові явища в економіці, тим більше звужується середньодохідна група, оскільки саме вона є найбільш незахищеною у кризові періоди. Так, заможні верстви мають змогу лобіювати свої інтереси на всіх рівнях, і, відповідно, контролювати та не допускати критичного зменшення своїх активів. Натомість, про бідних піклується система державних соціальних гарантій та соціальної підтримки, і в кризові періоди контролюється своєчасна індексація державних гарантій та соціальних трансфертів задля недопущення критичного збідніння вразливих верств населення. Тому в кризові періоди середньодохідні стають найбільш вразливими, що призводить до їх часткового перетікання у нижчі дохідні групи.

Враховуючи специфіку української ситуації, насамперед щодо зміщення розподілу у бік низьких доходів та недостатнього охоплення заможних у обстеженні, можна припустити, що базою для формування середнього класу має стати саме група з доходами (витратами) понад дві медіани. І саме ця група в періоди криз «розмивається» (рис. 5.21).

Дійсно, на піку криз (після 2008 та після 2014 років) відбу-

ваються цікаві трансформації структури населення за дохідними групами: зменшуються групи з доходами понад 200 % медіани та менше 75 % медіани, тобто група фінансово самостійних та група тих, хто вкрай залежить від державних соціальних трансфертів. Натомість, група 75–200 % медіани розширюється за рахунок перших та других.

Таким чином, застосовувати міжнародний підхід для вимірювання чисельності «відносного» середнього класу (за аналогією до відносної бідності) в українських умовах некоректно. Можливо, саме тому наукові дослідження в країнах, що розвиваються, зосереджені на дискусіях щодо багатоступовості середнього класу [159].

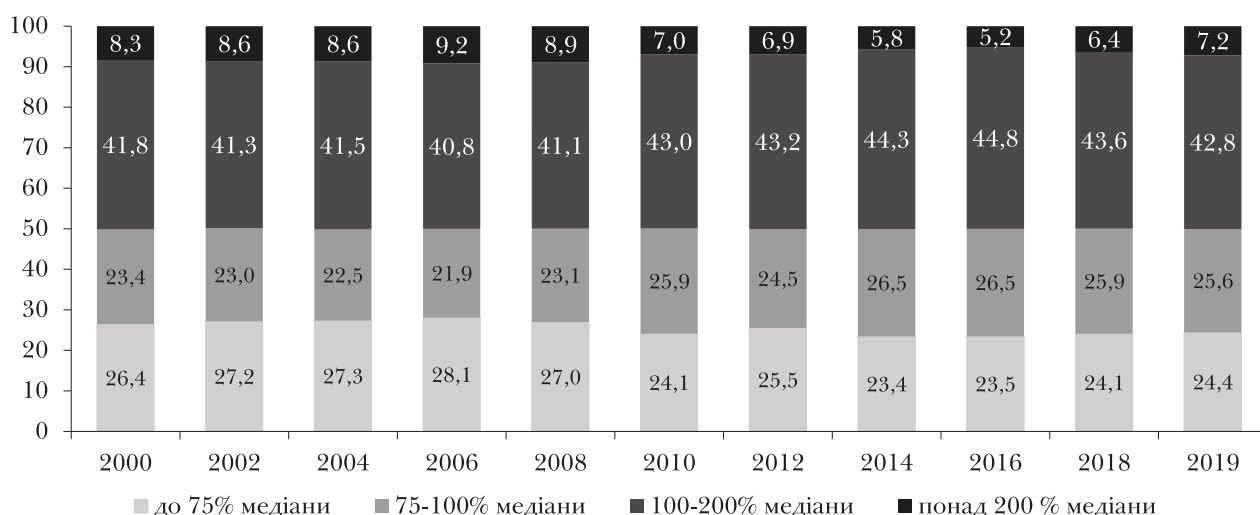

Рис. 5.21. Структура розподілу населення України за дохідними групами та її зрушення у 2000–2019 рр. (до 75 %, 75–200 % та понад 200 % медіани).

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України

Дійсно, чи доречно говорити про середній клас, навіть у відносному розумінні, коли його нижня границя проходить нижче офіційної межі бідності – фактичного прожиткового мінімуму (рис. 5.22). При цьому його верхня границя за досліджу-

ваний період коливається від 1,64 до 2,97 фактичних прожиткових мінімумів (за даними 2019 року – 2,2). Виглядає сумнівним, що доходи у розмірі подвійної межі бідності вже свідчать про статки, вищі за ознаки середнього класу та про заможність, навіть якщо використано відносні категорії розподілу.

Отже, можемо говорити про існування групи населення з доходами понад дві медіани, що розглядається як основа для формування середнього класу. І тут йдеться про групу, фінансово спроможну для реалізації тієї специфічної функції середнього класу, заради якої варто формувати політику сприяння становленню потужної суспільної групи.

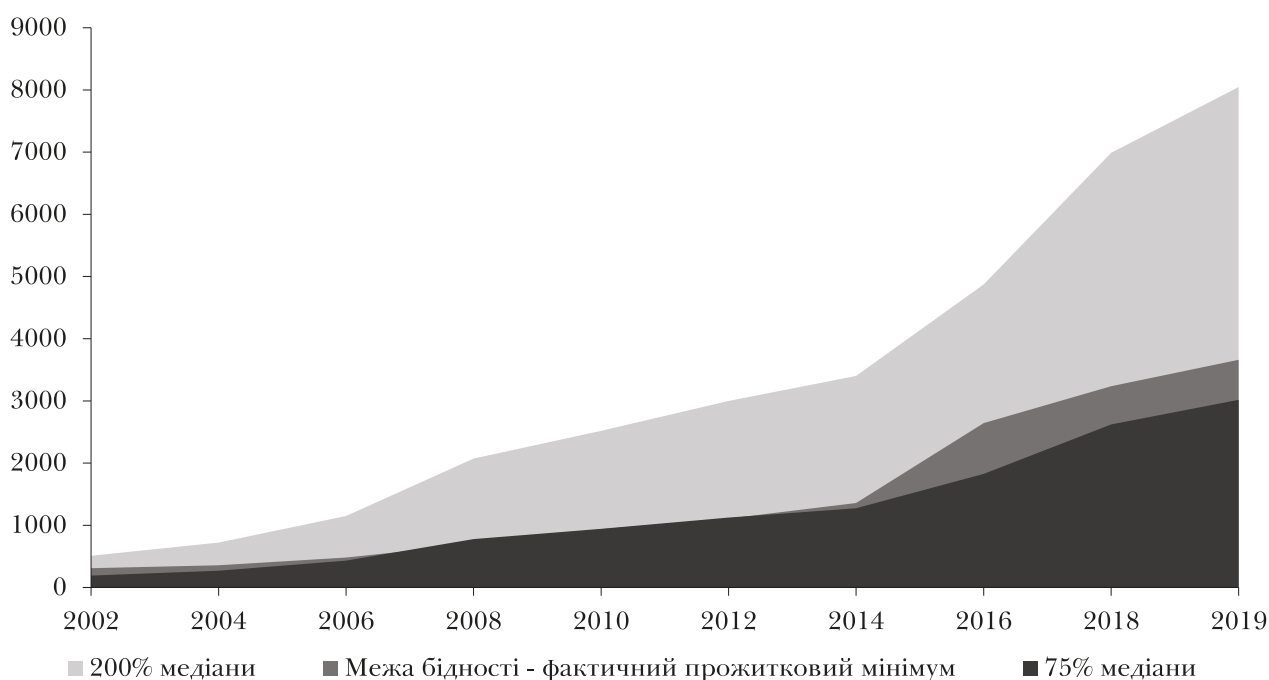

Рис. 5.22. Межі дохідних груп у гривнях на особу на місяць, за 2002 - 2019 рр.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України

Проблема українського суспільства полягає у тому, що протягом двадцяти років не відбувається жодних змін у соціальній структурі суспільства за ознакою належності до середнього кла-

су. В розподілі за природними розривами фіксуються ті ж самі 5 верхніх відсотків, а частка населення з доходами понад дві медіани за цей період навіть зменшилась (рис. 5.23, рис. 5.24).

Співвідношення середньої групи (75–200 % медіани) та топ-групи (понад 200 % медіани) теж практично не змінилось, причому це стосується як розподілу населення по групах, так і часток сумарних витрат цих груп. Очевидно, що збільшилась група над українською межею бідності – 75–100 % медіани.

Перевірити, наскільки коректним є ототожнювання певної дохідної групи з середнім класом для співставлень у динаміці чи з іншими країнами цілком можливо. Достатньо довести, що саме ця група має специфічні вподобання у споживанні чи у способі життя порівняно з іншими чи із середніми характеристиками. Якщо йдеться про споживання, то достатньо віднайти певні елементи, насамперед, у витратах на послуги. Наприклад, якщо ця група більше витрачає на освіту, на сімейний відпочинок (не вдома та не у родичів), на подорожі (зокрема, на готелі), на харчування поза домом (у кафе та ресторанах) тощо, то споживча модель цієї групи дійсно відрізняється.

Важче знайти відмінності у способі життя через брак відповідної інформації, співставної з рядами доходів (витрат), натомість можна опосередковано оцінити деякі аспекти, наприклад, через володіння окремими товарами тривалого користування, наявність доступу до Інтернету тощо. Серед товарів тривалого користування цікаві не лише ті, які свідчать про інноваційність у доступі до інформації (комп'ютер/ноутбук), або про ширші фінансові можливості (автомобіль), але й ті, що полегшують побут, але не набули широкого поширення серед українських домогосподарств (посудомийна машина). Безпосередньо про намагання вести здоровий спосіб життя, який подекуди

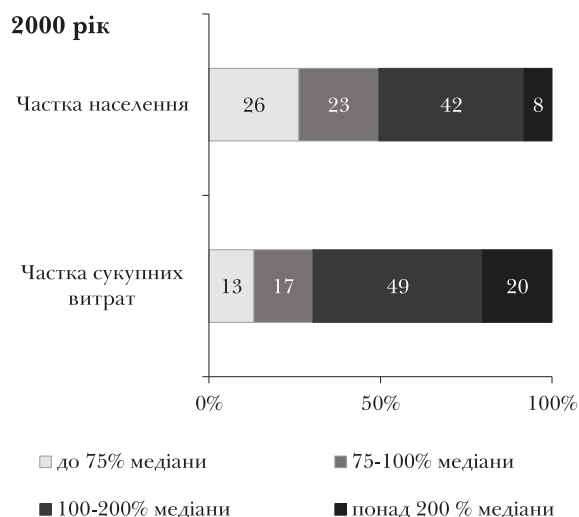

Рис. 5.23. Розподіл населення України та сукупних витрат за групами, 2000 р.

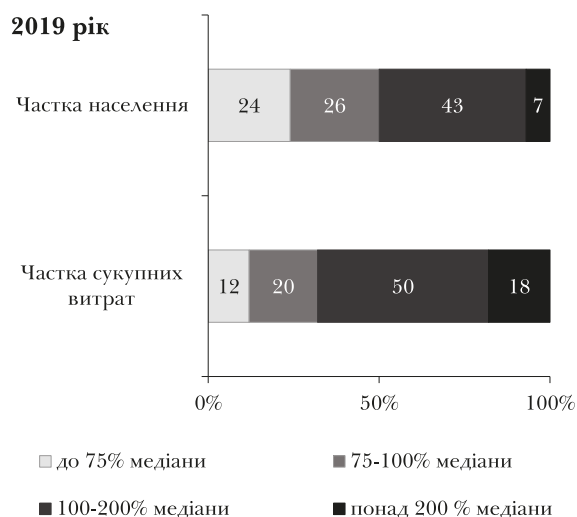

Рис. 5.24. Розподіл населення України та сукупних витрат за групами, 2019 р.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України

ототожнюють із приналежністю до середнього класу, можуть свідчити регулярні заняття спортом та відсутність шкідливих звичок (зокрема, паління).

Дійсно, домогосподарства з доходами на особу понад 2 медіани мають суттєво вищі показники щоденного користування Інтернетом (64,7 % проти 41,6 % по групі 75–200 % медіани). У розрізі товарів тривалого користування володіння автомобілем та комп'ютером поступово зростає з кожною дохідною групою, що є цілком природним для високовартісних товарів. Кардинально інша картина – при володінні посудомийними машинами: домогосподарства з доходами понад дві медіани в чотири рази частіше мають цей товар порівняно з групою 75–200 % медіани – 6,2% проти 1,5 % (рис. 5.25).

Переконливим свідченням іншого способу життя є регулярні заняття спортом. У групі з доходами понад дві медіани таких

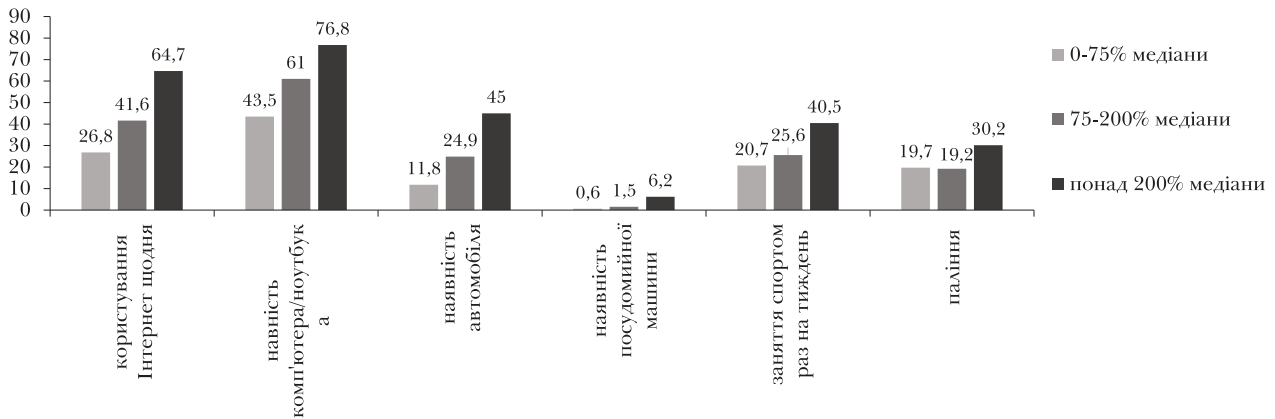

Рис. 5.25. Спосіб життя окремих груп населення України, виділених за монетарною ознакою: користування окремими товарами та послугами, а також наявність шкідливих/корисних звичок, 2018 р.

Джерело: розрахунки автора за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України

більше 40 % ³⁵, у той час як серед інших груп – кожен п'ятий або кожен четвертий. Проте, у групі з найвищими доходами частіше спостерігаємо і шкідливі звички – 30,2 % ³⁶ палять, хоча у інших групах це явище поширене менш ніж серед 20 %. Більше поширення шкідливих звичок частково може бути пов'язане з віковим розподілом – найбагатша група менше представлена літніми особами, але майже кожен третій представник цієї групи палить, і це свідчить не на користь здорового способу життя. Отже, за окремими ознаками способу життя група з доходами понад дві медіани може вважатись базою для формування середнього класу. В цю картину не вписуються поширені шкідливі звички, однак це може бути відображенням загальних проблем життєдіяльності суспільства.

На глобальному рівні серед причин зменшення чисельності та впливовості середнього класу відмічається удорожчання товарів та послуг для забезпечення способу життя, притаманного

³⁵ Розраховано для голів домогосподарств.

³⁶ Ibid..

середньому класу. Чому підвищення вартості специфічного для середнього класу способу життя значно випереджало зростання їх доходів? Адже стиль життя середнього класу, як правило, пов'язаний з певними стандартами (гідне житло, якісні освітні та медичні послуги тощо). Ціни ж на основні споживчі товари та послуги – охорону здоров'я, освіту та житло – зросли значно більше за середню інфляцію. Зокрема, поглиблення процесів старіння та виникнення нових медичних технологій підвищили вартість медичних послуг; гонитва за дипломами приводила до того, що батьки все більше і більше інвестували в освіту, тим самим стимулюючи удорожчання послуг; географічна поляризація робочих місць підвищила ціни на житло у великих містах, де є робота.

Таким чином, досягнення способу життя середнього класу стало складнішим, ніж у минулому, зокрема, через сильне зростання цін на житло та інші предмети споживання середнього класу [205, с. 24]. Житло є ключовим напрямком витрат для домогосподарств із середнім рівнем доходу: воно коштує приблизно третину наявного доходу з середини 1990-х років. Незважаючи на великі коливання у межах країн, ціни на житло зростали втричі швидше, ніж середні доходи домогосподарств за останні два десятиліття. Житло – це більше, ніж просто стандарт споживання, у багатьох країнах належність до середнього класу традиційно пов'язана з володінням будинком, тому стрімке зростання цін на житло торкнулось самого сенсу бути частиною середнього класу. Підвищення цін на житло також перешкоджає мобільності робочої сили та навіть соціальній мобільності, оскільки нинішні та майбутні покоління менш здатні придбати нерухомість, ніж їхні батьки.

В Україні періодично можна було спостерігати схожі тен-

денції: в роки економічного підйому (2001–2008 роки) зростання споживчих цін було некритичним, а ціни на базові статусні товари зростали значно швидше. Наприклад, ціни на житло за період 2003–2008 років, коли спостерігався піковий період житлового будівництва часів незалежності, виросли у шість разів – 6,2–6,3 рази залежно від первинного чи вторинного ринку. А середня заробітна плата (у гривнях та у доларах) зросла за цей же період менш, ніж у чотири рази (рис. 5.26, рис. 5.27).

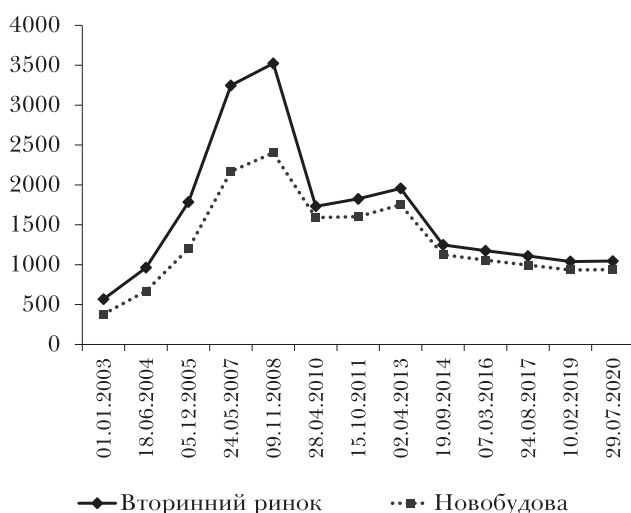

Рис. 5.26. Динаміка середніх цін на житло за м² у Києві, у доларах США

Джерело: динаміка цін по базі: URL: <http://www.svdevelopment.com>

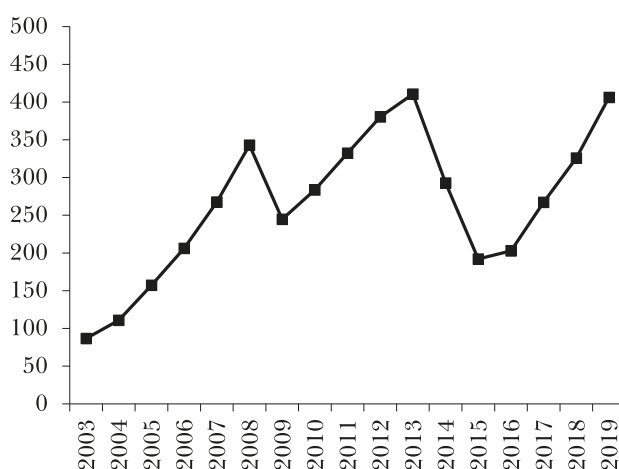

Рис. 5.27. Динаміка середньої заробітної плати по Україні, у дол. США за обмінним курсом

Джерело: розрахунок автора за даними http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/Zarp_ek_p/Zp_ek_p_u/arh_zpp_u.htm

Варто зазначити, що не лише ціни на нерухомість сигналізують про обмежений доступ до базових товарів та послуг, характерних для середнього класу. В окремі періоди вартість обслуговування житла та житлово-комунальні послуги дорожчали в рази більше порівняно з середнім індексом споживчих цін – 2006–2007 роки та 2015–2016 роки. У 2009 році та у 2013 році вищими за середні темпами зростали ціни на охорону здоров'я.

Меншою мірою підвищувалась вартість освітніх послуг порівняно з середніми індексами цін (рис. 5.28).

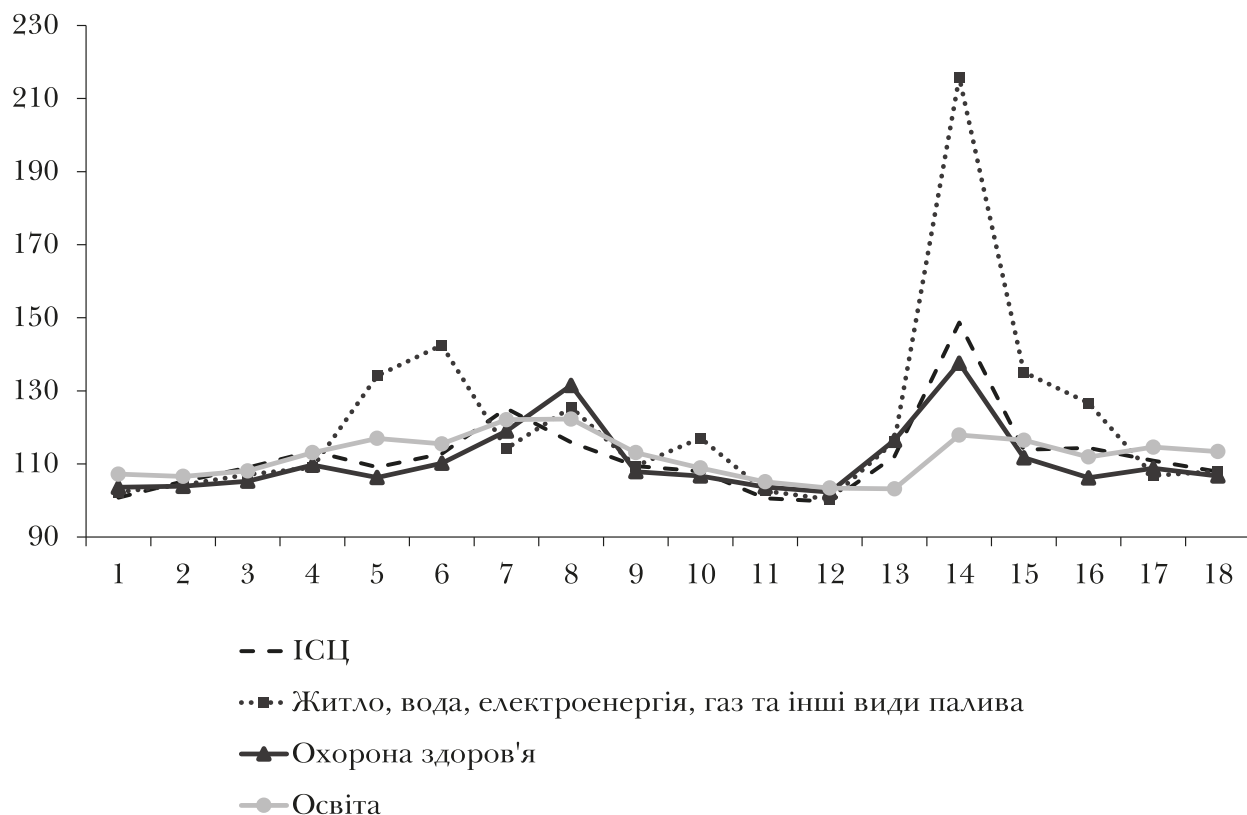

Рис. 5.28. Індекси споживчих цін: середні та на окремі товари та послуги, у відсотках до попереднього року, за 2002–2019 рр.

Джерело: URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Отже, для українців чи не основною перешкодою для формування специфічної для середнього класу моделі споживання є зависокі витрати, пов'язані з житлом, які дисонують з рівнем статків середньодохідних груп населення. Так, у 2019 р. серед представників найбагатшої (десятої) децильної групи 4,5 % повідомили про відсутність житла у нормальному стані, а 3,8 % – про недостатність коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання [102].

Входження у кризову хвилю 2008–2015 років змінило співвідношення динаміки доходів та цін на вартісні та статусні то-

вари. Основною ознакою нової історії Україні залишається звужена середньодохідна група і, відповідно, звужений сегмент ринку товарів та послуг для серединної групи.

Позитивні зміни в економіці впродовж 2017–2019 років давали надію на відновлення процесу формування середньодохідної групи як бази середнього класу. Але розвиток подій у 2020 році свідчить про погіршення становища населення країни в цілому та представників середньодохідної групи зокрема, оскільки всі загострення кризових явищ в економіці за двадцятирічний період призводили до «розмивання» базової групи для формування середнього класу. Що чекає на середній клас після карантинних обмежень та падіння економіки за підсумками 2020 року?

Оцінки, здійснені на основі мікромоделювання³⁷ даних обстеження умов життя домогосподарств за 2019 рік, свідчать про подальше звуження групи середньодохідних (визначеної методом природних розривів) у 2020 році. Якщо у 2019 році група середньодохідних, об'єднана з топ-групою, становила 18 %, то у 2020 році слід очікувати її зменшення до 15 %, причому, сама топ-група зменшується з 5-ти до 4-х відсотків.

Отже, за підсумками 2020 та впродовж 2021 років позитивних зрушень у процесі становлення середнього класу очікувати не варто. Більше того, навіть у випадку започаткування реформ та кардинальних змін принципів розподілу доходів у суспільстві, у найближчі роки в силу об'єктивних причин не слід очікувати позитивних сигналів щодо трансформації соціальної структури. В подальшому все залежатиме від того, наскільки країна зможе використати переваги періоду «перезавантаження» світової економіки внаслідок глобальних карантинних за-

³⁷ Розрахунки здійснено автором

ходів та економічних спадів у різних частинах світу.

Отже, за останні двадцять років, від періоду першого економічного зростання 2000 року у незалежній Україні і до сьогодні, відбулося багато соціально-економічних змін та суспільних трансформацій, проте структура суспільства з позицій формування потужної середньої групи залишалась практично незмінною, з посиленням негативних сигналів у періоди загострення кризових явищ в економіці. Поляризоване українське суспільство дедалі більше стає однорідним, але дуже мала група надзаможних все більше відривається від решти за стандартами споживання; ці стандарти відрізняються не лише кількісно, але і якісно.

До української ситуації не вдається коректно застосувати міжнародні підходи оцінювання. Тенденції середнього класу, виявлені на тривалому часовому відрізку по країнах ОЕСР, не координуються з українською ситуацією. Застосування поняття «відносного» середнього класу для українських умов суперечить логіці самого поняття, оскільки нижня межа доходів цієї групи є нижчою за межу української бідності. Адже ідентифікація середнього класу відбувається насамперед за функціями, які він має виконувати в суспільстві, а фінансова неспроможність зводить нанівець ідею важливості місії потужної соціальної групи.

Економічні умови впродовж тривалого періоду не сприяли становленню українського середнього класу. Зокрема, ціни на товари та послуги, які є атрибутами середнього класу, зростали зазвичай швидше доходів. Проте, сьогодні простежується нечисленна група населення (5–7 %), яка у своїх споживчих уподобаннях та способі життя має ознаки належності до класичного середнього класу, з характерними для нього рисами.

Найближча перспектива не буде сприятливою для форму-

вання українського середнього класу. Скоріше навпаки, кризові явища в економіці у 2020 році будуть мати тривалі наслідки, отже, відновити чисельно середньодохідну групу в межах попереднього року швидко не вдасться, у найближчій період можна сподіватись лише на зупинку її «розмивання». До того ж, глобальні тенденції можуть мати стримуючий ефект для розвитку українського середнього класу.

РОЗДІЛ 6.

СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ЯК СКЛADOVA МОДЕЛІ РІВНЯ ЖИТТЯ

6.1. Обґрунтування нової моделі соціальної підтримки

З початку 1990-х років система соціальної підтримки в Україні зазнала багато змін, проте ще на початок 2014 року зберігала основні риси пострадянської системи: переважна частка одержувачів соціальної допомоги та загального фінансування соціальних програм припадали на категорійні види підтримки з низькою соціальною ефективністю. Така система могла б функціонувати в умовах сталого економічного зростання, поглинаючи все більшу частку соціальних витрат і при цьому забезпечуючи державну підтримку значної частини населення країни. Однак, в періоди стагнації, а особливо в періоди гострих економічних станів, коли необхідно максимально оптимізувати бюджетні витрати і адресувати державну підтримку найбільш нужденним, система радянського зразка не могла ефективно виконувати функцію соціального захисту з огляду на надзвичайно високу затратність і низьку дієвість [138].

Сформовані на початок 2014-го року тенденції чітко свідчили про гостру необхідність кардинальних змін в програмах соціальної підтримки, оскільки в разі збереження основних параметрів діючої системи необхідно було б постійно збільшувати суму соціальних витрат, і при цьому не мати важелів впливу на зростаючі масштаби бідності в країні [155].

Незважаючи на стан перманентної економічної кризи після 2008 року, система соціальної підтримки демонструвала чіт-

ку тенденцію до зростання загальної вартості програм: за період 2008-2013 років вартість соціальної підтримки виросла в два рази – з 1,2% до 2,4% ВВП (рис. 6.1). Крім того, з бюджету через субвенції фінансувалася система соціальних пільг (близько 1% ВВП в 2013 році), яка до середини 2015 року була заснована виключно на принципі приналежності до певної категорії населення і не враховувала доходи сім'ї.

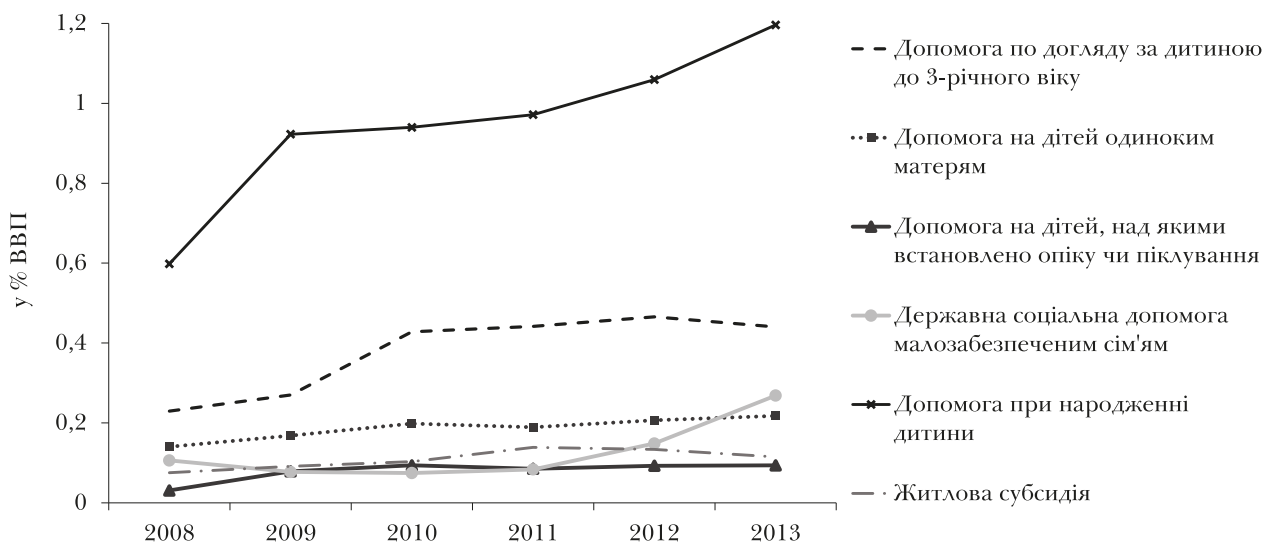

Рис. 6.1. Динаміка вартості основних програм соціальної підтримки (що фінансуються з бюджету) за 2008-2013 роки, у % до ВВП

Джерело: розраховано за даними статистики Міністерства соціальної політики України та Державної служби статистики України

Категоріальний принцип надання соціальної допомоги має багато недоліків, які призводять до неефективного витрачання державних ресурсів і неминучих фінансових втрат. Крім того, категоріальний підхід провокує порушення принципу соціальної справедливості в системі соціальної допомоги, що знижує довіру населення до інституту соціального захисту.

В рамках окремої категоріальної програми ключовою може бути проблема низької адресності і так звані «помилки включення» і «помилки виключення», коли допомога частіше потрапляє

до небідних сімей. Система ж соціальної підтримки в цілому, заснована переважно на категоріальному підході, демонструє негативний кумулятивний ефект, коли одна сім'я може отримувати кошти відразу з декількох соціальних програм, оскільки має в своєму складі представників різних категорій населення. При цьому багато бідних сімей може не мати у своєму складі представників жодної з категорій [138]. Якщо програми підтримки враховують актуальні профілі бідності, тоді така несправедливість є мінімальною. У випадку ж наслідування цільових контингентів соціальних програм з минулого масштаби недоохоплення можуть бути дуже великими.

Отже, збільшення фінансування категоріальних програм не гарантує більш дієву підтримку нужденних і зниження масштабів бідності в країні. У 2008-2013 роках найвищими темпами зростали виплати по категоріальним програмам, в першу чергу допомоги при народженні дитини [68]. Її розмір щорічно підвищувався відповідно до прожиткового мінімуму; особливо відчутним було зростання суми виплат на третю і наступну дитину (приблизно 100 мінімальних зарплат або 120 прожиткових мінімумів для дитини у віці 0-6 років). Таким чином, за шестирічний період частка програми у ВВП зросла з 0,6% до 1,2%. Виплати по догляду за дітьми до трирічного віку практично не грали помітної ролі в бюджетах сімей-одержувачів, оскільки становили лише 130 грн. на місяць, проте загальна вартість програми досягла до 2013 року 0,44% ВВП або 6,6 млрд. грн. на рік [155].

Після 2002 року стрімко зросла вартість програми допомоги на дітей одиноким матерям. Чисельність контингенту самотніх матерів штучно збільшувалася, оскільки програма гарантувала щомісячні виплати до повноліття дитини без поновлення

документів перевірок. Оскільки розмір допомоги постійно зростає (через прив'язку до прожиткового мінімуму) та постійно збільшувався контингент отримувачів, питома вага програми у ВВП за період 2008-2013 років виросла з 0,14% до 0,22%.

У той же період програми, засновані на адресному підході (з обов'язковою перевіркою доходів та нужденності сім'ї-претендента), демонстрували зворотну тенденцію. Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям з року в рік втрачала свій контингент і суму фінансування, однак з 2011 року відбулося підвищення вартості програми внаслідок підняття порогу виплат і введення доплат на кожну дитину-учасника програми. В результаті питома вага програми у ВВП в 2013 році перевищила попередні значення, однак чисельність учасників становила лише 58% від рівня 2006 року. Таким чином, за досліджуваний період вагомість програми в загальній вартості соціальної підтримки зберіглася тільки завдяки змінам в розрахунках суми допомоги на сім'ю.

Вартість ще однієї адресної програми – житлових субсидій – не мала чіткої тенденції, оскільки залежала від зміни тарифів. В цілому фінансування адресних програм (малозабезпеченим сім'ям та житлових субсидій) зросло за період 2008-2013 років з 0,18% до 0,38% ВВП, однак ці темпи були значно нижче, ніж за категоріальними програмами.

Загалом у 2013 році з 41 млрд. грн., спрямованих на фінансування соціальних програм, менше 6 млрд припадало на адресні програми, які передбачають перевірку нужденності. Ще 10 млрд. грн. було витрачено на гібридні програми, за якими можна було отримати збільшений розмір допомоги на основі довідки про доходи, проте лівова частка виплат здійснювалася за зменшеним розміром без перевірки доходів. Решта

– 25 млрд. грн. були витрачені на програми, засновані виключно на категоріальному підході. Таким чином, лише 14% від загальної суми фінансування соціальної допомоги припадало на адресні програми, а 61% виплат розпорозувались серед груп населення з різним рівнем доходу (рис. 6.2) [155].

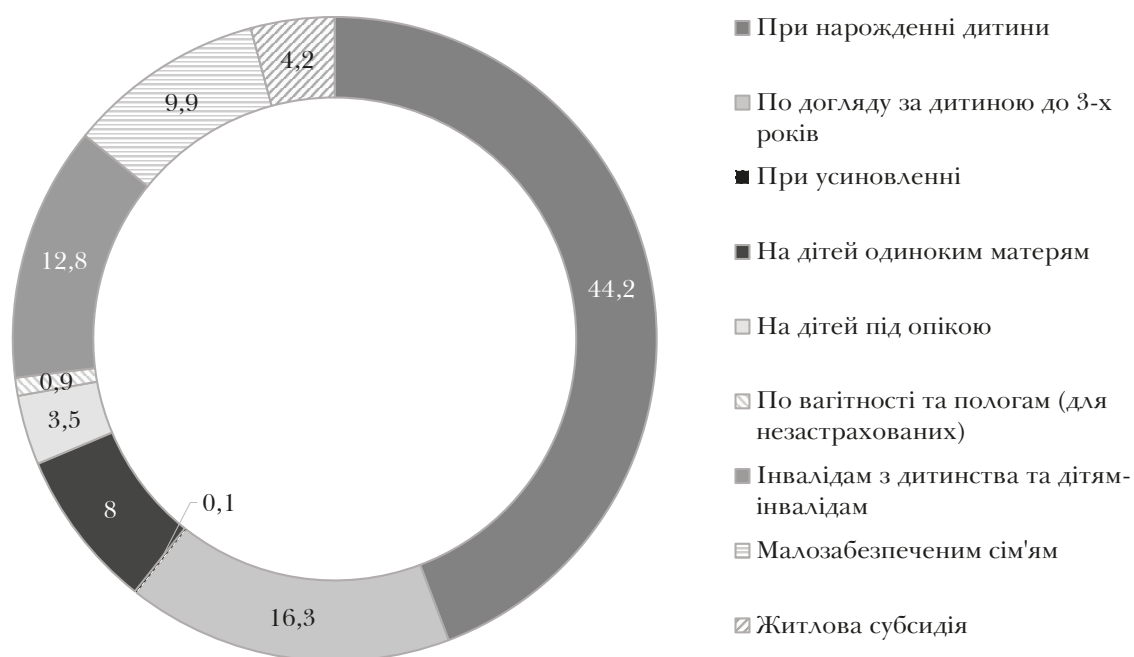

Рис. 6.2. Структура фінансування основних соціальних програм за 2013 рік, у % до загального бюджету програм

Джерело: розраховано за даними статистики Міністерства соціальної політики України

Сформовані тенденції свідчили про гостру необхідність та неминучість змін у принципах формування системи соціальної підтримки. В іншому випадку, за збереження всіх параметрів системи, необхідно було б постійно збільшувати суму фінансування соціальних витрат.

В першу чергу, це стосувалося виплат при народженні та по догляду за дітьми до 3-х років. По-перше, прив'язка до прожиткового мінімуму вимагала значного щорічного збільшення витрат на ці програми. По-друге, для збереження ефекту

зростання числа народжень було потрібно періодично (принаймні, раз на 2-3 роки) істотно піднімати розмір допомоги, навіть по відношенню до прожиткового мінімуму. При цьому відбувалося б постійне звуження контингентів адресних програм. За допомогою малозабезпеченим сім'ям поріг входження в програму в 2014 році вже досяг критичної межі, за якою починається ризик зниження економічної активності населення та нівелювання соціальної ефективності виплат. А за програмою житлових субсидій, у разі незмінних тарифів, відбувалося б природне звуження класичних контингентів (так званих «старих» пенсіонерів з низьким рівнем пенсій), що призвело б до поступової самоліквідації програми.

Таким чином, відсутність реформ означала б неминучу деградацію системи соціальної підтримки. Проте, в умовах загострення економічної кризи у 2014-2015 роках, реформа соціальних програм стала обов'язковою умовою виживання для суспільства в цілому та соціально вразливих груп населення зокрема.

Гіпотетичний прогноз, побудований за даними 2013 року, свідчив про необхідність суттєвого збільшення фінансування соціальних програм внаслідок розширення контингентів та дотримання встановлених законодавством розмірів допомоги, а фінансова спроможність держави не давала таких можливостей. Так, у разі відсутності реформ необхідно було б збільшити фінансування програм соціальної підтримки з 41 млрд. грн. у 2013 році до 57 млрд. в 2020 році (у цінах 2013 року), тобто майже на 40% у співставних цінах. При цьому потреба у фінансуванні категоріальних програм могла зрости до 2020 року в 1,4 рази, а вартість адресних програм, навпаки, знизитися в 1,5 рази (рис. 6.3) [155].

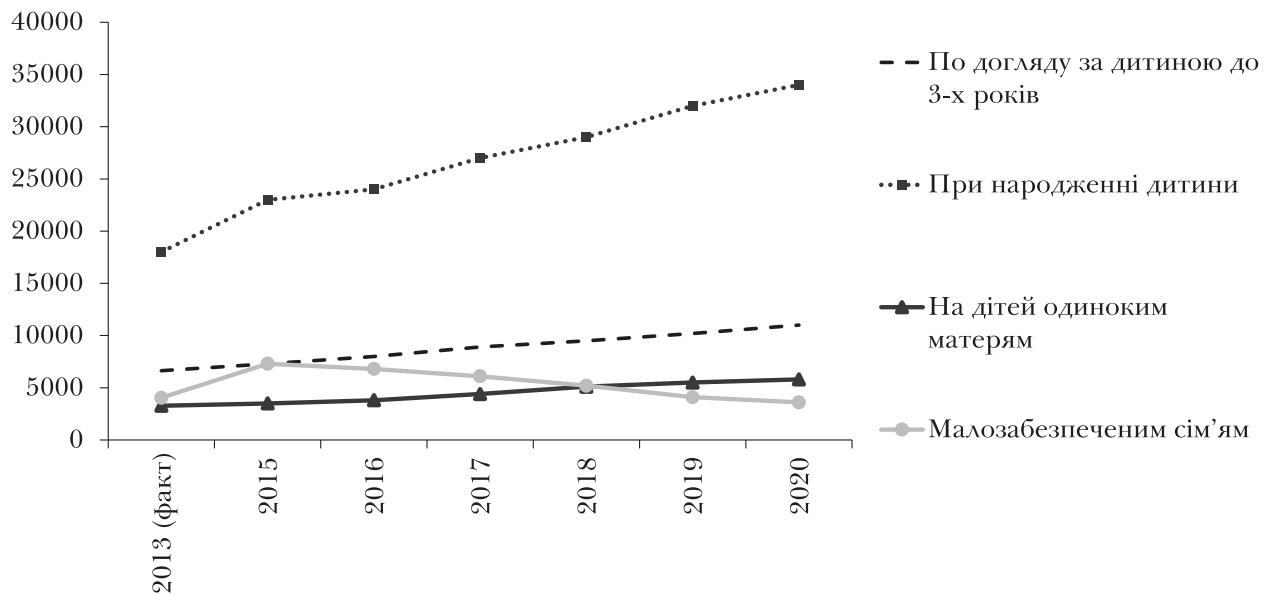

Рис. 6.3. Гіпотетична потреба в коштах на систему соціальної підтримки до 2020 року за відсутності реформ 2014-2015 років (прогноз за даними 2013 року)

Джерело: моделювання за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств за 2013 рік

Розпочате у 2014 році реформування системи соціальної підтримки було вимушеним, через неможливість продовження фінансування програм старого зразку у повному обсязі, проте воно мало прогресивне спрямування – націленість на підвищення адресності державної допомоги. На жаль, реформи не мали системного характеру, і в цілому була відсутня схема поетапних законодавчих змін та перегляду базових принципів надання державної підтримки.

Однак, за два роки (2014-2015 роки) були досягнуті певні позитивні результати щодо вищої адресності соціальних програм. Основними позитивними результатами здійснених реформ сьогодні можна вважати:

1. Поступове зменшення числа категоріальних програм. При цьому одна категоріальна програма (по догляду за дітьми до 3-х років) була ліквідована, інша (на дітей одиноких мате-

рям) – повністю переведена на адресні принципи, а програма соціальних пільг пройшла перший етап реформування, який передбачав відсікання контингентів з більш високими доходами.

2. Досягнення більшої соціальної справедливості в системі допомоги на дітей і кращого захисту сімей з першими за порядком народження дітьми. Однак, в невиваженному становищі опинилися сім'ї з високими ризиками бідності, де народжуються другі, а особливо – треті і наступні діти. Сьогодні ці сім'ї після досягнення дитиною трирічного віку можуть звернутися лише за адресною допомогою (малозабезпеченим сім'ям), розмір якої гарантовано буде зростати відповідно до підвищення прожиткового мінімуму і підняття відповідного порогу входження у програму для дітей.

3. Позитивні зміни в принципах роботи соціальних служб – вони починають самі шукати потенційних учасників програм, що особливо важливо для соціально пасивних. Поштовхом для таких трансформацій принципів діяльності органів соціального захисту стала необхідність залучення ширшого кола сімей до програм житлових субсидій та компенсацій за підвищення тарифів. В першу чергу, це стосувалося сімей, які потенційно не зможуть оплачувати комунальні послуги за новими тарифами і мають високі ризики накопичення заборгованості після чергового раунду підвищення вартості послуг.

4. Загальна економія фінансових ресурсів соціальних програм за рахунок неефективних і несправедливих виплат. На початок 2016 року в результаті реформування лише три програми соціальної підтримки зберегли виключно категоріальний принцип надання виплат: допомога при народженні, допомога у зв'язку з вагітністю та пологами для незастрахованих та

допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування (рис. 6.4).

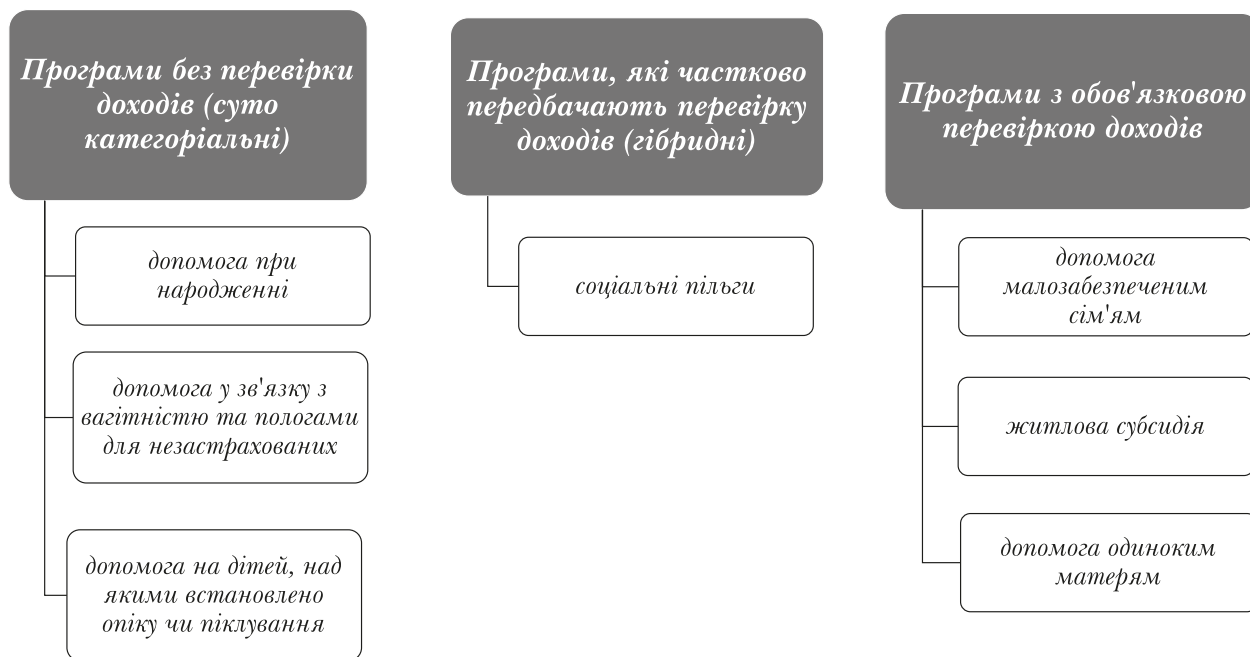

Рис. 6.4. Структурування основних програм соціальної допомоги залежно від принципу визначення права на участь в програмі, станом на початок 2016 року

Джерело: складено автором

На жаль, в подальшому реформу було пригальмовано. Всі зміни, які відбулися в програмах за 2016-2020 роки, можна звести до двох напрямків:

1. Поступове обмеження доступу до програми житлових субсидій для контингентів, які за непрямыми оцінками можуть самостійно вирішити фінансові проблеми з оплати житла.
2. Реформування допомоги самотнім матерям (батькам): переведення її на виключно адресні засади.

Прогнозування впливу реформ 2014-2016 років на систему соціальної підтримки (до 2020 року) передбачало відносне зниження вартості всіх основних програм соціальної підтримки (в

порівняльних цінах 2014 року), за винятком програм допомоги в оплаті житла, які в значній мірі залежать від зміни тарифів. Тенденція до збільшення вартості розглядалася як можлива тільки за програмою соціальних пілг, якщо вона не буде піддана подальшому реформуванню. Допомога при народженні мала стати дешевшою на 27% в порівнянні з 2015 роком, оскільки до 2021 року мала відбутися повна заміна контингентів за старими правилами на контингенти за новими правилами. Завдяки реформуванню допомоги одиноким матерям її вартість могла зменшитися на 44% в порівнянні з 2015 роком (у цінах 2014 року). Допомога малозабезпеченим сім'ям мала досягти свого піку вже в 2015 році завдяки дії кількох чинників. Надалі її контингент мав поступово вимиватися в міру зростання реальних доходів населення. Вартість житлових субсидій мала досягти піку у 2016 році внаслідок істотного підвищення тарифів, однак в наступні роки контингент учасників програми також мав поступово зменшуватися [155].

Прогнозувалося, що реформи 2014-2016 років в системі соціальної підтримки мали дати помітні результати вже до 2020 року, пов'язані як зі зниженням загальної вартості соціальних програм, так і з підвищенням їх адресації вразливим верствам населення. Однак, реформування соціальної підтримки було частковим, тому не могло призвести до принципових змін в системі. Крім того, рішення щодо реформ не враховували можливих сценаріїв розвитку подій, і не узгоджувалися в розрізі різних програм у часі.

Дійсно, у 2018 році за більшістю програм соціальної допомоги відбулося зменшення державних видатків по відношенню до ВВП, а по окремих програмах – навіть в абсолютному вимірі. Найбільші зміни відбулися у програмі житлових субсидій – її

загальна вартість зменшилася на третину. Відповідно, за більшістю програм відбулося звуження контингентів отримувачів допомоги. Лише дві програми (програма державної соціальної допомоги особам з інвалідністю з дитинства і дітям з інвалідністю та програма допомоги при усиновленні дитини) наростили контингенти. У 2019 році найбільше звуження контингентів відбулося за адресними програмами соціальної підтримки.

Всі розглянуті програми соціальної допомоги³⁸ у 2018 році здійснювали помітний вплив на рівень бідності³⁹ цільових контингентів – показник знижувався на 6,5 – 13,4 відсоткових пунктів (залежно від виду соціальної допомоги). При цьому найбільший вплив здійснювала програма допомоги на дітей одиницями особам, що свідчить про виключну важливість виплат для цільових контингентів.

Незначний вплив розглянуті програми здійснювали на бідність населення по країні в цілому. Так, у випадку гіпотетичної відміни допомоги при народженні дитини або програми житлових субсидій рівень відносної бідності по країні міг зрости відповідно на 1,1 та 0,9 відсоткових пунктів. Решта програм мали практично нульовий ефект на масштаби бідності в країні.

За період 2014-2018 років лише допомога при народженні та житлова субсидія змінювали свою впливовість: житлова субсидія стала більше впливати на загальну бідність в країні після 2015 року, а допомога при народженні, навпаки, у 2014-2016 роках практично нівелювалася, і лише з 2017 року почала здійснювати традиційно вищий вплив на рівень бідності (рис. 6.5).

³⁸ Програми, за якими здійснювалися оцінки впливу на бідність – допомога при народженні, допомога на дітей одиницями особам, допомога малозабезпеченим сім'ям та житлова субсидія.

³⁹ Бідність визначається за критерієм – еквівалентні витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму.

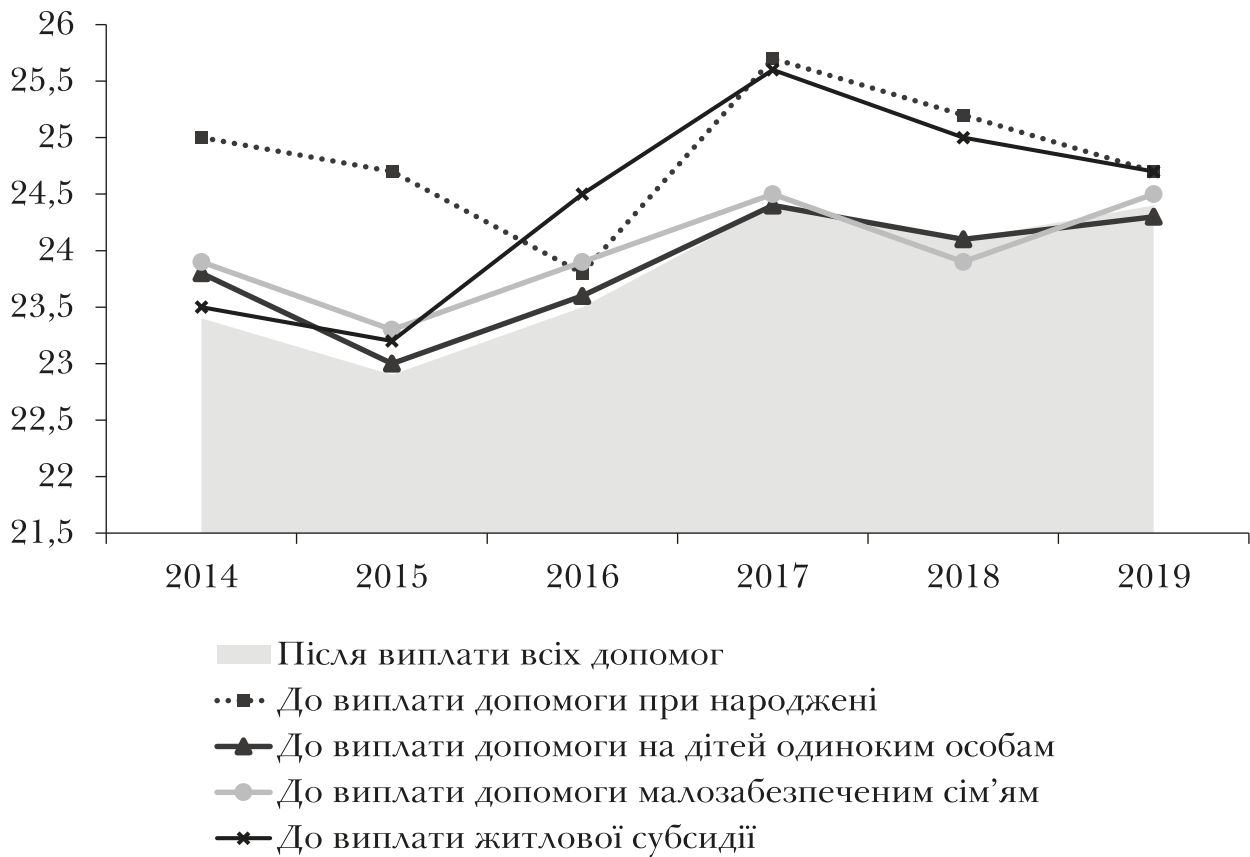

Рис. 6.5. Рівень відносної бідності по країні в цілому «до і після» виплати основних видів допомоги, %, 2014-2018 рр.

Джерело: моделювання за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств

Недостатня частка коштів всіх розглянутих програм потрапляє до бідного населення (за відносним критерієм), особливо це стосується програми житлових субсидій – лише 20 % коштів програми отримують бідні домогосподарства. Найвищу дієвість (частку допомоги в доходах реципієнтів) демонструють допомога малозабезпеченим сім'ям та допомога на дітей одиноким особам, що свідчить про кращу націленість програм на бідне населення та важливість виплат для їх учасників. Проте, високий показник дієвості може сигналізувати про демотивуючу дію програм на працездатних учасників [148].

Проведений аналіз свідчить про звуження контингентів отримувачів соціальних програм та зменшення коштів на соціальні виплати, що є позитивним свідченням для характеристики соціально-економічної ситуації в країні. Проте, програми соціальної підтримки демонструють цілу низку проблем, які перешкоджають підвищенню адресності спрямування коштів. З іншого боку, рівень охоплення бідних програмами залишається надзвичайно низьким, що сьогодні є найбільш серйозною проблемою та найбільшим викликом політики подолання бідності серед вразливих категорій населення.

6.2. Оцінка основних програм соціальної допомоги

Серед основних програм соціальної підтримки, які можна назвати широко відомими або впливовими, або популярними серед певних кіл потенційних реципієнтів з високими ризиками бідності, і які можуть бути досліджені на основі надійних інформаційних джерел, можна виділити наступні [148]:

- програма житлових субсидій;
- допомога малозабезпеченим сім'ям
- допомоги на дітей (насамперед, при народженні та на дітей одиноким особам).

Сьогодні більшість програм працюють на засадах адресності, зокрема, житлові субсидії, допомога малозабезпеченим сім'ям, допомога на дітей одиноким особам. Серед категорійних програм найбільш поширеною, вартісною та впливовою є допомога при народженні дитини.

Програма житлових субсидій. У 2018 році на чверть скоротилася кількість домогосподарств, яким призначено субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних по-

слуг, і майже на 20% – кількість домогосподарств, яким призначено субсидії готівкою на відшкодування витрат для придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива. Таким чином, 2017 рік став рекордним за кількістю домогосподарств-учасників програми житлових субсидій та вартістю програми. З 2018 року почалося звуження програми, проте заборгованість населення з оплати ЖКП лише наростала (рис. 6.6).

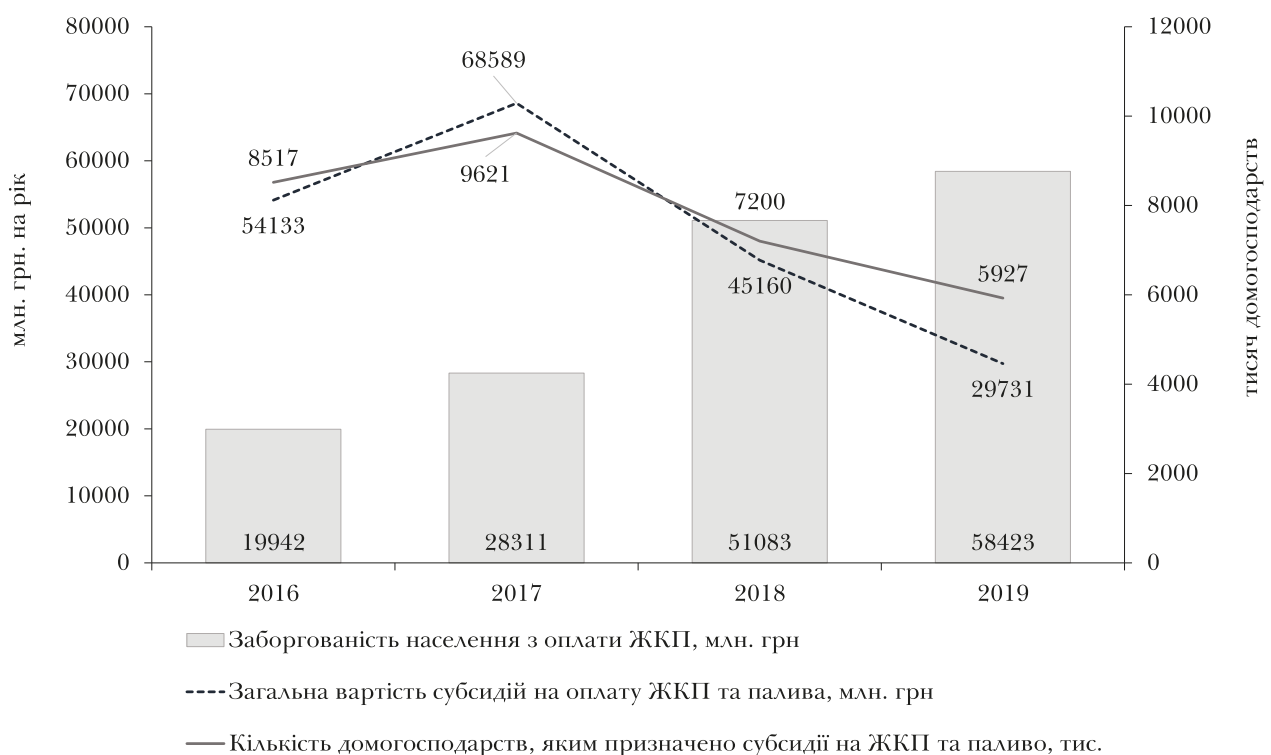

Рис. 6.6. Кількість отримувачів та вартість програми житлових субсидій, заборгованість населення з оплати ЖКП, 2016-2017 роки

Джерело: розраховано за даними статистики Міністерства соціальної політики України та Державної служби статистики України

Сьогодні житлова субсидія залишається найбільш вартісною серед програм соціальної підтримки, хоча загальна сума витрат за програмою у 2018-2019 роках зменшувалася – відповідно на 35% та 34%. Загалом, в частині житлово-комунальних послуг вартість зменшилася з 66323,8 млн. грн. у 2017 році до 28365,5

млн. грн. у 2019-му, а компенсації за паливо – з 2264,6 млн. грн. у 2017 році до 1366,0 млн. грн. у 2019-му. Попри зростання доходів населення, продовжилось накопичення боргів з оплати житлово-комунальних послуг – за 2018 рік загальна сума заборгованості зросла на 80%, і на 1 січня 2019 року становила 51 082,9 млн грн. За 2019 рік ця сума збільшилася до 58423,1 млн. грн. Таким чином, у 2019 році заборгованість населення за ЖКП майже вдвічі перевищувала річну вартість програми житлових субсидій.

За таких низьких економічних результатів діяльності програми рівень охоплення бідного населення житловими субсидіями також є незадовільним – за абсолютним критерієм у 2018 році він становив 45,5 %, що на 1,3 відсоткового пункту менше, ніж у попередньому. Тобто, у 2018 році більше половини бідних домогосподарств не було охоплено програмою житлових субсидій. Враховуючи зменшення рівня охоплення субсидіями населення в цілому, таку динаміку можна було вважати цілком логічною. Проте, вже у 2019 році рівень охоплення бідних субсидіями суттєво зменшився – до 20 %, що в 2,3 рази менше, ніж у 2018 році. Тобто, сьогодні 80% бідних домогосподарств не охоплено програмою субсидій. Хоча загальна кількість домогосподарств-отримувачів житлових субсидій зменшилася у 2019 році, падіння рівня охоплення бідних програмою є неспівставним (табл. 6.1).

Програма субсидій має вкрай низьку адресність, порівняно з іншими видами допомоги – 41,8% (за абсолютним критерієм) у 2019 році. Це означає, що небідні верстви населення, які подекуди в змозі оплатити ЖКП за існуючими тарифами, отримують більший зиск від програми порівняно з тими, хто її потребує. Таким чином, майже 60% коштів програми надходить

до небідного населення. Показник дієвості житлових субсидій становить лише 6,9%, що свідчить про досить високий рівень статків учасників програми: якби житлові субсидії отримували лише бідні, частка допомоги в доходах отримувачів була б значно вища. Проте, дієвість житлових субсидій у порівнянні з минулим періодом дещо зросла – на 0,2 відсоткового пункту.

Таблиця 6.1.

Вплив на бідність, адресація коштів та дієвість програми житлових субсидій, %, 2016-2019 рр.

Показник	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Рівень бідності серед отримувачів допомоги ⁴⁰				
за абсолютним критерієм:				
до виплати допомоги	73,5	60,5	54,2	55,3
після виплати допомоги	61,6	47,6	46,0	45,3
Рівень адресації коштів допомоги населенню, чий еквівалентні витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму	49,3	38,3	40,2	41,8
Рівень охоплення бідного населення (чий еквівалентні витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму) допомогою	43,0	46,8	45,5	20,0
Рівень бідності за відносним критерієм ⁴¹				
до виплати	24,5	25,6	25,0	24,7
після виплати	23,5	24,4	24,1	24,4
Дієвість допомоги для її отримувачів	11,5	10,1	6,7	6,9

Джерело: розрахунки та моделювання за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств

Загалом, житлова субсидія у 2019 році сприяла зниженню

⁴⁰ Серед населення, яке проживає в домогосподарствах, у складі яких є одержувачі допомоги.

⁴¹ Розраховується для всього населення.

рівня бідності по країні в цілому лише на 0,3 відсоткового пункту. Програма демонструє кращий вплив на бідність цільового контингенту. Так у 2019 році рівень бідності за абсолютним критерієм серед учасників програми після виплати субсидій зменшується на 10 відсоткових пунктів – без цієї програми рівень бідності її отримувачів склав би 55,3%. Порівняно з минулим роком цей вплив дещо зріс.

Отже, у 2019 році було витрачено майже 30 млрд. грн. на програму житлових субсидій, що забезпечило зменшення бідності серед отримувачів субсидій на 10 відсоткових пунктів та серед населення по країні в цілому – на 0,3 відсоткового пункту. При цьому заборгованість населення за житлово-комунальні послуги далі зростала та перевищила 58 млрд. грн. Таким чином, сьогодні житлові субсидії демонструють низьку економічну та соціальну ефективність. Інше питання – наскільки вони знижують ризики бідності середньодохідних груп населення і допомагають їм втриматися «на плаву» в непрості часи та ще й в умовах високих тарифів.

На це питання можна дати відповідь з аналізу соціально-демографічного портрету реципієнтів програми житлових субсидій. Так, серед отримувачів житлових субсидій у 2018 році переважали домогосподарства з дітьми (52,3%) та жителі сіл (41,4%) (табл. 6.2). Це кардинально відрізняється від профілів отримувачів субсидій епохи до підвищення тарифів (2014-2016 роки), коли левову частку контингенту складали пенсіонери, зазвичай одинокі. Сьогодні лише кожне п'яте домогосподарство серед отримувачів житлових субсидій складається виключно із осіб пенсійного віку.

Селяни та домогосподарства без дітей частіше отримують субсидію: кожне друге сільське домогосподарство у 2018 році

отримувало житлові субсидії, тоді як у великих містах – кожне третє; серед сімей з дітьми участь в програмі взяли 41,7%, тоді як серед бездітних – майже 44%.

Майже половина домогосподарств, що традиційно визнаються в Україні домогосподарствами з найвищими ризиками бідності, отримували допомогу у вигляді житлових субсидій: 45,5% сімей з дітьми до 3-х років, 52% – сімей з дітьми, де є хоча б одна непрацююча особа, а також 58,4% – бездітних пенсіонерських домогосподарств.

Таблиця 6.2.

Розподіл реципієнтів програми житлових субсидій за типами домогосподарств та питома вага отримувачів серед різних типів домогосподарства, 2018 р., %

	Розподіл реципієнтів по основних типах домогосподарств, %	Частка реципієнтів серед домогосподарств даного типу, %
За типом місцевості:		
Велике місто	29,8	32,9
Мале місто	28,8	44,9
Село	41,4	52,4
За типом домогосподарства:		
Домогосподарства з дітьми:	52,3	41,7
з однією дитиною	35,1	40,5
з двома дітьми	15,5	48,6
з трьома та більше дітьми	1,6	25,4
з дітьми до трьох років	12,0	45,5
є працюючі та непрацюючі дорослі	8,6	51,8
Домогосподарства без дітей:	47,7	43,9
всі непрацездатного віку	19,9	58,4
є працюючі та непрацюючі дорослі	6,2	48,7
Україна	-	42,8

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Отже, практично кожне друге домогосподарство з високими ризиками бідності могло скористатися допомогою у сплаті за житлово-комунальні послуги та паливо у 2018 році. Проте, найбільш вразливі домогосподарства були охоплені програмою вкрай незадовільно – субсидію отримали лише 25% багатодітних родин. В чому ж причина того, що субсидія не завжди доходила до найбільш бідних?

Суттєві зміни у програмі в період 2014-2016 років, запроваджені на етапі значного зростання тарифів на паливо та житлові послуги, сприяли зростанню числа отримувачів субсидій, проте основні показники соціальної результативності програми за десять років залишалися на вкрай низькому рівні (рис. 6.7). Через зростання вартості тарифів на товари та послуги житлово-комунальної сфери, падіння рівня доходів населення, а також завдяки спрощенню умов входження до програми тільки за рік (у 2015 р.) рівень охоплення бідного населення житловими субсидіями зріс у 8,4 разів – до 27,8%. Подальші зміни правил програми, що відбувалися в 2016-2018 рр., також позитивно вплинули на підвищення ефективності цього виду соціальної підтримки в частині її спрямування саме до тих, хто її потребує. Однак, все ще високою залишається помилка «виключення»⁴² – 53,5% бідного населення в 2018 році не отримували даний вид допомоги.

Запровадженні в різні роки зміни не мали вагомого впливу на адресність програми: в середньому лише кожен п'ятий її отримувач був бідним, відповідно близько 80% – були небідними. Тож, якщо на програму буде покладено завдання «підтягувати» доходи саме бідного населення, слід ввести низку обмежень, щоб мінімізувати потрапляння до складу реципієнтів небідної частини суспільства.

⁴² Показник є оберненим до показника рівень охоплення.

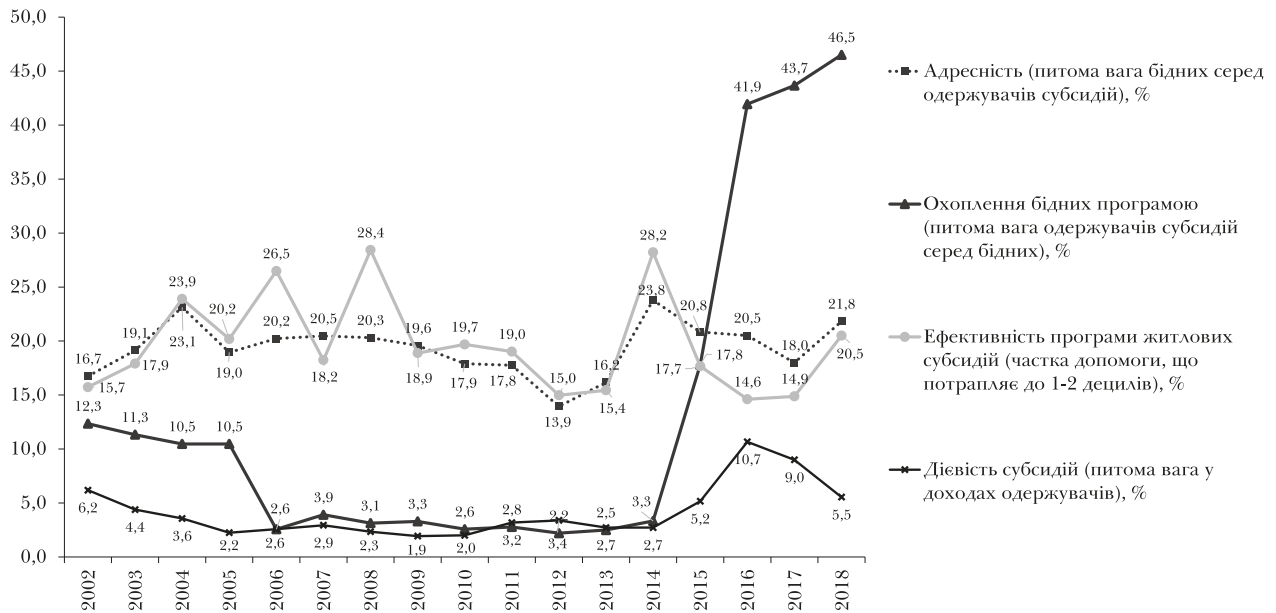

Рис. 6.7. Динаміка соціальної результативності програми житлових субсидій за основними показниками, 2008-2018 рр., %

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Відсутність адресної спрямованості програми саме на бідних також підтверджується низьким значенням показника ефективності: впродовж останніх десяти років лише 15%-28% коштів, виділених державою на її реалізацію, потрапляли до найбільш нужденних (до представників 1-2 децильної групи).

Дієвість житлових субсидій з 2014 рік по 2016 рік зростала і досягла свого максимуму – 10,7%, тобто, бюджети домогосподарств-реципієнтів на десяту частину наповнювалися завдяки цій підтримці. В наступні роки дієвість набула тенденції до зниження, що в цілому пов'язано із стабілізацією в рівнях зростання вартості товарів і послуг житлово-комунальної сфери та доходів населення.

Функціонування програми житлових субсидій практично не позначається на ситуації з відносною бідністю. Моделювання гіпотетичної ситуації, якби житлової субсидії взагалі не існу-

вало в Україні, продемонструвало, що вона впродовж років є фактично нейтральною – чисельність та частка бідних в суспільстві залишається практично незмінною. Може навіть складатися ситуація, коли замість очікуваного зменшення масштабів відносної бідності відбувається її зростання. Тобто, у випадку відміни програми житлових субсидій рівень бідності по країні в цілому може знижуватися. Такий парадокс пояснюється перерозподілом суспільних коштів через програму від менш забезпечених до більш забезпечених, від бідніших до заможніших. Зростання нерівності в даному випадку більшою мірою зосереджено у нижній та середній частинах розподілу, що призводить до зростання рівня відносної бідності.

Найбільше несправедливість розподілу коштів таких програм впливає на бідність дітей. У 2018 році рівень відносної бідності серед домогосподарств з дітьми становив 29,4%, проте, у випадку відміни програми ці домогосподарства опинилися б у виграшній ситуації – рівень бідності знизився б до 20,6% (рис. 6.8).

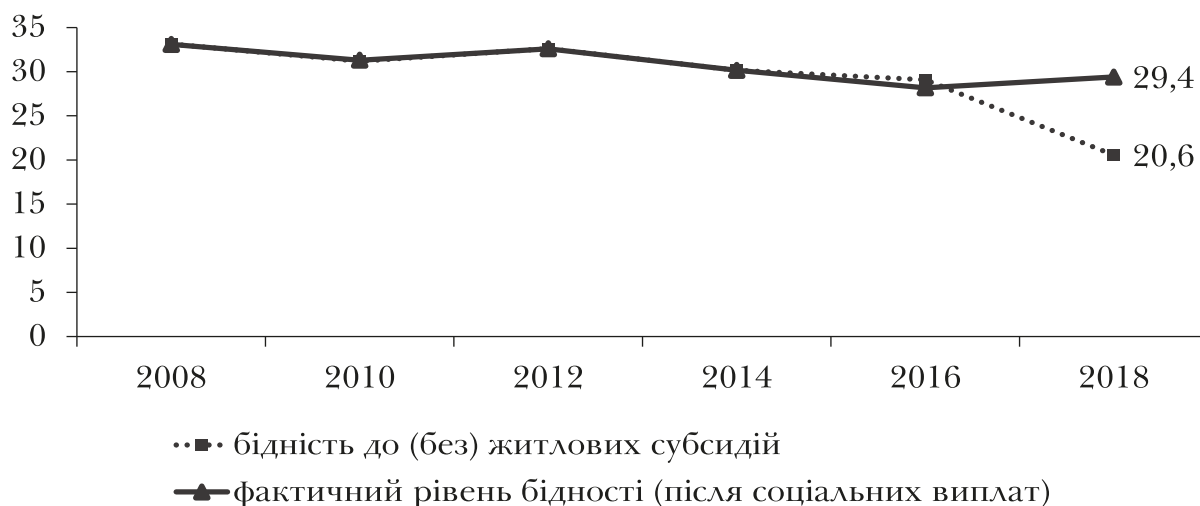

Рис. 6.8. Рівень відносної бідності серед домогосподарств з дітьми «до і після» житлових субсидій, %, 2008-2018 рр.

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Таким чином, програма житлових субсидій не виконує повною мірою покладені на неї функції. Сьогодні вона відзначається низькою ефективністю в частині підвищення спроможності домогосподарств та запобігання бідності, особливо коли йдеться про домогосподарства з дітьми. Донедавна низькі показники ефективності пояснювалися необхідністю забезпечення загальної доступності населення до програми житлових субсидій в період підвищення цін і тарифів на житлово-комунальні послуги. Проте, вже пройшов достатній період для адаптації суспільства до нових умов та пошуку шляхів вдосконалення механізмів надання населенню допомоги у сплаті за паливо за житлово-комунальні послуги. Крім того, на необхідність її негайного реформування вказують низькі показники адресності, спрямованості коштів, дієвості, рівня охоплення та висока помилка «включення» на фоні надвисоких державних витрат на функціонування цієї програми.

Допомога малозабезпеченим сім'ям. Допомога малозабезпеченим сім'ям традиційно охоплює невеликі контингенти, оскільки орієнтована на вкрай бідні групи населення, і по своїй суті є класичною програмою компенсації низьких доходів. У 2019 році допомога була призначена 663 456 сім'ям, що на 16,7% менше значення 2018 року. Оскільки програма заснована на принципі адресності, то звуження кола отримувачів свідчить про зростання доходів населення та відповідне зменшення чисельності потенційних контингентів програми (рис. 6.9). При цьому загальний обсяг виплат допомоги малозабезпеченим сім'ям за звітний рік зменшився лише на 7% і становив 10 362,4 млн. гривень або 0,26 % ВВП та 3,22% видатків зведеного бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення населення.

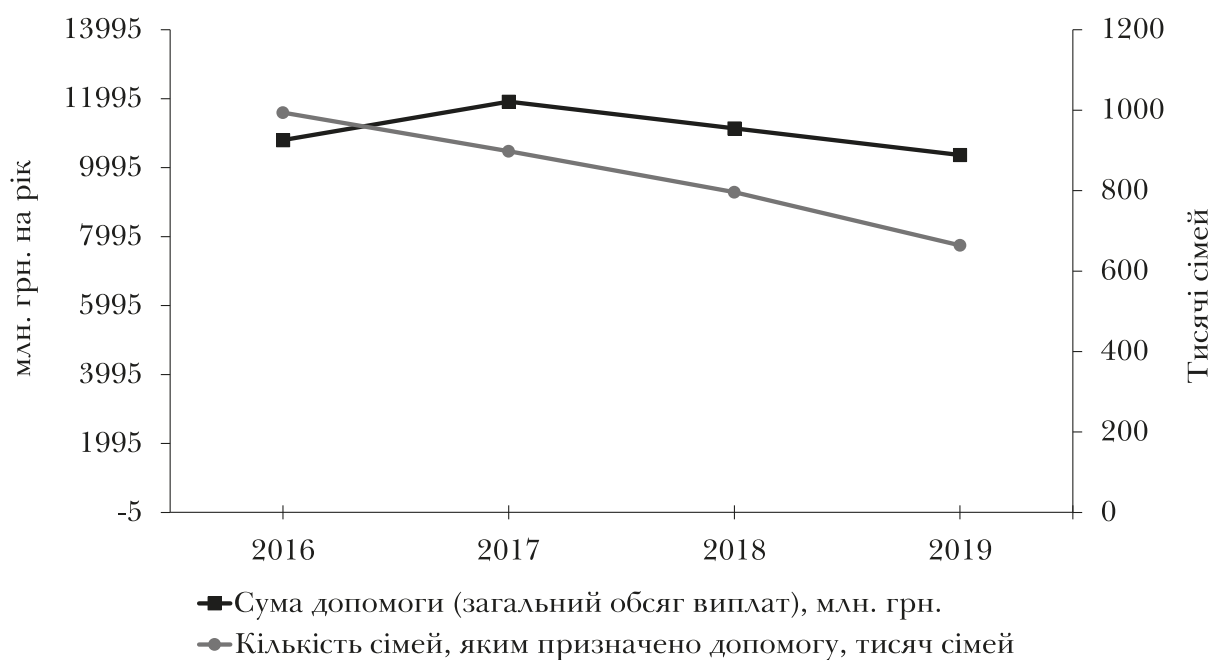

Рис. 6.9. Кількість отримувачів та вартість програми державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, 2016-2019 рр.

Джерело: Розраховано за даними Міністерства соціальної політики України

Таким чином, контингенти програми всі роки після 2016 року зменшуються, а загальна вартість програми різко зменшилася після 2017 року.

Виплата допомоги традиційно впливає на масштаби бідності цільового контингенту: у випадку відміни програми рівень бідності зріс би з 70,1% до 75,3%. Проте, в 2019 році дещо скоротився вплив програми на масштаби бідності: якщо у 2017-2018 роках завдяки програмі рівень бідності скорочувався на 8,4 відсоткових пунктів, то за останній рік – лише на 5,2 відсоткових пунктів (табл. 6.3).

При цьому частка коштів, що потрапляє до бідного населення (за абсолютним критерієм), у 2019 році зросла на 8,4 відсоткових пунктів і становила 76,9%. Отже, більше трьох четвертих загальних коштів програми надходить саме бідним. В той же час, негативним моментом другий рік поспіль залиша-

ється скорочення рівня охоплення бідного населення державною соціальною допомогою малозабезпеченим сім'ям, зокрема, у 2019 році – з 3,0 % до 2,5%. Сьогодні головна проблема в системі соціальної підтримки – недоохоплення нужденних державною допомогою. Отже, рівень охоплення бідних сьогодні можна вважати ключовим індикатором програми допомоги малозабезпеченим сім'ям, оскільки вона є основною адресною виплатою в Україні.

Таблиця 6.3.

Вплив на бідність, адресація коштів та дієвість програми державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, %, 2016-2019 рр.

Показник	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.
Рівень бідності серед отримувачів допомоги ⁴³ за абсолютним критерієм:				
до виплати допомоги	87,1	84,0	73,2	75,3
після виплати допомоги	81,7	75,6	64,8	70,1
Рівень адресації коштів допомоги населенню, чий еквівалентні витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму	84,9	67,0	68,5	76,9
Рівень охоплення бідного населення (чий еквівалентні витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму) допомогою	3,7	4,6	3,0	2,5
Рівень бідності за відносним критерієм ⁴⁴				
до виплати	23,9	24,5	23,9	24,5
після виплати	23,5	24,4	24,1	24,4
Дієвість допомоги для її отримувачів	17,9	15,5	14,7	16,1

Джерело: розрахунки та моделювання за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств

⁴³ Серед населення, яке проживає в домогосподарствах, у складі яких є одержувачі допомоги.

⁴⁴ Розраховується для всього населення.

Охоплення допомогою зменшується з кожною квінтильною групою (за зростанням), особливо з першої до другої: перша квінтильна група охоплена втричі більше, ніж друга. Серед бідних (за критерієм сукупні витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму) охоплено лише 3,5% населення, при цьому серед небідних отримувачів допомоги таких набагато менше – 0,5%. (рис. 6.10).

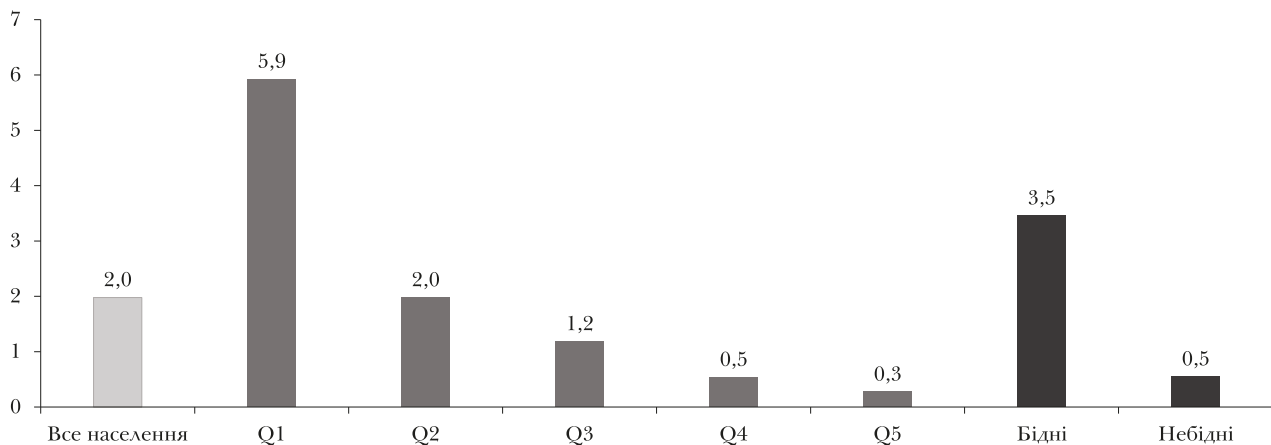

Рис. 6.10. Рівень охоплення населення допомогою малозабезпеченим сім'ям, у розрізі квінтильних група та бідні/небідні, %, 2018 р.

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Сільське населення більше охоплене програмою порівняно з міським (3,4% проти 1,3%), що цілком відповідає тенденції більшого поширення бідності в сільській місцевості, а отже співпадає з профілями бідності. (рис. 6.11). До того ж, більшість отримувачів допомоги мешкає в селі (58%), хоча частка сільського населення по країні в цілому становить 33,8%.

З появою кожної наступної дитини суттєво зростає охоплення програмою. Отже, багатодітні родини охоплені програмою більш як на 20%, що в 4,6 рази перевищує рівень охоплення допомогою дводітних сімей.

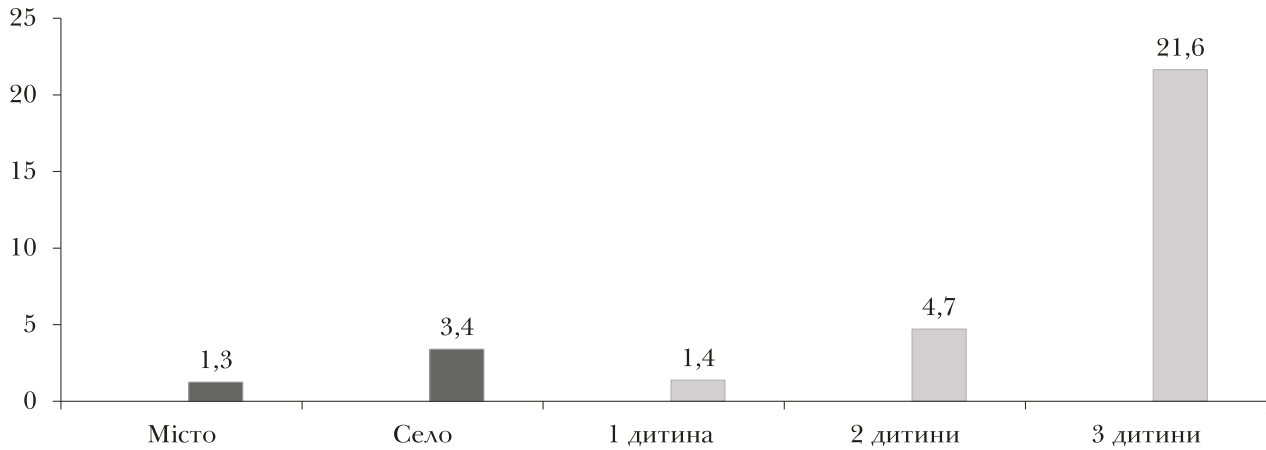

Рис. 6.11. Рівень охоплення населення допомогою малозабезпеченим сім'ям за типом поселення та числом дітей в домогосподарстві, %, 2018 р.

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Більшість отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям перебуває у першій квінтільній групі (60%). При цьому 2,8% отримувачів – з верхнього квінтилю, що свідчить про потрапляння в програму сімей з числа 20% найбільш забезпечених, які апріорі не потребують таких виплат від держави. Проте, все ж переважна більшість отримувачів (86%) є бідними (рис. 6.12).

Розподіл коштів програми аналогічний до розподілу її учасників за квінтільними групами. Кошти навіть краще орієнтовані на низькодохідні контингенти – понад 70% потрапляє до першого квінтилю, а до бідних – майже 90% (рис. 6.13).

З кожною наступною дитиною дещо зростає частка домогосподарств серед отримувачів. Багатодітні (3 та більше дітей) складають 39% сукупності отримувачів допомоги, хоча по країні їх частка ледь перевищує 5% (рис. 6.14). При цьому багатодітні домогосподарства отримують майже половину всіх коштів програми – 46,7%.

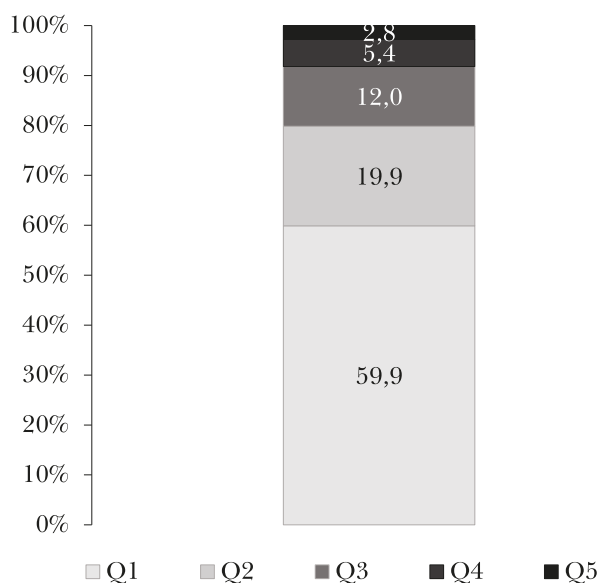

Рис. 6.12. Розподіл отримувачів допомоги за квінтильними групами, %

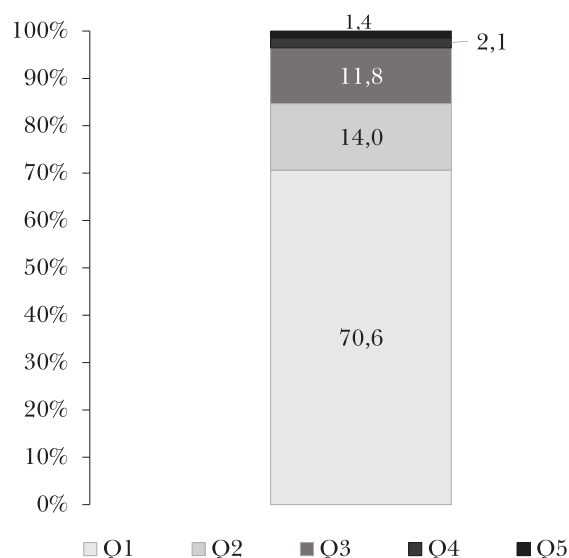

Рис. 6.13. Розподіл коштів програми за квінтильними групами, %

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

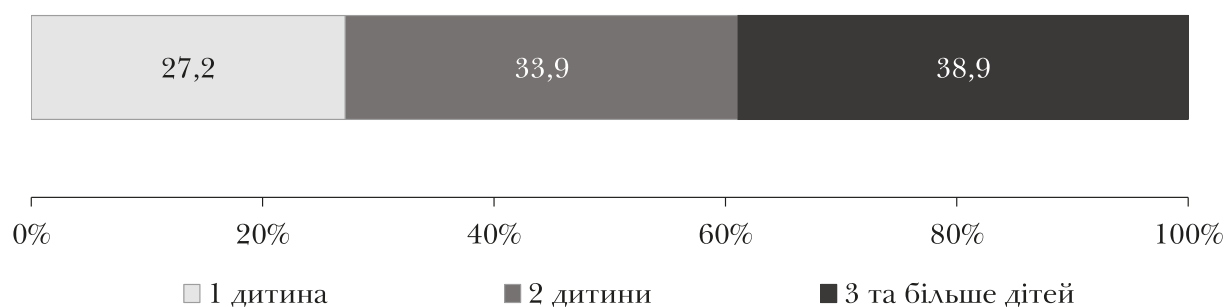

Рис. 6.14. Розподіл отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям за числом дітей в домогосподарстві, %

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Дієвість допомоги малозабезпеченим сім'ям як частка в доходах всього населення є надзвичайно низькою – лише 0,2%, хоча в доходах першої квінтильної групи вона трохи більше – 1,5%. При цьому безпосередньо для отримувачів допомоги ви-

плата має неабияке значення – вона становить 16% їх сукупних доходів, а серед отримувачів першої квінтильної групи – навіть 25,4%. Отже, найбільшій отримувачі допомоги дійсно дуже залежні від цих виплат (табл. 6.4).

Таблиця 6.4.

Дієвість допомоги малозабезпеченим сім'ям: частка в доходах всього населення та частка в доходах отримувачів допомоги, у розрізі квінтильних груп та бідні/небідні, %, 2018 р.

	Все населення	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Бідні	Небідні
Частка допомоги в доходах (всє населення)	0,2	1,5	0,2	0,1	0,0	0,0	0,6	0,0
Частка допомоги в доходах (серед отримувачів)	16,0	25,4	9,5	11,3	4,0	3,4	18,7	7,0

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Програма практично не здійснює впливів на бідність та нерівність у країні: у випадку відміни виплат малозабезпеченим сім'ям рівень бідності (за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму) зріс би з 43,2% до 43,3%, а коефіцієнт Джині – з 24,9% до 25,0%. Нейтральний характер програми щодо впливу на суспільство в цілому зумовлений передусім низькими масштабами охоплення такими виплатами населення країни. Помітно більше програма впливає на контингент отримувачів допо-

моги: рівень бідності серед них завдяки програмі знижується з 73,2% до 64,8%. Проте, навіть вплив на самих учасників є невеликим, оскільки специфічні контингенти реципієнтів програми в більшості перебувають далеко від межі бідності.

Показник рентабельності соціальної програми вказує, на скільки копійок знижується глибина бідності (дефіцит доходів бідних) з кожної гривні, витраченої на програму. Так, у 2018 році рентабельність програми допомоги малозабезпеченим сім'ям є надзвичайно високою – з кожної витраченої на програму гривні 91 копійка потрапляє на «погашення» дефіциту доходу бідних.

Програма допомоги малозабезпеченим сім'ям майже не корелює з програмою житлових субсидій – їх контингенти є малоподібними. Якщо у 2018 році кожний другий отримувач допомоги малозабезпеченим сім'ям брав участь у програмі житлових субсидій (49,8%), що цілком відповідає середньоукраїнським рівням охоплення, то серед реципієнтів субсидій лише 2,3% отримали допомогу малозабезпеченим сім'ям.

Допомоги на дітей. На фоні зростання загальних видатків зведеного бюджету на соціальний захист та соціальне забезпечення у 2008-2018 роках (у співставних цінах базового року) з 2014 року намітилася тенденція до поступового зниження видатків за напрямком «сім'я, діти та молодь». В результаті у 2018 році їх частка в загальних видатках на соціальний захист становила лише 13,5% проти 26,4% у 2014 році (рис. 6.15).

Така тенденція стала результатом реформування основних дитячих виплат з 1 липня 2014 року. Насамперед, це відв'язка допомоги при народженні від прожиткового мінімуму, що спричинило її «заморожування» на базовому рівні. Крім того, значні кошти перетекли з дитячих виплат на житлові субсидії, що з

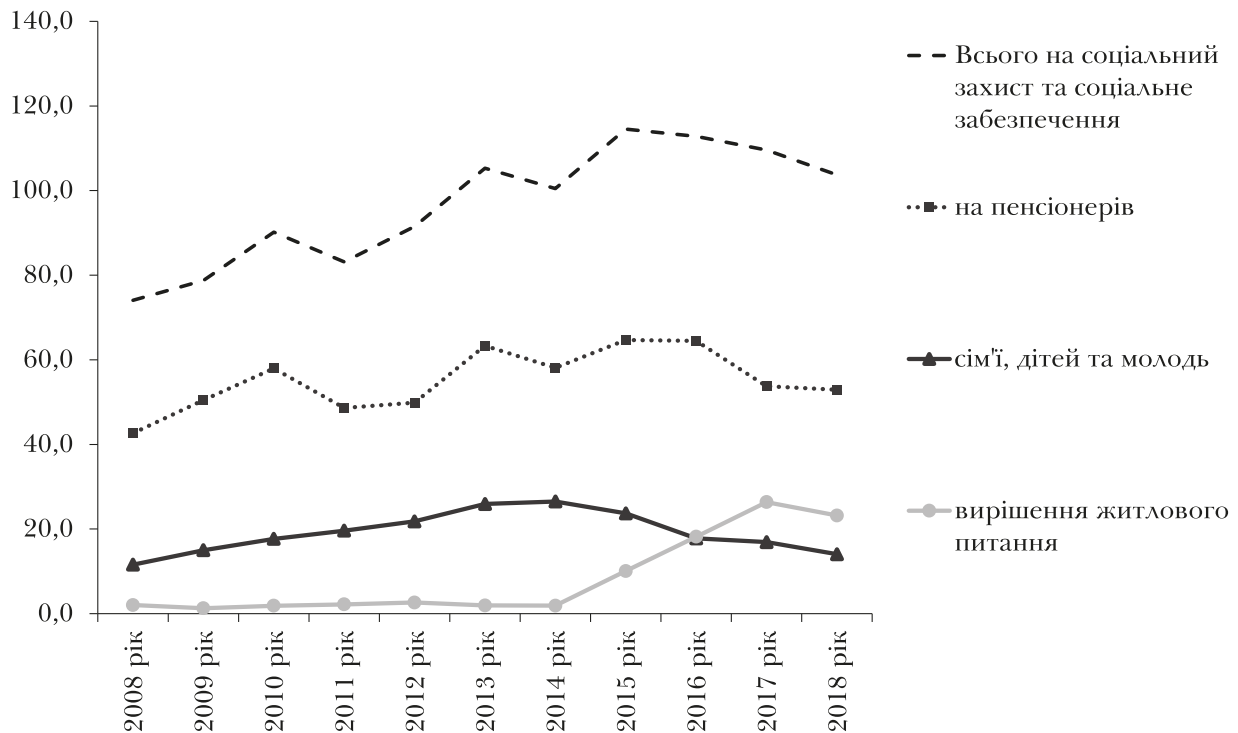

Рис. 6.15. Динаміка видатків зведеного бюджету України на соціальний захист та соціальне забезпечення (загальних та за окремими напрямками), млрд. грн. у співставних цінах базового (2008-го) року.

Джерело: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators#4>

2015 року практично змінило співвідношення між напрямками бюджетного фінансування. Видатки на пенсії залишилися на попередніх позиціях, оскільки замороження мінімальної пенсії (відповідно до прожиткового мінімуму) не могло вплинути на фінансові потреби за цією статтею витрат.

Дані обстеження домогосподарств підтверджують динаміку бюджетної статистики. Так, на фоні звуження дитячих програм у 2015-2018 роках активно зростала житлова субсидія, а програма соціальних пільг (орієнтована переважно на осіб старших вікових груп, а не на дітей) трималася на попередньому рівні. Отже, після 2014 року відбувся відтік коштів від дитячих програм до інших програм соціального захисту переважно недитячого спрямування (рис. 6.16).

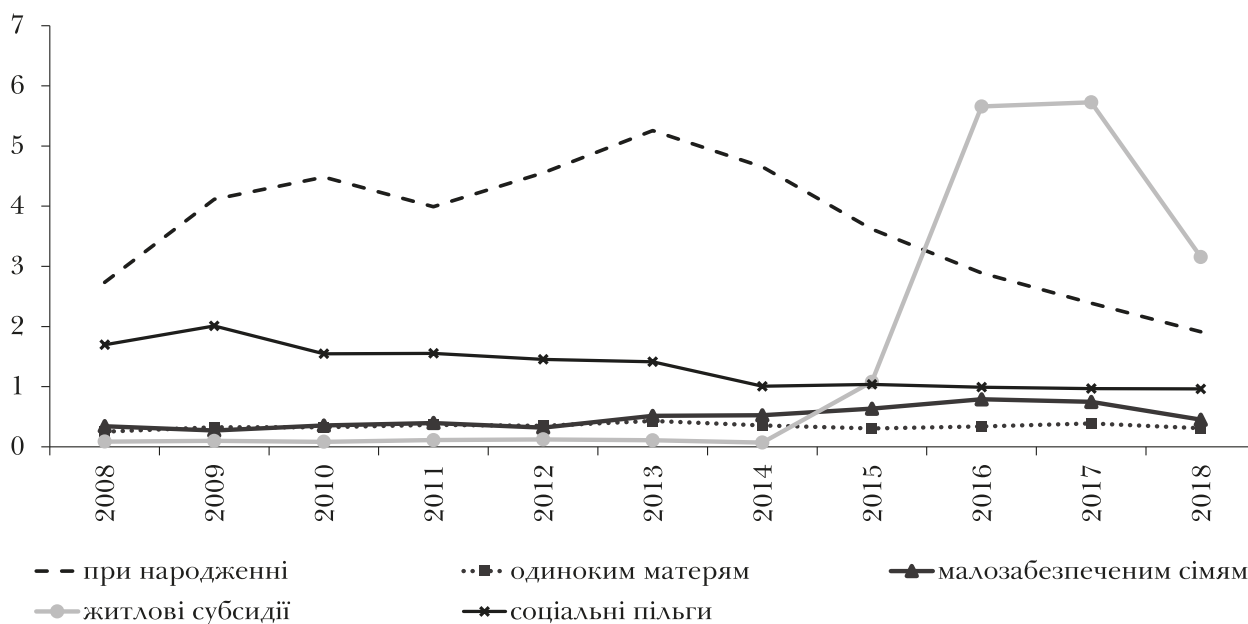

Рис. 6.16. Динаміка частки фактичних витрат за основними соціальними програмами (у % до ВВП ; за даними ОУЖД), 2008-2018 рр.

Джерело: розрахунки за річними мікрофайлами обстеження умов життя домогосподарств України

З урахуванням специфіки інформаційного забезпечення, поглиблений аналіз ефективності соціальної допомоги, спрямованої на дітей та сім'ї з дітьми, та її вплив на бідність можна здійснити за чотирма основними програмами⁴⁵:

- державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям;
- допомога на дітей саодиноким матерям;
- допомога при народженні дитини;
- державна соціальна допомога особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю.

Згідно даних адміністративної статистики, у 2018 році за більшістю програм соціальної допомоги відбулося зменшення державних видатків по відношенню до ВВП, а по окремих програмах – і в абсолютному вимірі (насамперед, допомога при

⁴⁵ Програми, які входять до Обстеження умов життя домогосподарств, та кількість спостережень за якими дозволяє проводити оцінки.

народженні та малозабезпеченим сім'ям). Відповідно, за більшістю програм відбулося звуження контингентів отримувачів допомоги. Серед аналізованих лише допомога на дітей одиноким особам та допомога особам з інвалідністю з дитинства і дітям з інвалідністю наростили свої контингенти (табл. 6.5).

Таблиця 6.5.

Кількість отримувачів та вартість програм соціальної допомоги за даними адміністративної статистики

Програми соціальної допомоги	Кількість осіб (сімей)		Загальний обсяг виплат, тис. грн.	
	2017	2018	2017	2018
Державна соціальна допомога мало-забезпеченим сім'ям	318 058	270 216	11 930 391	11 153 500
Допомога на дітей одиноким особам	281 871	287 354	5 754 850	6 151 500
Допомога при народженні дитини	1 382 938	1 104 275	21 795 318	18 294 700
Державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам	417 011	424 045	8 229 730	9 263 483

Джерело: за даними Міністерства соціальної політики України

Охоплення програмою. Майже кожна друга сім'я з дітьми (45,1%) охоплена соціальними виплатами, орієнтованими на дітей та сімей з дітьми. Перша та друга квінтільні групи мають вищі показники охоплення – відповідно 66,3% та 48,8%, що свідчить про орієнтацію системи дитячих допомог на бідне та менш забезпечене населення (табл. 6.6).

Найбільшою мірою сім'ї з дітьми охоплені допомогою при народження – майже кожна третя сім'я (30,8%) отримувала у 2018 році таку виплату. Не зважаючи на універсальний характер виплати, вона більше орієнтована на бідніші прошарки – у

першому квінтілі допомогу при народженні отримує половина сімей (50,2%). Це може насамперед свідчити про вищу ймовірність потрапляння до категорії бідних серед сімей з дітьми до 3-х років. Отже, даний вид допомоги дуже вдало враховує існуючі профілі бідності, що гарантує її високу адресацію навіть за умови універсальності виплат.

Таблиця 6.6.

Рівень охоплення домогосподарств з дітьми соціальними виплатами, орієнтованими на дітей та сімей з дітьми, %, 2018 р.

	Все населення	1-й квінтіль	2-й квінтіль	3-й квінтіль	4-й квінтіль	5-й квінтіль	Бідні за абсолютним критерієм
Всі соціальні виплати на дітей та сімей з дітьми	45,1	66,3	48,8	37,4	40,4	32,4	53,0
Малозабезпеченим сім'ям	3,5	10,0	3,1	2,5	1,9	0,3	5,6
На дітей одиноким особам	3,3	8,0	4,3	1,7	0,6	1,7	5,0
При народженні	30,8	50,2	37,5	22,9	24,5	18,8	39,0
Інші допомоги на дітей	8,1	7,1	6,1	9,7	8,4	9,0	7,8
Особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю	1,5	2,5	0,9	1,6	1,1	1,4	1,5

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Невеликі контингенти сімей з дітьми охоплені адресними програмами соціальної допомоги, які передбачають перевірку доходів, а саме допомога малозабезпеченим сім'ям та допомога на дітей одиноким особам, відповідно, на рівні 3,5% та 3,3% (серед сімей з дітьми). Обидві виплати демонструють краще охоплення бідніших сімей – у першому квінтілі 10,0% отримують

допомогу малозабезпеченим сім'ям та 8,0% – на дітей самотніми особам. З кожною квінтильною групою відчутно зменшується відсоток охоплених допомогою, що свідчить про орієнтацію на бідніші сім'ї з дітьми.

Решта виплат (інші допомоги на дітей; особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю) демонструє відсутність залежності рівня охоплення програмою від матеріальних статків родини – сім'ї з дітьми практично однаково охоплені такими програмами незалежно від квінтильної групи. Це повністю вкладається у логіку вказаних програм, адже вони є категоріальними, і надаються в однаковому розмірі незалежно від статків сім'ї.

Більше половини бідних⁴⁶ сімей з дітьми (53%) охоплені принаймні однією соціальною програмою. Такий показник досягається насамперед завдяки виплатам при народженні – 39% бідних сімей з дітьми отримують цю допомогу. Решта програм демонструють надзвичайно низький рівень охоплення бідних. Дві адресні програми – малозабезпеченим сім'ям та на дітей самотніми особам – охоплюють відповідно 5,6% та 5,0% бідних сімей з дітьми.

Адресність програм для дітей. Адресність соціальних допомог на дітей та сімей з дітьми можна оцінити як задовільну: майже третина (29,4%) отримувачів усіх видів соціальних виплат потрапляють до першого квінтилу, тобто, до 20% найбідніших. Також більше половини всіх отримувачів (62,6%) є бідними за абсолютним критерієм (табл. 6.7).

Найкраща ситуація простежується по виплатам малозабез-

⁴⁶ Бідні за критерієм «витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму». У 2018 році рівень бідності за фактичним прожитковим мінімумом (за витратами) становив по країні в цілому 43,2%. Серед домогосподарств з дітьми показник був помітно вищим – 49,9%.

печеним сім'ям та виплатам на дітей одиноким особам: близько половини отримувачів цих видів виплат потрапляють до першого квінтиля (56,5% та 48,9% відповідно). Більш того, переважна більшість отримувачів вищезазначених видів соціальних допомог (відповідно 84,1% та 81,2%) є бідними за абсолютним критерієм⁴⁷. По інших видах допомог на дітей та особам з інвалідністю з дитинства і дітям з інвалідністю простежується значно нижча адресність (до першого квінтиля потрапляють 17,7% та 33,4% отримувачів відповідно). Проте, по усім видам допомог бідними є більше 50% отримувачів.

Таблиця 6.7.

Розподіл домогосподарств з дітьми, які отримують соціальні виплати, за квінтильними групами, %, 2018 р.

	Все населення	1-й квінтиль	2-й квінтиль	3-й квінтиль	4-й квінтиль	5-й квінтиль	Бідні за абсолютним критерієм
Всі соціальні виплати на дітей та сімей з дітьми	100,0	29,4	21,6	16,6	17,9	14,4	62,6
Малозабезпеченим сім'ям	100,0	56,5	17,3	13,8	10,5	1,9	84,1
На дітей одиноким особам	100,0	48,9	26,5	10,6	3,4	10,5	81,2
При народженні	100,0	32,6	24,3	14,9	15,9	12,3	67,4
Інші допомоги на дітей	100,0	17,7	15,1	24,1	20,8	22,4	51,6
Особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю	100,0	33,4	12,0	21,3	14,8	18,5	55,4

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

⁴⁷ Бідні за критерієм «витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму».

Аналогічні тенденції простежуються у розподілі виплат у розрізі різних програм соціальної допомоги між квінтальними групами. Найкраща ситуація знову таки спостерігається по виплатах малозабезпеченим сім'ям та виплатам на дітей одиноким особам: тут більше половини коштів (69,3% та 51,3% відповідно) сконцентровані у першому квінтілі. Також переважна більшість коштів по цим виплатам (88,7% та 80,5% відповідно) потрапила до бідних (табл. 6.8). Найнижчу адресність знову демонструють інші допомоги на дітей: майже половина виплат по цим допомогам потрапляє до двох найбагатших квінтілів (45,4%). Більш того, серед отримувачів бідні становлять менше половини (49,8%).

Таблиця 6.8.

Розподіл загальної суми соціальних виплат, орієнтованих на сім'ї з дітьми, за квінтальними групами, %, 2018 р.

	Все населення	1-й квінталь	2-й квінталь	3-й квінталь	4-й квінталь	5-й квінталь	Бідні за абсолютним критерієм
Всі соціальні виплати на дітей та сімей з дітьми	100,0	38,3	21,6	14,0	13,9	12,2	69,2
Малозабезпеченим сім'ям	100,0	69,3	9,1	12,5	8,5	0,6	88,7
На дітей одиноким особам	100,0	51,3	22,9	8,9	4,9	12,0	80,5
При народженні	100,0	33,9	23,9	14,8	15,9	11,5	67,8
Інші допомоги на дітей	100,0	15,8	14,3	24,5	17,6	27,8	49,8
Особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю	100,0	34,3	13,5	24,9	10,2	17,1	60,6

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Таким чином, найвищу адресність демонструють виплати

малозабезпеченим сім'ям та виплати на дітей одиноким особам. Якщо ж розглядати всі соціальні виплати на дітей та сім'ї з дітьми, то їх адресність можна оцінити як задовільну.

Дієвість програм допомоги на дітей. Дієвість основних видів соціальної допомоги для їх отримувачів (питома вага допомоги в бюджеті сім'ї-реципієнта) залежить від розміру допомоги і від рівня доходу цільової групи. В цілому соціальні виплати для сімей з дітьми складають 4,3% від їх сукупного доходу. Найвищим даний показник є у першому, найбіднішому, квінтілі (15,1%), а у п'ятому квінтілі він є найнижчим (1,6%), що можна вважати індикатором задовільної дієвості цих соціальних виплат (табл. 6.9).

Таблиця 6.9.

Частка отриманої допомоги у сукупному доході домогосподарств з дітьми відповідної групи, %, 2018 р.

	Все населення	1-й квінтіль	2-й квінтіль	3-й квінтіль	4-й квінтіль	5-й квінтіль	Бідні за абсолютним критерієм
<i>Всі соціальні виплати на дітей та сімей з дітьми</i>	<i>4,3</i>	<i>15,1</i>	<i>6,3</i>	<i>3,3</i>	<i>2,6</i>	<i>1,6</i>	<i>8,0</i>
Малозабезпеченим сім'ям	0,5	3,0	0,3	0,3	0,2	0,0	1,1
На дітей одиноким особам	0,5	2,3	0,8	0,2	0,1	0,2	1,0
При народженні	2,4	7,7	4,0	2,0	1,7	0,8	4,5
Інші допомоги на дітей	0,1	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,2
Особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю	0,3	0,9	0,3	0,4	0,1	0,1	0,5

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Найбільш дієвими для домогосподарств з дітьми є виплати

при народженні: вони становлять 2,4% від їх сукупного доходу і 7,7% – в доходах першого квінтилію. Натомість, найменш дієвими є інші допомоги на дітей (0,1% для населення в цілому і 0,2% для найбіднішого квінтилію).

Абсолютно по-іншому виглядає дієвість програм безпосередньо для цільових груп отримувачів. Найвищий вклад у сукупний дохід бенефіціарів вносять виплати на дітей одиноким особам (17,1% для всіх отримувачів і 27,7% для першого квінтилію), виплати особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю (17,0% і 28,5% відповідно), допомога малозабезпеченим сім'ям (16,6 та 27,6% відповідно) (табл. 6.10). По всіх трьох програмах виплати мають найнижчу частку у доходах домогосподарств з дітьми, але для самих домогосподарств-отримувачів вони з різних причин набувають ключового значення.

Таблиця 6.10.

Частка отриманої допомоги у сукупному доході бенефіціарів кожної доходної групи домогосподарств з дітьми, %, 2018 р.

	Все населення	1-й квінтіль	2-й квінтіль	3-й квінтіль	4-й квінтіль	5-й квінтіль	Бідні за абсолютним критерієм
<i>Всі соціальні виплати на дітей та сімей з дітьми</i>	10,1	22,0	12,1	8,4	6,2	5,0	14,9
Малозабезпеченим сім'ям	16,6	27,6	7,7	11,2	8,7	2,5	19,5
На дітей одиноким особам	17,1	27,7	13,9	11,5	15,6	9,4	20,5
При народженні	8,8	14,8	10,0	8,1	6,6	4,7	11,5
Інші допомоги на дітей	1,5	2,4	1,9	1,7	1,1	1,2	2,0
Особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю	17,0	28,5	22,6	19,9	10,8	9,0	25,5

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Незважаючи на найвищий вклад у доходи домогосподарств з дітьми виплат при народженні (2,4%), у сукупному доході самих домогосподарств-бенефіціарів цей вид допомоги робить найменший вклад – 8,8%.

Вплив на бідність⁴⁸. У 2018 році рівень бідності за фактичним прожитковим мінімумом (за витратами) становив по країні в цілому 43,2%. Серед домогосподарств з дітьми показник був помітно вищим – 49,9%. У випадку відсутності усіх видів соціальних допомог на дітей та сім'ям з дітьми рівень бідності зростає з 49,9% до 53,2%. Вплив на глибину бідності (яка характеризує розрив між споживанням бідних домогосподарств та межею бідності) є більш відчутним: глибина бідності зростає з 12,7% до 15,6%. Соціальні допомоги також впливають на нерівність, зокрема, на коефіцієнт Джині: у випадку відсутності усіх соціальних виплат на дітей та сім'ям з дітьми коефіцієнт Джині помітно зростає – з 22,7% до 24,5%.

Основний вплив на показники бідності сімей з дітьми здійснюють виплати при народженні: без них рівень бідності зріс би з 49,9% до 51,9%, глибина бідності, відповідно, з 12,7% до 14,4%, а коефіцієнт Джині – з 22,7% до 24,5%. Без допомоги на дітей одиноким особам рівень бідності по сім'ях з дітьми зріс би на 0,4 відсоткові пункти (з 49,9% до 50,3%). Допомога малозабезпеченим сім'ям та особам з інвалідністю з дитинства і дітям з інвалідністю знижує бідність серед сімей з дітьми на 0,3 відсоткові пункти – з 50,2% до 49,9%. Якби припинились виплати інших допомог на дітей, то на рівень бідності і коефіцієнт Джині це б жодним чином не вплинуло, а глибина бідності зросла б на 0,1%.

48 Межа бідності – розмір фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму в середньому за 2018 рік – 3236 грн. на особу на місяць. Критерій бідності – витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму.

Загалом на нерівність серед сімей з дітьми впливають лише три програми: малозабезпеченим сім'ям, одиноким особам та при народженні. Коефіцієнт Джині знижується відповідно на 0,3, 0,2 та 1,0 відсоткових пункти.

Таблиця 6.11

Вплив соціальних виплат, орієнтованих на дітей та сім'ї з дітьми, на зниження рівня і глибини бідності та на коефіцієнт Джині – моделювання відсутності програм, 2018 р.

	Рівень бідності	Глибина бідності	Коефіцієнт Джині
Фактичний показник (після соціальних виплат)	0,499	0,127	0,227
Показник до соціальних виплат (без визначених допомог)			
Всі соціальні виплати на дітей та сімей з дітьми	0,532	0,156	0,245
Малозабезпеченим сім'ям	0,502	0,131	0,230
На дітей одиноким особам	0,503	0,131	0,229
При народженні	0,519	0,144	0,237
Інші допомоги на дітей	0,499	0,128	0,227
Особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю	0,502	0,128	0,227

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Серед розглянутих програм з точки зору вартості зниження бідності найгірше працює допомога малозабезпеченим сім'ям: для зменшення рівня дитячої бідності на один відсотковий пункт теоретично необхідно витратити 37,5 млрд. грн. на рік на реалізацію даної програми (рис. 6.17).

В той же час, зниження рівня бідності на 1 відсотковий пункт через допомогу при народженні коштуватиме вчетверо

дешевше – лише 9 млрд. грн. на рік, а через програму допомоги на дітей одиноким особам – 14,2 млрд. грн. на рік.

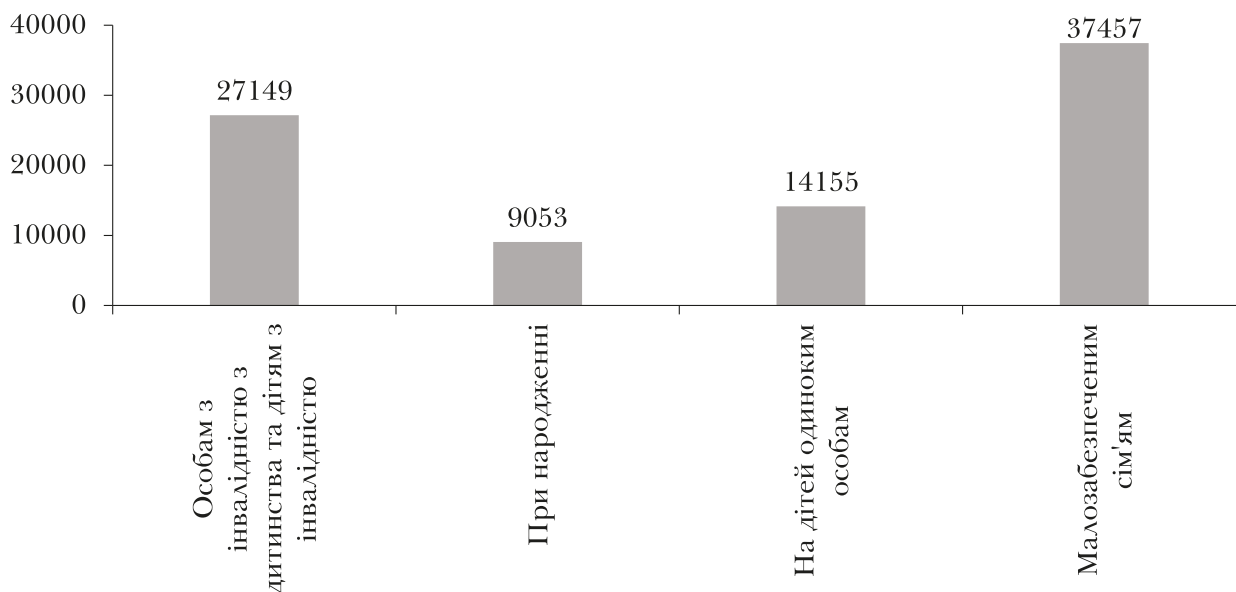

Рис. 6.17. Вартість зниження дитячої бідності на один відсотковий пункт у розрізі програм, млн. грн. на рік, 2018 р.

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Соціальна рентабельність дитячих виплат. Традиційно найвищу рентабельність демонструє допомога малозабезпеченим сім'ям, вона найбільшою мірою доходить до бідних: з кожної витраченої на програму гривні дефіцит доходів бідних отримувачів допомоги зменшується на 92 копійки (рис. 6.18).

Високі значення також демонструють допомога малозабезпеченим сім'ям та на дітей одиноким особам – відповідно 83 та 81 копійка з гривні. Найгірші показники демонструють інші допомоги на дітей – лише 63 копійки з кожної гривні компенсує дефіцит доходів бідних сімей з дітьми.

Серед трьох програм з найвищою соціальною рентабельністю (допомоги малозабезпеченим сім'ям, на дітей одиноким особам та при народженні) найважче та найдорожче виводити

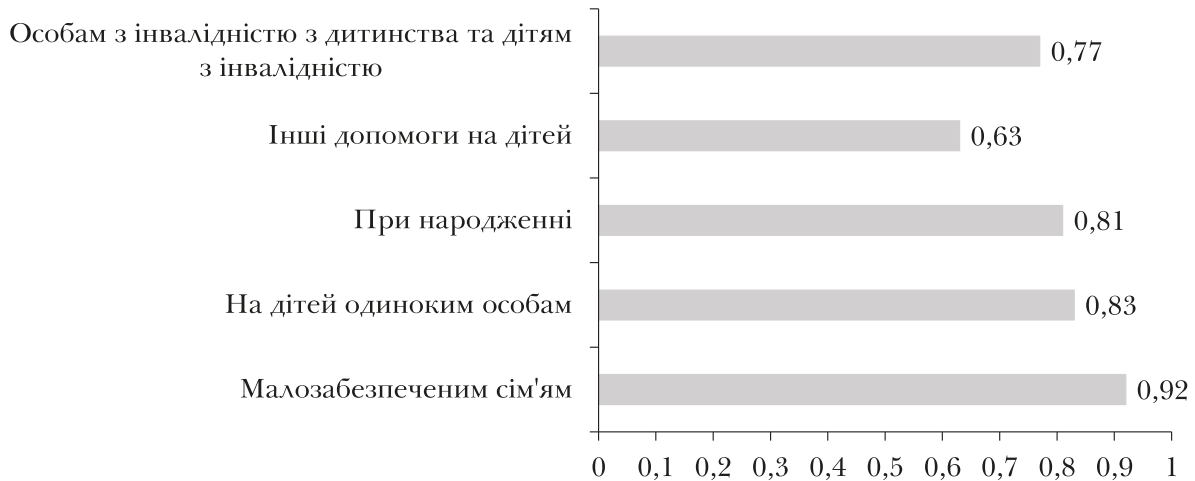

Рис. 6.18. Соціальна рентабельність дитячих виплат (скорочення дефіциту доходу бідних сімей з дітьми в гривнях за кожен гривню, витрачену на соціальні програми), 2018 р.

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

зі стану бідності отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям – вартість виведення одного бідного зі стану бідності становить 174,7 тисяч грн. на рік. Найменше коштує виведення однієї особи з бідності через програму допомоги при народженні – лише 43,9 тисяч грн. на рік (рис. 6.19).

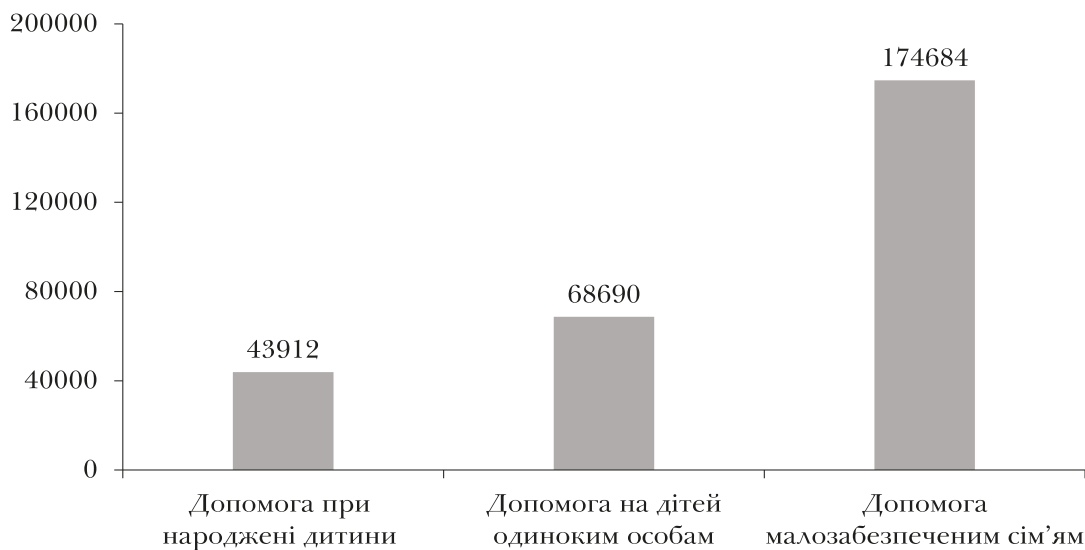

Рис. 6.19. Вартість виведення одного бідного з числа сімей з дітьми зі стану бідності завдяки соціальній програмі, грн. на рік, 2018 р.

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

Основні профілі отримувачів допомоги на дітей. Серед контингентів отримувачів різних видів допомоги вирізняються реципієнти допомоги малозабезпеченим сім'ям – 29% мешкають в багатодітних сім'ях, а 35,6% – у дводітних, в той час як серед всіх домогосподарств з дітьми лише 3,4% є багатодітними, а 21,4% - дводітними (рис. 6.20).

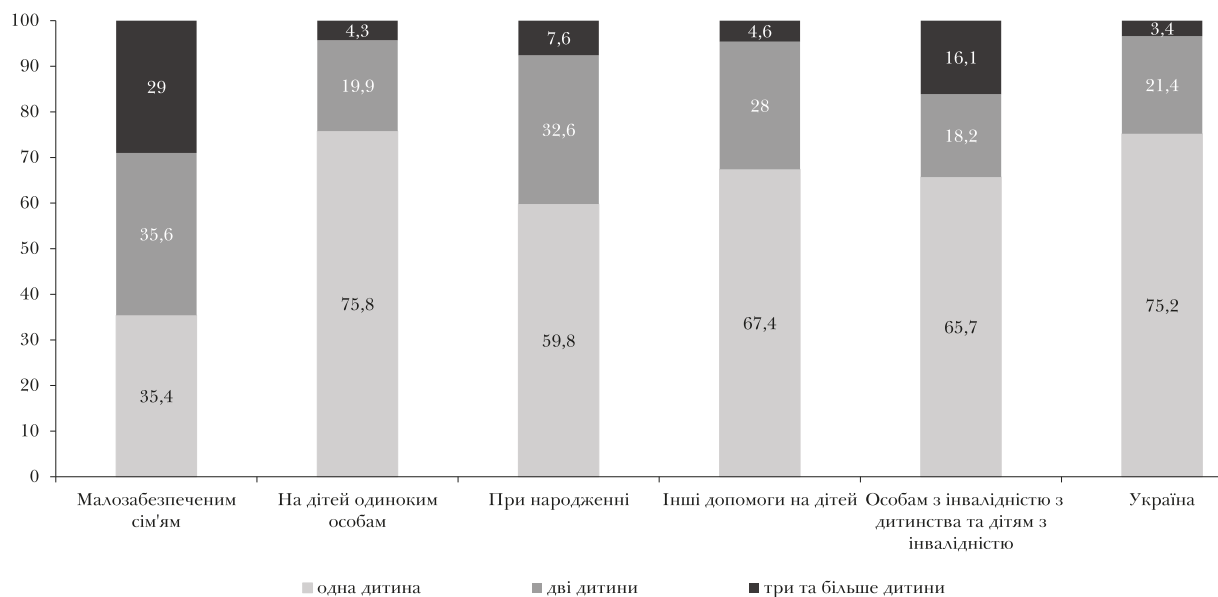

Рис. 6.20. Розподіл отримувачів різних видів соціальної допомоги за числом дітей в сім'ї, %, 2018,

Джерело: Розрахунки за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, 2018 р.

За типом населеного пункту спостерігається зміщення в бік сільської місцевості серед отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям. Натомість, отримувачі допомоги при народженні, на дітей одиноким особам та інших допомог на дітей частіше (за середній по країні розподіл) сконцентровані у великих містах.

Суб'єктивна оцінка програм її учасниками. Згідно даних спеціального модульного опитування, проведеного в рамках обстеження умов домогосподарств, більшість сімей відмічає певний позитивний вплив допомоги на добробут родини (рис. 6.21).

Допомога при народженні дитини певною мірою підвищила рівень добробуту 64,7% домогосподарств з числа тих, які її отримували. Водночас, майже кожне четверте домогосподарство вважало, що соціальна допомога не мала жодного впливу на рівень їх добробуту, і тільки 12,2% реципієнтів відзначили, що призначена допомога суттєво його підвищила.

Більшість домогосподарств-учасників програми допомоги на дітей одиноким особам (70,8%) також вважають, що соціальна допомога певною мірою підвищила їх рівень матеріального добробуту, при цьому в міській місцевості вище (74,8%), на відміну від 63,3% у селі. Суттєво дана соціальна допомога підвищувала рівень матеріального добробуту чверті сільських отримувачів (25,7%), а в містах тільки 12,8% (при середньоукраїнському показнику 17%). Про важливість допомоги свідчить те, що тільки 12,3% бенефіціарів вважають, що соціальна допомога не вплинула на рівень їх матеріального добробуту.

Рис. 6.21. Розподіл домогосподарств-учасників програми допомоги на дітей за оцінкою впливу призначеної соціальної допомоги на рівень їхнього матеріального добробуту

Джерело: дані спеціального модульного опитування, проведеного в рамках обстеження умов домогосподарств

Отримувачі соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям найкраще оцінюють вплив виплати на добробут родини. Так, 89,8% отримувачів вважають, що допомога так чи інакше підвищила рівень їх матеріального добробуту. Зокрема, для 70,7% соціальна допомога певною мірою підвищила рівень матеріального добробуту, а для 19,1% – суттєво підвищила. Лише 10% вважають, що допомога не мала жодного впливу на її добробут.

Якістю надання призначеної соціальної допомоги при народженні дитини скоріше незадоволені 30,6% та зовсім незадоволені 9,1% домогосподарств, водночас, більш ніж кожне четверте домогосподарство цілком задоволені (27%) та скоріше задоволені (28%) (рис. 6.22).

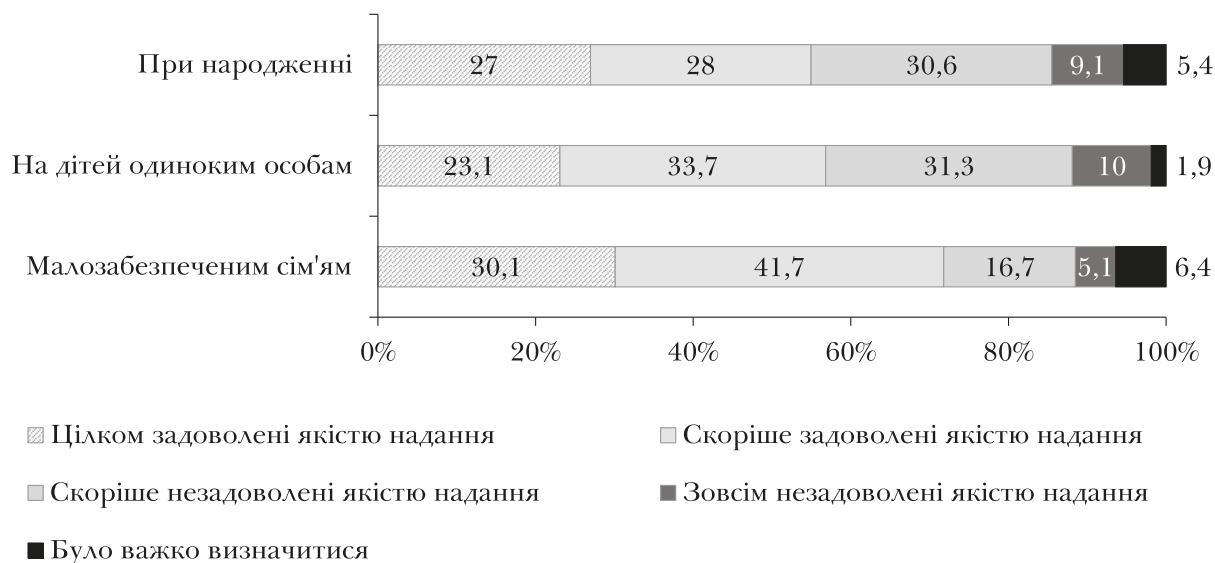

Рис. 6.22. Розподіл домогосподарств-учасників програм допомоги на дітей за рівнем задоволеності якістю надання соціальної допомоги

Джерело: дані спеціального модульного опитування, проведеного в рамках обстеження умов домогосподарств

Отже, отримувачі допомоги при народженні розділилися приблизно порівно щодо задоволеності якістю надання допомоги. Серед причин, які викликають певне незадоволення якістю отримуваної державної соціальної допомоги, основними

є: малий розмір допомоги (90,6%) та тривала процедура збору та оформлення документів (10,7%). Крім того, 6,6% скаржилися на занадто великі черги при оформленні документів. Водночас, такі причини, як відсутність інформації про право на допомогу та порядок її отримання, або низький професіоналізм персоналу, помилки у роботі, неввічливе ставлення до відвідувачів, а також затримка призначених виплат, найменше перешкоджають задоволеності якістю надання допомоги при народженні (рис. 6.23).

Розподіл щодо задоволеності якістю надання допомоги на дітей одиноким особам в цілому повторює розподіл відповідей отримувачів допомоги при народженні: цілком задоволені якістю надання соціальної допомоги на дітей одиноким особам 23,1% отримувачів, більшою мірою за рахунок сільських мешканців, де значення даного показника становить 32,6% (на відміну від 18,9% у міській місцевості). Скоріше задоволені якістю надання допомоги 33,7% отримувачів. В той же час у містах проживає більше скоріше незадоволених якістю надання відповідної соціальної допомоги – 33% проти 27,5% у селах. Зовсім незадоволених якістю надання даної соціальної допомоги десята частина бенефіціарів, і це частіше жителі сільської місцевості (12,8%).

Майже три чверті отримувачів допомоги на дітей одиноким особам скаржаться на малий розмір допомоги. Третина відзначає тривалу процедуру збору та оформлення документів (32,2%), а 11% – занадто великі черги при оформленні документів. Частка бенефіціарів, що скаржаться на відсутність інформації про право на допомогу або порядок її отримання, низький професіоналізм персоналу, помилки у роботі, неввічливе ставлення до відвідувачів і затримку призначених виплат, відносно

невелика (6,7%, 5,4% і 2,2% відповідно).

Найкращим чином оцінюють якість надання допомоги отримувачі виплат малозабезпеченим сім'ям. Вони переважно задоволені якістю надання соціальної допомоги (30,1% цілком задоволені якістю надання, 41,7% – скоріше задоволені). Частково чи повністю незадоволених серед отримувачів соціальної допомоги малозабезпеченим лише 21,8%.

Оцінка якості надання соціальної допомоги дуже відрізняється залежно від місцевості проживання отримувачів. Так, 43,9% сільських отримувачів цілком задоволені якістю надання соціальної допомоги, серед міських отримувачів їх лише 17,0%.

Серед основних причин незадоволеності якістю надання соціальної допомоги отримувачі допомоги малозабезпеченим сім'ям традиційно називають малий розмір допомоги (61,9%) та тривалу процедуру збору та оформлення документів (43,7%). Також варто звернути увагу, що 9,5% респондентів зазначили, що причиною незадоволеності якістю послуг є відсутність інформації про право на допомогу або порядок її отримання. Для адресної допомоги, орієнтованої на специфічні контингенти вкрай бідного населення, з високими ризиками соціального виключення, це дуже високий відсоток, адже потенційні реципієнти подекуди не знають про можливість отримання допомоги або про деталі звернення задля її отримання.

6.3. Проблеми та ризики реформування соціальної підтримки

Система соціального захисту в Україні багато років перебуває у стані перманентної реформи. З одного боку, є намагання змінити окремі програми за кращими світовими зразками, а

з іншого – очевидною є складність відмови від звичних принципів надання соціальної підтримки. Останній активний етап реформування припав на 2014-2016 роки, і був обумовлений необхідністю вирішувати соціальні проблеми в умовах гострої фази кризи та вкрай обмежених державних ресурсів.

Сьогодні в системі соціальної допомоги паралельно існують програми, що засновані на перевірці доходів, й такі, що надаються за приналежністю до певної категорії. Відбувається дублювання функцій соціального захисту, що призводить до неефективного витрачання державних коштів. Загалом, національна система соціальної допомоги є доволі високовартісною, проте, через поширеність незареєстрованої зайнятості і незареєстрованих доходів значна частина коштів потрапляє до небідного населення, навіть у випадку адресних програм, які передбачають перевірки. В результаті, більшість програм, включно із тими, що засновані на принципах перевірки доходів, практично не впливають на зниження масштабів бідності в країні [148].

Зрозуміло, що незареєстровані доходи стають на заваді зменшенню помилок «включення» та «виключення». Тобто, до програм безперешкодно можуть потрапити ті, хто цілком здатен самотійно вирішити матеріальні проблеми. З іншого боку, вразливі сім'ї, чиї доходи ледь перевищують встановлений поріг надання допомоги, не можуть розраховувати на підтримку, хоча дійсно не мають жодної змоги самотійно покращити своє становище.

Численні пілотні проекти, спрямовані на визначення проблем та можливих шляхів їх вирішення у системі соціальної підтримки, дають схожі результати. Так, проведений аналіз діяльності соціального інспекторату дозволяє зробити висновок про низьку ефективність даного інституту внаслідок комплексу

проблем законодавчо-нормативного та методичного характеру, а також через недостатнє ресурсне забезпечення (кадрами, фінансами, матеріально-технічною базою). Недостатня чисельність державних соціальних інспекторів на місцевому рівні є хронічною проблемою системи соціальної допомоги. Наслідком кадрового дефіциту є підвищення середнього навантаження на одного соціального інспектора перевітками інформації про доходи та обстеженнями матеріально-побутових умов сімей для підтвердження їх нужденності. Проте, збільшення кількості перевірок не супроводжується підвищенням кількості випадків виявлених порушень. За 2018 рік відсоток недостовірної інформації, виявленої шляхом запиту, не перевищував 1,5%. Експерти припускають, що у зв'язку зі збільшенням навантаження перевірки стали проводитися менш ретельно⁴⁹.

Серед тих, хто за останні два роки отримував соціальну допомогу і мав досвід спілкування з соціальним інспектором, переважна більшість (86,2%) оцінює їх роботу досить позитивно. Населення в цілому негативно ставиться до випадків шахрайства в системі соціальної підтримки, але в більшості не готове активно повідомляти про такі випадки.⁵⁰ Лише кожен п'ятий повідомив би на «гарячу лінію» про неправомірне отримання іншою особою соціальної допомоги, і ще 7,5% – виключно за умови анонімності, тобто, лише кожен третій українець (32,2%) готовий допомагати інспекторам, повідомляючи про відомі йому випадки шахрайства. Отже, розраховувати на свідомість громадян для підвищення ефективності контролю та удоскона-

⁴⁹ Аналіз за підпроектом «Справедлива підтримка» у рамках Проекту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України», що з 2014 року реалізується Мінсоцполітики за підтримки Міжнародного банку реконструкції та розвитку.

⁵⁰ Опитування громадської думки в рамках проекту «Справедлива підтримка», 2019 р.

лення системи соціальної підтримки в цілому сьогодні зарано.

На питання «Чи надали б Ви неправдиву інформацію для отримання соціальної підтримки?» понад 87% населення України дали негативну відповідь («ні» та «скоріше ні»). Водночас, незалежно від рівня добробуту та соціально-економічного статусу, понад 5% повідомили, що надали б неправдиву інформацію задля отримання допомоги. Можна припустити, що насправді цей відсоток має бути вищим, оскільки люди схильні давати соціально бажані відповіді, і лише абсолютно впевнені у моральності своїх дій або байдужі до суспільної моралі чесно відповідають на такі запитання. Отже, в суспільстві ще досить поширені патерналістські настрої, навіть у їх крайніх проявах, як то отримання соціальної допомоги, при чому незалежно від рівня статків родини.

Населення здебільшого підтримує думку, що необхідно притягати до матеріальної відповідальності тих, хто навмисно приховує або підроблює дані задля отримання соціальної підтримки: 67,4% позитивних відповідей проти 11,1% незгодних. В боротьбі та запобіганні шахрайству під час призначення соціальної підтримки 47,6% називають пріоритетним заходом запровадження суворих штрафних санкцій. Понад 64% українців за умови участі у соціальних програмах погодилися б на те, щоб соціальний інспектор провів перевірку їх матеріального стану, побутових умов та визначив потребу у соціальній підтримці (шляхом відвідування місця проживання, опитування сусідів тощо). Проте, майже кожен четвертий виявив незгоду з даною процедурою. Вища частка незгодних характерна для осіб із вищим рівнем доходів. Отже, досить вагома частина суспільства не сприймає соціальний інспекторат як необхідну складову соціальної підтримки, і вважає процедури перевірки принизли-

вими, хоча вони забезпечують дотримання принципу соціальної справедливості при розподілі державних коштів.

За даними опитування можна визначити мінімально очікувану кількість порушень в частині подання завідомо неправдивої інформації при декларуванні доходів претендентів на допомогу. Оскільки близько 5% опитаних визнали, що можуть надати завідомо неправдиву інформацію заради неправомірного отримання допомоги, то принаймні стільки ж поданих декларацій для отримання допомоги можуть містити неправдиву інформацію. Цей показник можна використати при визначенні результативності перевірок, здійснених соціальними інспекторами.

Так, згідно дооцінок імовірності випадків надання завідомо недостовірної інформації отримувачами соціальної допомоги, у 2018 році лише 9,8% порушень було виявлено соціальними інспекторами. Решта справ, в яких була неправдива чи недостовірна інформація, або не перевірялися взагалі або перевірялися, але порушення не були виявлені. Проте, у 2018 році порівняно з попереднім періодом відбулися помітні позитивні зміни: рівень виявлення порушень по країні в цілому зріс з 6,1% до 9,8% (рис. 6.23). Переважна більшість регіонів (за виключенням п'яти) демонструють покращення показників виявлення порушень. Проте, десять регіонів мають стабільно низькі показники виявлення порушень – від 1,4% до 8,0%.

Система соціальної підтримки впродовж століть трансформувалася у напрямку більш дієвого захисту вразливих верств та зниження ризиків бідності для неконкурентоспроможних категорій населення. Проте, з посиленням гуманізації всіх сфер суспільного життя та розширення спроможності системи соціальної підтримки розвинутих економік світу, прийшло усвідом-

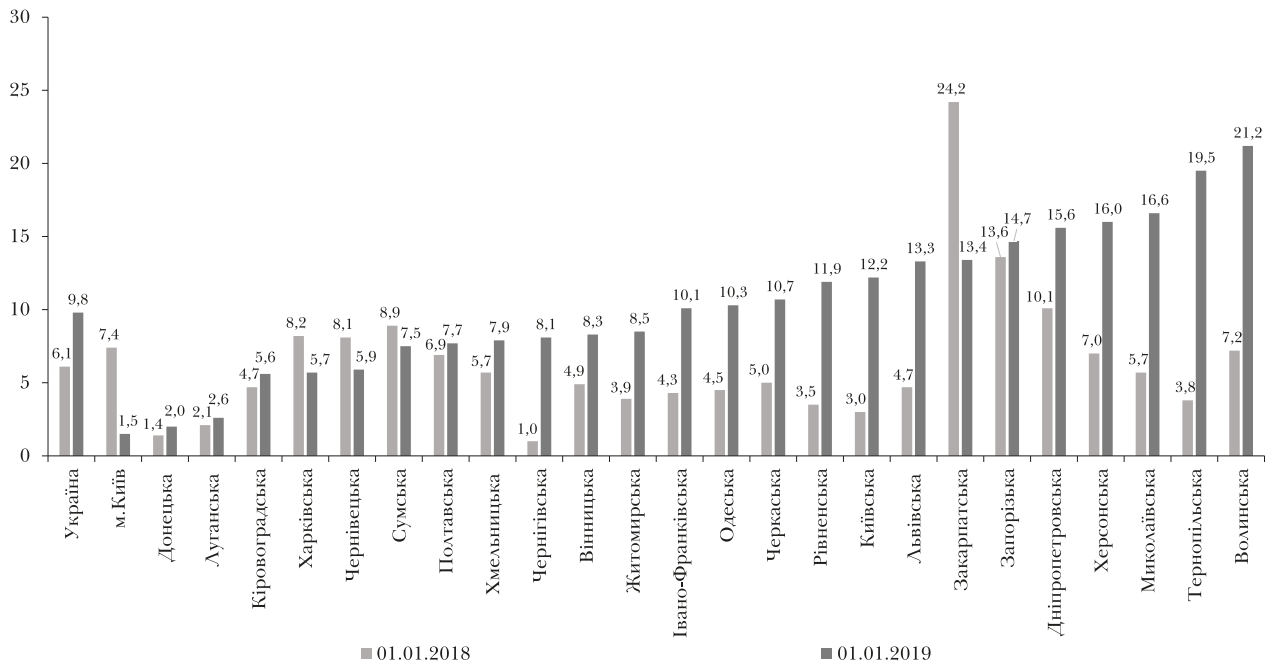

Рис. 6.23. Динаміка кількості випадків виявлення неповної або недостовірної інформації у відсотках до оціночної кількості порушень, у розрізі регіонів, станом на 1 січня 2018 та 2019 рр., (%)

Джерело: Дані аналітичного звіту за напрямом «Справедлива підтримка» у рамках Проекту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України», що реалізується Мінсоцполітики за підтримки Міжнародного банку реконструкції та розвитку.

лення проблеми посилення патерналістських настроїв серед отримувачів соціальної допомоги та у суспільстві в цілому, і, як наслідок, зниження економічної активності населення.

Негативним наслідком розширення кола програм соціальної підтримки та чисельності їх реципієнтів стало зниження мотивації до праці серед потенційних контингентів отримувачів соціальних виплат. Формується думка, що вигідніше не працювати і отримувати допомогу, яка забезпечує базові потреби, ніж працювати та отримувати дохід від зайнятості у дещо більшому або такому ж розмірі. Поширення таких настроїв серед працездатних отримувачів соціальної допомоги частково обумовлено механізмом нарахування адресних виплат як доплати до поро-

гового значення – гарантованого державою рівня доходу. За логікою доплатного механізму – чим нижчим є рівень доходу сім'ї, тим більший розмір допомоги може бути нараховано. Такий підхід забезпечує дію принципу соціальної справедливості в розподілі коштів соціальної підтримки (бідніший отримує більше), проте, призводить до демотивації заробляння грошей власними силами, адже, чим менше учасник програми працюватиме, тим більшу суму коштів він зможе отримати від держави. Отже, принципи адресної програми та правила надання допомоги підштовхують її учасників до добровільного безробіття або до приховування зайнятості.

Соціальні програми, які засновані на принципах адресності, але не передбачають реінтеграції працездатного контингенту до ринку праці як обов'язкової умови отримання виплат, наражають учасників на ризик назавжди вибути зі складу робочої сили, а чим довше триватиме період безробіття, тим ризик неповернення на ринок праці ставатиме вищим. Більше того, довготривале отримання соціальної допомоги має системний демотивуючий вплив, а державна соціальна допомога малоабезпеченим сім'ям тривалий час не передбачала суттєвих санкцій та мотиваційних заходів для тих отримувачів, які не зацікавлені в працевлаштуванні. Людина звикає до постійних гарантованих виплат і не приділяє уваги пошуку роботи, підвищенню власної конкурентоздатності на ринку праці та виведенню сім'ї на самоабезпечення.

«Консервація» контингенту непрацюючих працездатних учасників соціальних програм провокує низку негативних наслідків: 1) виникнення та поширення явища спадкової бідності та відтворення цілих династій отримувачів державної допомоги; 2) формування та посилення осередку соціального

виключення, оскільки непрацюючі контингенти виключаються з суспільного життя, стають життєво пасивними, а потужний економічний стимул пошуку засобів для існування родини не працює, що виводить процес у застійну стадію; 3) розширення контингенту незайнятих громадян, які мають кошти лише на задоволення базових потреб, а не на організацію дозвілля, може створювати напружену криміногенну ситуацію; 4) формування стійких патерналістських стереотипів, що провокує негативні ефекти у суспільній свідомості та стримує розвиток громадянського суспільства. До того ж, традиційним негативним наслідком «консервації» контингенту реципієнтів допомоги є зростання державних витрат на соціальні програми, яке до того ж не дає очікуваного соціального ефекту.

В Україні впродовж багатьох років складалася ситуація, коли досить великий відсоток сімей отримують адресну соціальну допомогу, як виключення, за рішенням комісії. Наприклад, у 2018 році серед отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям в деяких регіонах понад 20% стали учасниками програми за рішенням комісій. При цьому лівова частка рішень комісії щодо призначення допомоги (подекуди понад 90%) припадає на випадки, коли у складі сім'ї є непрацююча працездатна особа. Отже, значне поширення незайнятості серед працездатних отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям стає основною перешкодою для підвищення ефективності адресних соціальних виплат. В той же час, зростання державних витрат на соціальні програми не дає очікуваного соціального ефекту.

Приблизно кожен четвертий отримувач допомоги малозабезпеченим сім'ям не працює, не має доходів від зайнятості та не навчається, хоча є працездатною особою у працездатному віці. Згідно діючого нормативного поля, чисельність осіб, які

не навчаються та не мають доходу від зайнятості, свідчить лише про можливість активізації, а не про її обов'язковість. Наприклад, особи, які доглядають за дитиною до 3-х (до 6-ти) років, за особою з інвалідністю чи за особою похилого віку, не підпадають під обов'язковість працевлаштування. Отже, якщо виокремити названі контингенти з числа непрацюючих працездатних осіб, можемо отримати так званий «чистий» потенціал активізації. Проте, навіть «чистий» потенціал становить доволі значний відсоток дорослого контингенту отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям.

Пілотний проект «Рука допомоги»⁵¹, що проводився у 2017-2019 роках у трьох областях, і передбачав заохочення непрацюючих працездатних учасників програм до виходу на ринок праці, дав наступні результати. Загалом у трьох пілотних областях кількість учасників програми допомоги малозабезпеченим сім'ям станом на кінець 2018 року становила 66 195 осіб, з них 26,5 % або 17 566 – це працездатні особи, які не мають доходів від зайнятості та не навчаються. З непрацюючих лише 4 573 особи або кожен четвертий – це особи, які не працюють, не навчаються та не здійснюють догляд, тобто, підлягають працевлаштуванню.

Це «чистий» потенціал активізації. Відповідно з 9,9 тисяч непрацюючих працездатних учасників допомоги малозабезпеченим сім'ям у Львівській області «чистий» потенціал активізації становить лише 2,8 тисячі осіб, у Полтавській – з 2,9 тисяч непрацюючих працездатних менше однієї тисячі осіб, а у Харківській – з 4,7 тисяч трохи більше тисячі осіб. Проте понад 13 тисяч або майже 20% учасників програми має формальний

⁵¹ У рамках Проекту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України», що реалізується Мінсоцполітики за підтримки Міжнародного банку реконструкції та розвитку.

статус, який звільняє від необхідності працевлаштування.

Наприклад, Львівська область вирізняється вищим рівнем народжуваності та дітності сімей, отже, можна було б очікувати і більшої питомої ваги зайнятих доглядом за малолітніми дітьми у складі учасників програми. Проте, якщо у Полтавській області 62% непрацюючих працездатних з числа малозабезпечених доглядають за дитиною до 3-х/6-ти років, у Харківській – 65%, то у Львівській – лише 33%. У Львівській області група тих, хто доглядає за особами похилого віку, чисельно дорівнює групі осіб, які здійснюють догляд за дітьми. Судячи з демографічної структури 3-х пілотних областей, на Львівщині не концентруються родини з особами похилого віку, які потребують допомоги і постійного догляду. Імовірно, отримання статусу по догляду за особами похилого віку дає змогу членам малозабезпечених сімей безперешкодно працювати без оформлення та отримувати допомогу у повному обсязі.

Окремою проблемою активізації є небажання офіційно працевлаштовуватися тих непрацюючих, хто є членами багатодітних родин, адже навіть у разі введення більш жорстких правил надання допомоги, їм навряд чи буде відмовлено у виплатах. Таким чином, для розуміння реальних масштабів активізації «чистий» потенціал має бути скориговано відповідно до частки непрацюючих працездатних членів багатодітних родин. Наприклад, у Львівській області більше третини малозабезпечених сімей є багатодітними, що може суттєво ускладнювати активізацію потенційних контингентів. При цьому у «чистому» потенціалі Львівської області багатодітні становлять більше половини – 51,8%. У Полтавській та Харківській ці показники є нижчими – відповідно 35,6% та 44,5%, що все ж суттєво звужує коло потенційного контингенту.

Опитування суспільної думки, проведене в рамках цього проекту, свідчить, що основні причини відмови від участі в проекті з активізації⁵² були пов'язані з відвертим чи прихованим небажанням виходити на офіційний ринок праці або ж працювати взагалі. Кожен третій (35,5%) відмовився від активізації через необхідність здійснювати догляд (за малолітніми дітьми, особами з інвалідністю, особами похилого віку). Більша частка опитаних (41,3%) відверто казали про існування прихованої зайнятості: періодичної, сезонної чи у власному підсобному господарстві. Приблизно кожна п'ята опитана непрацююча працездатна особа, яка відмовилася від участі в проекті (22,6%), вказала на існування інших причин. Це може свідчити про психологічні проблеми чи складність адаптації до нових умов, а також про небажання працювати взагалі, принаймні, легально.

Підвищена концентрація таких контингентів спостерігається у прикордонних областях, що пояснюється поширенням незареєстрованої зайнятості, зокрема, трудової міграції, та тимчасовими переміщеннями з метою різних заробітків, які є джерелом доходів значної частини населення. У той час, коли один із членів сім'ї працює за кордоном, вся сім'я отримує державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям як виняток за рішенням комісії. При цьому нарахування виплат здійснюється також на трудового мігранта як на непрацюючу працездатну особу.

Звичайно, що не всі непрацюючі працездатні учасники соціальних програм свідомо не працюють або приховують факт зайнятості. Працевлаштування окремих категорій малозабезпечених громадян суттєво ускладнено через нерозвиненість

⁵² Проект передбачав додаткові вигоди, що виходили за межі діючого законодавчого поля.

системи соціальних послуг на території, де вони мешкають. В першу чергу це стосується осіб, які доглядають за особою з інвалідністю чи за особою похилого віку, а також за дитиною до 6-ти років. Існує проблема відсутності дитячих садків в малих поселеннях та вільних місць за наявності дошкільних закладів у більш розвинених населених пунктах. Крім того, відкритою залишається проблема організації догляду за особами з інвалідністю чи хронічно хворими та особами похилого віку. Низько-дохідні контингенти, які опинилися у складних життєвих обставинах, не в змозі самотужки вирішити проблему догляду за членом родини заради виходу на роботу. Проте, лише за рахунок цього контингенту резерв працевлаштування учасників програми міг би бути збільшений до 15%.

Отже, можна розглядати так званий «розширений» потенціал активізації, тобто, збільшення числа працездатних, яких можна залучити до роботи за рахунок осіб, які доглядають за дитиною старше 3-х років та за особами похилого віку. Логіка використання такого потенціалу закладена, насамперед, у можливості забезпечення цільового контингенту місцями для дітей 3-6 років в дошкільних навчальних закладах, а також організації догляду за особами похилого віку на рівні громади або пошуку для такого працездатного особливого робочого місця з гнучким графіком роботи.

Досить поширеною сьогодні є практика надання неправдивих довідок щодо необхідності догляду за особами похилого віку, проте, підтвердити документально такі фальсифікації практично неможливо. Вирішення проблеми догляду за особами похилого віку або надання вакансій з гнучким робочим графіком зводить нанівець намагання отримувачів допомоги уникнути працевлаштування під приводом необхідності догляду.

Специфіка психології контингенту (особливо зі складу малозабезпечених сімей) полягає в нейтральному ставленні до будь-яких стимулів підвищення доходів, якщо це потребує якихось активних дій з їх боку. По відношенню до таких непрацюючих працездатних членів малозабезпечених сімей, на яких не діють традиційні стимулюючі заходи, більш дієвими були б санкційні дії або, принаймні, обов'язкове попередження про їх можливе застосування. Окремим напрямом впливу на такі контингенти може стати долучення компоненти психологічного впливу залежно від психологічного портрету та індивідуальних особливостей непрацюючої працездатної особи.

Аналіз складу малозабезпечених сімей з непрацюючими працездатними свідчить про певні особливості як гендерного, так і соціально-економічного характеру. Так, серед чоловіків існують значні масштаби незареєстрованої зайнятості, що ускладнює їх активізацію. Натомість, серед жінок поширене явище економічної неактивності, пов'язане з періодом виховання дітей. Залучення такого контингенту жінок до ринку праці також може бути ускладненим, оскільки їх реінтеграція часто потребує психологічної підтримки. Нижчий рівень освіти контингенту малозабезпечених свідчить про гіршу адаптивність, що ускладнює процес активізації.

Найбільш складною є проблема активізації непрацюючих працездатних членів багатодітних родин. Навіть за умови запровадження більш жорстких правил надання допомоги та системи санкцій, їм навряд чи буде відмовлено у виплатах. Вони це розуміють та виявляються абсолютно незацікавленими в офіційному працевлаштуванні або не бажають працювати взагалі, адже комісії не в змозі приймати рішення про припинення допомоги багатодітним родинам, навіть у випадку відмови пра-

цездатних членів родини від працевлаштування. Цьому сприяє і переконаність у рішенні судових органів на користь багатодітних родин.

Перспективним напрямом активізації цільових контингентів може бути залучення до участі у розвиткові громади, особливо в умовах децентралізації. Проте, сьогодні вплив місцевої влади на ситуацію із зайнятістю в регіоні є вкрай обмежений, оскільки у більшості місцевих бюджетів не передбачено коштів на організацію громадських робіт та стимулювання створення нових робочих місць [143].

Наявні законодавчі стимули до зайнятості отримувачів допомоги малозабезпеченим сім'ям є недостатніми та потребують доповнення новими механізмами. Водночас, реформування системи надання державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям та запровадження системи підтримуючих послуг для малозабезпечених сімей, зокрема, їх інтеграція до ринку праці, доцільно проводити комплексно та послідовно, що не може бути виокремлено з-поміж інших питань реформування соціальної сфери, та особливо реформи децентралізації влади, яка визнана головною у реформі державного управління, без якої важко чітко визначити контури забезпечення адресності в наданні державної соціальної допомоги.

6.4. Напрями активізації непрацюючих одержувачів соціальної допомоги

Міжнародна спільнота накопичила значний досвід в напрямку стимулювання економічної спроможності сімей з метою їх виходу зі стану нужденності та самостійного матеріального забезпечення в майбутньому. Даний напрям соціальної політи-

ки об'єднує два вектори діяльності. З одного боку, це постійне вдосконалення правил та організаційних складових функціонування програми адресної соціальної допомоги сім'ям, зменшення ризиків негативних впливів соціальних виплат на економічну активність учасників програми та їх зацікавленість у поверненні (виході) на ринок праці. З іншого боку, це активна діяльність щодо сприяння зайнятості працездатного населення, насамперед, по відношенню до довготривалих безробітних та безробітних осіб з низькою конкурентоспроможністю на ринку праці.

З метою зниження ризиків вибуття із складу робочої сили працездатних контингентів, особливо з числа одержувачів державної соціальної підтримки, країни світу застосовували різні механізми та інструменти запобігання виникненню негативних ефектів. Відтак, програми соціальної підтримки у своїй більшості побудовані таким чином, щоб заохочувати працездатних реципієнтів до пошуку роботи. За результатами вивчення міжнародного досвіду у вирішенні цього питання можна виокремити основні підходи із заохочення до працевлаштування та реінтеграції безробітних працездатного віку до ринку праці

Головною особливістю європейських систем соціальної підтримки є заходи із стимулювання до пошуку роботи безробітних працездатного віку. Найбільш популярними вони стали в політиці Скандинавських країн, Великобританії та Франції. Якщо на початку запровадження заходів з активізації на ринку праці увага держави була зосереджена в цілому на безробітних особах, то згодом цільова група була зміщена в бік безробітних осіб працездатного віку, які є отримувачами грошової допомоги. В основу відомих нині стимулів із працевлаштування безробітних працездатного віку покладено принцип залучення до

громадських робіт, тобто, отримана допомога має бути певним чином «відпрацьована». Також обрані стимули залежать від діючої в країні податкової системи, особливостей системи соціальної підтримки, політики на ринку праці, загальної економічної ситуації тощо.

Активізація зайнятості можлива шляхом стимулювання підприємництва та самозайнятості, спеціальної професійної підготовки та перепідготовки, організації громадських робіт, а також шляхом застосування традиційних механізмів допомоги у працевлаштуванні, особливо для осіб, які мають проблеми щодо самостійного пошуку роботи.

Сьогодні розвиток малого бізнесу вважається найбільш перспективним напрямком, який дозволяє до того ж створювати додаткові робочі місця, виводити певні контингенти зі складу отримувачів соціальної допомоги.

Введення таких понять, як підтримка активної соціальної інтеграції, надання обумовленої допомоги, націлює людину на повернення до самостійності і самозабезпечення. Саме цей тренд у розвитку системи соціальної підтримки намітився сьогодні в країнах Європейського Союзу і в США. Сучасна модель розвитку соціального захисту бідного населення будується на нових принципах, що вимагають активних дій одержувачів соціальної допомоги, коли в залежності від стану ринку праці та можливостей зайнятості в тій чи іншій країні соціальна політика концентрується на підтримці трудової або соціальної адаптації незайнятих працездатних членів сім'ї.

Однією з перших в кінці 1980-х років на систему надання адресної соціальної допомоги за умови підписання контракту активної адаптації перейшла Франція. За двадцять років роботи система зазнала суттєвих змін, в результаті в рамках систе-

ми соціального контракту сьогодні здійснюється підтримка не лише безробітних, але й зайнятих на низькооплачуваних робочих місцях або за програмами неповної зайнятості. Тенденція до переходу на систему обумовленої соціальної допомоги простежується в більшості країн Європи з 90-х років минулого століття.

Починаючи з середини 1990-х років, більшість європейських країн переглянули свої стратегії на ринку праці відповідно до загальних принципів. Допомогу по безробіттю, як частину пасивної стратегії на ринку праці, було трансформовано з безумовної системи підтримки в систему обумовленої підтримки, яка включає такі характерні риси, як вимоги щодо пошуку роботи, обмеження правомочності і тривалості виплат. Таким чином, відбувся перехід до системи соціальної адаптації або «активізації» одержувачів всіх видів допомоги.

Деталі національних стратегій варіюються, але заходи по активізації, як правило, поєднують зміни обставин, пов'язаних із зайнятістю, і вимог щодо пошуку роботи; обов'язкову участь у програмах зайнятості; і реалізацію переглянутих санкцій, спрямованих на зміну поведінки осіб, які отримують допомогу. Ці стратегії можуть включати фінансові стимули, що заохочують людей влаштовуватися на відносно низькооплачувані посади, або субсидії, що заохочують роботодавців наймати людей з більш низьким рівнем продуктивності. В даний час такі системи обумовленої підтримки широко застосовуються в країнах Європи.

Зважаючи на міжнародний досвід запровадження системи заходів з активізації працездатних учасників соціальних програм необхідно мати якомога повніше уявлення щодо потенційних контингентів в Україні. З одного боку, мають значення

об'єктивні характеристики (зокрема, соціально-демографічний та соціально-економічний склад непрацюючих працездатних, необхідність здійснювати догляд за одним з членів родини тощо), а з іншого – їх суб'єктивне ставлення та психологічні настанови на працевлаштування. Зі слів працівників управлінь соціального захисту переважна більшість працездатних осіб-учасників програми допомоги малозабезпеченим сім'ям насправді працюють неофіційно, здебільшого, у сфері торгівлі та будівництві. За таких умов недоцільно говорити про виведення на ринок праці, адже вони вже працюють. До таких осіб можна застосовувати, з одного боку, примусові та заохочувальні заходи з метою висвітлення зайнятості та доходів, а з іншого – активізувати по відношенню до них інститут соціальних інспекторів. Для вирішення даної проблеми важливим може стати досвід країн, що розвиваються, в контексті ширшого використання механізму громадських робіт.

Зважаючи на реформу місцевого самоврядування, що проводиться в Україні з 2015 року і передбачає передачу повноважень щодо вирішення комплексу соціальних проблем на низовий рівень (рівень громад), доцільно звернутися до досвіду країн Балтії, які впродовж останніх двох років активно здійснюють децентралізацію системи надання допомоги по бідності та сприяння працевлаштуванню безробітних осіб. І хоча загалом на державному рівні в Балтійських країнах процеси активізації працездатних учасників соціальних програм не мають тісного зв'язку з системою працевлаштування⁵³, делегування повноважень місцевим громадам дозволяє краще координувати функції різних гілок управління і досягати кращих результатів.

⁵³ Організаційна структура щодо здійснення соціальних виплат та надання державних послуг з працевлаштування схожа з українською.

Означені напрями можуть реалізуватися паралельно різними структурними підрозділами, координуючи при цьому свою діяльність і відстежуючи досягнуті результати та можливі ризики. У якості альтернативної організаційної структури може розглядатися модель об'єднаного офісу, де функції пасивної соціальної підтримки (призначення та виплата допомоги) поєднані з функціями активації та реінтеграції працездатних учасників соціальних програм. За моделі об'єднаного офісу акценти переводяться на специфічний цільовий контингент, який звертається за допомогою та виступає найменш пристосованим до мінливих зовнішніх обставин і найменш спроможним самотужки вирішувати власні проблеми.

Отже, в більшості країн світу соціальна допомога надається малозабезпеченим сім'ям за умови залучення до ринку праці працездатних непрацюючих членів сім'ї. Тобто, надання допомоги тісно прив'язується до обов'язкової участі одержувачів допомоги у вирішенні власних проблем та проблем своєї сім'ї. У випадку відмови від працевлаштування працездатних членів сімей з дітьми застосовуються різні напрями соціальної реабілітації та соціального залучення, які мають справити вплив на підвищення загальної активності та створити підґрунтя для виходу таких контингентів на ринок праці в майбутньому. Крім того, застосовуються методи цільової підтримки дітей з таких сімей, зокрема, шляхом заміни грошових виплат на надання необхідного набору безоплатних товарів та послуг.

Виходячи з міжнародного досвіду та враховуючи суто українську специфіку, можна визначити можливі напрями активізації непрацюючих працездатних реципієнтів соціальної допомоги, які мають шанс бути успішно реалізованими в сучасних українських реаліях та дати віддачу вже у вже у найближ-

чій перспективі.

1. Зняття дестимуляторів працевлаштування, які закладено в умовах адресних програм щодо визначення права на допомогу та розрахунку її розміру шляхом запровадження стимулюючого та санкційного підходів. Діюча схема нарахування допомоги (до рівня прожиткового мінімум на сім'ю) може діяти для конкретної сім'ї не більше 6 місяців, в наступному періоді загальна сума виплати на сім'ю не може перевищувати фіксованого розміру в розрахунку на одну особу. При цьому кращу (додаткову) підтримку для дітей можна забезпечити за рахунок негрошової допомоги багатодітним родинам (талони на безкоштовне харчування у навчальних закладах, ваучери на безкоштовний проїзд, безкоштовне відвідування дитячого садку, культурних закладів тощо).

2. Оскільки діюча схема визначення права на нарахування допомоги призводить до автоматичного зменшення виплати (на розмір заробітної плати) у разі працевлаштування та знижує стимули до зайнятості, необхідне запровадження перехідного періоду. Це суттєво активізує тих учасників програми, які ще не втратили бажання і здатність до праці. Крім того, це сприятиме добровільному висвітленню статусу зайнятості у разі посилення перевірок соціальним інспектором.

3. Складання індивідуальних планів на основі об'єктивних даних про особу та оцінок психолога базується на запровадженні принципово нових підходів до роботи з контингентом учасників соціальних програм. Вони мають стати клієнтами визначеного соціального працівника (інспектора), який буде контролювати виконання індивідуального плану. Оцінка психолога допоможе зробити план більш реалістичним або переорієнтувати на більш дієву для даної особи програму активізації.

4. Запровадження обов'язкового відпрацювання, як умови отримання допомоги, та санкцій за невиконання індивідуального плану може вирішити низку проблем в системі соціальної підтримки. Наприклад, якщо відмова від допомоги соціального працівника, пропуск призначених зустрічей чи невиконання поставлених індивідуальним планом завдань, автоматично позбавляють особу права на отримання виплати (принаймні тимчасово, на 3-6 місяців), то зміниться поведінкова стратегія реципієнта, а згодом і психологічні установки. Такий же ефект може мати скорочення розміру допомоги сім'ям, де обоє дорослих не працюють вже понад 6 місяців або обкладання податком грошової виплати після шести місяців її отримання; встановлення обов'язкової кількості годин, які необхідно відпрацювати за останні два роки (наприклад, не менше 300), аби мати право на отримання грошової виплати.

5. Залучення отримувачів допомоги до суспільно корисної діяльності (до роботи на користь громади, але відмінної від громадських робіт) дасть змогу не лише змінити ставлення до допомоги, але й сприяти соціальній адаптації та соціальній інтеграції реципієнтів. До такої діяльності можуть бути залучені не лише безробітні, а також інші отримувачі допомоги: наймані працівники та самозайняті особи, які є працездатними; працездатні особи, які не навчаються, а також не залучені до активних заходів політики на ринку праці.

6. Актуальним для сучасної України напрямком є введення системи додаткових заохочень для батьків малолітніх дітей, тобто заохочення працездатних отримувачів допомоги повернутися на ринок праці після народження дитини та впродовж періоду, коли вона потребує найбільшого догляду (від ваучерів на позачергове/безкоштовне влаштування до дитячого закладу

до збільшення розміру виплати по догляду за дитиною у випадку працевлаштування). Крім того, для виведення на ринок праці осіб з дітьми до 7 років у разі їх працевлаштування компенсуються витрати з оплати послуг по догляду за дитиною.

7. Розширення напрямів активізації в рамках програм соціальної допомоги передбачає сприяння всім претендентам на допомогу в самостійному вирішенні матеріальних проблем (допомога в здаванні у найм майна, продажі чи обміні житлових приміщень тощо).

8. Об'єднання функцій призначення соціальної допомоги та активізації працездатних отримувачів може відбуватися на базі спеціальних об'єднаних офісів. Об'єднання служб соціальної допомоги та служб із працевлаштування в один центр реалізує комплексний підхід в частині надання соціальної допомоги безробітним, в тому числі шляхом їх активізації на ринку праці. Запровадження такого центру чи покладання функцій із працевлаштування на соціальні служби дозволить уникнути дублювання чи низької координованості дій щодо визначення необхідності отримувача допомоги та підвищення шансів на його працевлаштування. Водночас, об'єднання функцій двох служб забезпечить мінімізацію державних витрат на їх утримання, дозволить спростити процедури активних заходів підтримки безробітних, зробити їх більш доступними для отримувачів.

9. Створення сучасної мережі постійно діючих програм активізації (реінтеграції), в першу чергу, для довготривалих безробітних та безробітних з низькою конкурентоспроможністю на ринку праці, що передбачає обов'язкову участь отримувача допомоги принаймні в одній з цих програм. Вибір програми може бути зроблений самостійно, з подальшою корекцією, а може бути рекомендований психологом. При цьому цілком

логічним є базування механізмів активізації переважно на механізмах реінтеграції довготривалих безробітних

10. Може бути застосовано додатковий стимулюючий механізм оплачуваних громадських робіт: оплата робіт може не зараховуватися до розміру допомоги, а здійснюватися додатково до розміру допомоги на сім'ю. При цьому розмір оплати має бути символічним, значно нижчим за мінімальну заробітну плату.

11. Запровадження гнучкої системи виходу з програми у разі працевлаштування – окремий напрям зняття дестимуляторів адресної соціальної програми. Учасник програми не зможе претендувати на високооплачувану роботу (враховуючи професійно-освітній зріз, переважну більшість сукупності складають низькоконкурентні на ринку праці особи), отже, його зарібок буде невеликим, і сім'я з двома та більше утриманцями скоріше за все залишиться в програмі; відповідно, розмір допомоги буде зменшено на розмір заробітної плати працевлаштованого члена, а сукупний дохід сім'ї після працевлаштування члена сім'ї залишиться незмінним. Отже, доцільно запровадити певний перехідний період для виплати допомоги, впродовж якого сім'я відчула б економічний результат від працевлаштування (наприклад, коли після працевлаштування отримувача допомоги перші 3-6 місяців допомога виплачується в повному обсязі, наступні півроку розмір виплати поетапно зменшується). Такий підхід сприятиме не лише заохоченню до працевлаштування, але й поступовій адаптації до ринку праці. Реципієнт допомоги впродовж перехідного періоду набуває «звички» працювати. При цьому даний напрям не потребує додаткового фінансування, а реалізується в рамках коштів діючої програми

12. Обов'язковою умовою запровадження напрямів акти-

візації є відстеження та запобігання переростанню безробіття отримувачів допомоги у довготривалу фазу, насамперед, для молодих осіб до 35 років. Здійснення постійного моніторингу соціально-демографічного складу непрацюючих працездатних учасників програми дасть змогу оперативно корегувати механізми заохочення та штрафних санкцій. Доцільно також вводити посилений контроль інспектора в рамках виконання індивідуального плану для контингентів молодше 35 років.

13. Встановлення балансу між обумовленою та безумовною соціальною виплатою має базуватися на гнучких схемах. На основі аналізу соціально-демографічного та соціально-економічного складу контингентів, які виступають фактичними чи потенційними учасниками програми, доцільно визначити «природні» рівні безумовної соціальної підтримки. Решту контингенту – особи, що підлягають активізації – необхідно задіяти виключно в обумовлених соціальних програмах.

14. Заохочення не відмовлятися від роботи через низький рівень заробітної плати можна здійснювати на основі двох підходів:

- доплати на постійній основі (без обмеження термінів) в рамках системи соціальної допомоги для осіб, які працюють на роботах з мінімальною заробітною платою; особливо такий напрям доцільно застосовувати для членів багатодітних родин;
- надання компенсацій роботодавцям, які беруть на роботу працівників з низьким рівнем кваліфікації з числа учасників соціальної програми.

15. Обов'язковою умовою активізації реципієнтів допомоги є встановлення системи бар'єрів для «очищення» контингенту непрацюючих працездатних учасників програми від осіб, які

приховують справжній статус на ринку праці. Для цього доцільно запровадити більш жорсткі умови перебування у програмі. Насамперед, зміна строку відвідування управління – не один раз на місяць, а раз на тиждень чи частіше. Це дозволить вплинути на неофіційно працюючих осіб для висвітлення факту зайнятості та/або доходів від неї.

16. Новим напрямом може стати сприяння формуванню активної позиції щодо самозабезпечення нужденних та пошуку шляхів виходу із скрутного становища на рівні особи, громади, району за допомогою механізму відбору в проекти, що передбачають власну зацікавленість. В першу чергу мова може йти про конкурсні проекти з організації власної справи, які дадуть змогу виявити найбільш активних учасників соціальних програм, які мають здатність та бажання змінити своє становище.

17. Перспективним напрямом активізації учасників соціальних програм в умовах децентралізації є делегування повноважень місцевим органам самоврядування в частині призначення допомоги та працевлаштування працездатних осіб. З одного боку, це передбачає надання можливості органам самоврядування, не проводячи оцінки доходів родини, виділити одноразову грошову допомогу в надзвичайній ситуації, якщо через стихійне лихо або непередбачені обставини сім'я не може задовольняти свої основні потреби. Крім того, органам самоврядування може надаватися можливість у разі необхідності підняти поріг надання допомоги, що особливо актуально для регіонів з високою вартістю життя. З іншого боку, передбачається розширення повноважень громади в частині права відмови у допомозі: якщо соціальна служба громади констатує, що клієнт здатний самотійно забезпечити задоволення своїх потреб в мінімальному обсязі, вона має право відмовити клієнту в

допомозі.

Враховуючи специфічність контингенту непрацюючих працездатних з числа малозабезпечених сімей, можна запропонувати апробацію додаткових механізмів заохочувальної дії.

1. Співфінансування соціальних проектів в рамках державних соціальних програм з територіальними громадами.

Визначення переліку проблем, з якими стикаються територіальні громади і які потрапляють під визначення соціального проекту. Для цього необхідно провести опитування серед територіальних громад, і на основі отриманих відповідей сформулювати більш детальний покроковий механізм, який передбачатиме залучення непрацюючих працездатних отримувачів допомоги для вирішення соціальних проблем громади. Наприклад, можна реалізувати ідею співфінансування тих соціальних проектів, які обере саме громада (навіть вартісних), але за умови працевлаштування непрацюючих працездатних з числа отримувачів допомоги.

2. Залучення додаткових важелів інформування, агітації та заохочення.

Більш активне (агресивне) інформування цільового контингенту проекту щодо можливостей активізації. Для цього можна задіяти підхід програмуючого опитування, який дозволяє «нав'язати» потрібну інформацію, і в той же час визначити, наскільки непрацюючий працездатний налаштований на активізацію. Тобто, таким чином досягається дві мети: 1) інформування непрацюючих працездатних членів малозабезпечених сімей щодо додаткових можливостей активізації; 2) визначення контингенту учасників, який може бути задіяний на першому етапі активізації. Для цього можна використовувати як особисте спілкування, так і телефонні опитування.

- Посилення роботи з цільовим контингентом в органах соціального захисту населення. В процесі бесіди необхідно доводити до отримувача допомоги думку, що соціальну виплату без працевлаштування може бути припинено, а зараз є чудова нагода отримати роботу та зберегти виплату у повному обсязі.
- Сегрегація отримувачів допомоги, насамперед непрацюючих працездатних членів малозабезпечених сімей, за психологічними тестами для визначення можливостей та напрямів активізації. Розробка системи специфічних заходів активації для найбільш пасивних контингентів з надвисокими ризиками соціального відторгнення.
- Психологічна реабілітація та поступове повернення на ринок праці безробітних з числа отримувачів соціальної допомоги (особливо жінок після тривалого періоду здійснення догляду). Скоріше протидія соціальному відторгненню, ніж активне працевлаштування.

РОЗДІЛ 7.

МОДЕЛЮВАННЯ ВАРІАНТІВ ПОЛІТИКИ ТА ПРОГНОЗ РІВНЯ ЖИТТЯ

7.1. Оцінка та моделювання впливу політики на рівень життя та бідність населення

Оцінка впливу політики на рівень життя та бідність населення може здійснюватися як за конкретними заходами (наприклад, вплив від підвищення мінімальної заробітної плати), так і за комплексними стратегічними документами, які передбачають вирішення цілої низки взаємопов'язаних проблем, спрямованих на досягнення головної мети.

Стратегічні документи, які традиційно розробляються українськими урядами на певний період, мають на меті визначення пріоритетів розвитку в тій чи іншій галузі або концентрацію на комплексному вирішенні певного завдання. Зазвичай, вони можуть охоплювати широке коло проблем, тим самим встановлюючи певну концептуальну рамку. Проте, соціальні питання найчастіше стають складовими таких стратегій, а не основною метою їх реалізації.

Виключенням є стратегічні документи щодо проблеми подолання бідності, які на регулярній основі почали прийматися з 2001 року, хоча і без цільового фінансування. Метою останньої Стратегії подолання бідності, яка має діяти до 2020 року, стало поетапне зниження в Україні масштабів бідності, соціального відчуження та запровадження нових механізмів їх запобігання.

Ця Стратегія має ряд позитивних відмінностей від попередніх аналогічних документів:

1. Вперше за двадцять років діти були визнані на офіційному рівні (рівні стратегічного документу) вразливою категорією населення, і для зменшення ризиків дитячої бідності було розроблено спеціальний піднапрямок Стратегії з низкою принципових завдань.
2. При її розробці здійснена спроба структуризації документу за схемою: «проблема – шляхи вирішення – очікуваний результат», що принципово відрізняє його від традиційних підходів («проблема – перелік дій»).
3. Розробка Стратегії відбувалась із залученням широкого кола національних та міжнародних експертів.
4. Вперше розроблено перелік показників (короткий та розширений) для моніторингу виконання Стратегії. За коротким переліком встановлено цільові значення.
5. Під завдання Стратегії кожного року розробляється план заходів з визначенням індикаторів виконання за кожною позицією.

Документ включає чотири основні напрями, які охоплюють широке коло безпосередньо дотичних до бідності питань, з урахуванням особливостей сучасної ситуації:

- Розширення доступу до продуктивної зайнятості, сприяння зростанню доходів населення від зайнятості та виплат у системі державного соціального страхування для забезпечення умов гідної праці.
- Забезпечення доступу населення до послуг соціальної сфери незалежно від місця проживання, мінімізація ризиків соціального відчуження сільського населення.
- Мінімізація ризиків бідності та соціального відчуження найбільш вразливих категорій населення.
- Запобігання бідності та соціальному відчуженню серед

внутрішньо переміщених осіб.

Проте, при всіх позитивних новаціях стратегії, вона включає ряд традиційних для нашого нормативного середовища недоліків. Так, вона передбачає терміни виконання, проте не визначає чіткої етапності виконання взаємопов'язаних завдань та заходів. Що стосується взаємодії між міністерствами та відомствами, стратегія як документ була б підсилена за умови більш чіткого окреслення механізму координації щодо виконання конкретних заходів, які вимагають міжсекторальної взаємодії. Оскільки розподіл повноважень між центральним, регіональним та місцевим рівнями сьогодні не чітко визначений щодо низки напрямків або змінюється протягом періоду реалізації Стратегії, визначити виконавців та відповідальних за виконання не завжди можливо.

Термін реалізації стратегії (п'ять років) можна оцінити як цілком достатній, спрямований на забезпечення середньострокового планування. Проте, виконання здійснюється шляхом затвердження Планів дій на кожен окремий рік, що не завжди забезпечує послідовність виконання завдань та ставить під загрозу (або навіть унеможливорює) виконання середньотермінових заходів, реалізація яких потребує більше часу, ніж один рік.

Недостатньо враховані основні профілі та ризики бідності при розробці загальної структури документу. Зокрема, акцент на подоланні бідності дітей як найбільш вразливої до бідності категорії хоч і присутній в Стратегії, проте, має фрагментарний характер. Проблема подолання бідності саме сімей із дітьми не розглядається комплексно та лише частково відповідає рамці, визначеній міжнародною спільнотою щодо подолання дитячої бідності.

У Стратегії передбачено контроль досягнення результатів

на основі визначених індикаторів. Проте, індикатори результативності Стратегії та Планів дій з реалізації заходів не завжди вимірюють результативність завдань та заходів (або здійснюють це частково). Одне із можливих та найбільш логічних пояснень ситуації полягає в тому, що використовуються виключно індикатори, які вже існують в системі статистики, а це далеко не завжди відповідає поставленим завданням.

Стратегію послаблює відсутність навіть приблизного, не обов'язково для затвердження та бюджетного виконання, розрахунку вартості виконання заходів та гіпотетичних⁵⁴ каналів фінансування. Крім того, відсутність механізму переходу від Стратегії до Планів дій призводить до «розмивання» бажаного ефекту від реалізації, оскільки визначені позиції плану дій часто стають віддзеркаленням щоденної діяльності виконавців в рамках посадових обов'язків або вже діючих цільових програм. Звичайною практикою є те, що міністерства, задіяні у реалізації Стратегії, визначають у плані заходів ті позиції, які мають виконувати згідно інших документів або згідно своїх прямих обов'язків. При цьому вони не хочуть брати на себе зайвої відповідальності через відсутність фінансування тих заходів, які на думку експертів та спеціалістів Мінсоцполітики могли б серйозно вплинути на ситуацію з бідністю.

Більш детальний аналіз результатів виконання Стратегії подолання бідності свідчить, що за окремими напрямками вдалося досягти певних успіхів за період після 2016 року (табл. 7.1). Враховуючи складність соціально-економічної ситуації в цей період, зниження рівня безробіття та суттєве підвищення мінімальної заробітної плати можна вважати успішними кроками в

⁵⁴ У випадку затвердження стратегії у межах базового фінансування необхідно розуміти, хто виконує заходи, і, відповідно, з бюджету якої інституції гіпотетично здійснюється їх фінансування.

напрямку підвищення дієвості політики зайнятості та її впливу на бідність. Рівень безробіття (за методологією МОП) у період 2015-2018 років зменшився з 9,1% до 8,8%. Порівняно з 2015 роком у 2019 році мінімальна заробітна плата зросла більш як у три рази, а реальна середня заробітна плата – на 60,4%⁵⁵. Рівень бідності працюючого населення за цей період зменшився за показником витрата з 52,5% до 35,6% а за показником доходів – з 42,6% до 18,2%, тобто у 2,3 рази.

Таблиця 7.1

Показники реалізації Стратегії подолання бідності

ПОКАЗНИКИ	2015	2018	2019
Рівень бідності за абсолютним критерієм для порівняння з міжнародними показниками (за методологією Світового банку), відсотків	2,4	1,8	0,3
Рівень бідності за відносним критерієм (60 відсотків медіанного рівня середньодушових еквівалентних доходів з використанням шкали еквівалентності Європейського Союзу: 1,0; 0,5; 0,3), відсотків	8,1	10,2	11,4
Рівень бідності за абсолютним критерієм (витрати, нижчі від фактичного прожиткового мінімуму), відсотків	58,3	43,2	41,3
<i>у тому числі серед працюючих осіб, відсотків</i>	52,5	35,6	33,4
Рівень бідності за абсолютним критерієм (доходи, нижчі від фактичного прожиткового мінімуму), відсотків	51,9	27,6	23,1
<i>у тому числі серед працюючих осіб, відсотків</i>	42,6	18,2	13,3
Рівень безробіття населення у віці 15-70 років за методологією Міжнародної організації праці, відсотків економічно активного населення відповідного віку	9,1	8,8	8,2

⁵⁵ Розраховано за даними Державної статистики (на основі даних про номінальну заробітну плату та середньорічний індекс споживчих цін

Таблиця 7.1 (Продовження)

Частка коштів (без урахування житлової субсидії), що доходять до 30 відсотків найбіднішого населення у результаті виконання програм державної соціальної допомоги, відсотків	41,3	51,1	43,5
Частка бідного населення (витрати, нижчі від фактичного прожиткового мінімуму), охопленого програмами соціальної підтримки (соціальні пільги, житлові субсидії, допомога на дітей, допомога малозабезпеченим сім'ям та інші види соціальної допомоги), відсотків	63,0	70,9	57,4

Джерело: моніторинг Міністерства соціальної політики України з реалізації Стратегії подолання бідності до 2020 року

Важливим негативним результатом можна вважати все ще значні масштаби незареєстрованих доходів, які дещо зменшилися в 2017-2018 роках, але потім процес зупинився, і сьогодні за різними оцінками експертів масштаби тіньових доходів складають від 40% до 60%⁵⁶, що суттєво знижує ефективність політики зайнятості та справедливості системи соціальної підтримки. Отже, за окремим піднапрямом Стратегії щодо детінізації зайнятості та доходів населення не вдалося досягти відчутних результатів. Фактор коронокризи може сприяти зростанню тіньових доходів за різними каналами впливу, що може нівелювати навіть ті позитивні зрушення, яких вдалося досягти.

Позитивним поштовхом для покращення умов проживання та доступу населення до послуг стала активізація процесу децентралізації. Станом на кінець 2019 року створено 996 територіальних громад, з них спроможними вважаються 885 громад (за даними Державної казначейської служби)⁵⁷. Проте, досі за-

⁵⁶ Стратегія подолання бідності

⁵⁷ <https://www.treasury.gov.ua/ua/kaznachejstvo-informuye/obyednani-teritorialni-gromadi>

лишаються невирішеними ключові питання щодо фінансування та ресурсного забезпечення соціальних служб на рівні громад, координації діяльності та повного охоплення вразливих верств населення соціальними послугами на місцях. Ситуація повністю залежить від спроможності місцевого менеджменту та об'єктивних умов (територіальне розташування, транспортна доступність тощо).

Реформа системи соціальної підтримки в період реалізації Стратегії була зосереджена на економії ресурсів всіх соціальних програм, оскільки в умовах тотального дефіциту ресурсів та зростання контингентів вразливих необхідно було краще адресувати кошти. Окрім того, додаткових коштів потребувало розширення програми житлових субсидій в умовах зростання тарифів. Проте, переважно за рахунок житлових субсидій суттєво підвищився рівень охоплення бідного населення соціальними програмами: у 2015 році 63,0% бідних було охоплено системою соціальної підтримки, а у 2018-му – вже 70,9%. Проте, цей ефект було повністю втрачено після звуження контингенту отримувачів субсидій, і у 2019 році рівень охоплення бідних соціальною підтримкою знизився до 57,4%, тобто, впав нижче рівня 2015 року, до затвердження Стратегії.

Окрім того, відбулося перетікання коштів соціальної підтримки від контингенту дітей до інших вразливих верств населення: якщо у 2014 році за напрямком «сім'ї, діти та молодь» витрачалось 26,5% видатків зведеного бюджету України на соціальний захист та соціальне забезпечення, то у 2018 році – лише 14,0%. Отже, амбітне завдання щодо зменшення масштабів дитячої бідності по відношенню до решти населення не було виконане.

Окремої уваги потребує аналіз результатів за піднапрямом

щодо розширення можливостей дітей, вразливих до бідності та соціального відчуження, у частині отримання ними якісних послуг, де вдалося досягти певних успіхів. По-перше, саму появу такого окремого піднапрямку в Стратегії вже можна вважати досягненням.

Зрушило з місця питання державного сприяння розвитку мережі приватних дошкільних закладів, хоча далі процес не пішов. Однозначно позитивний результат мало завдання щодо державного сприяння розвитку мережі приватних дошкільних закладів, оскільки на законодавчому рівні було знято низку обмежень, які перешкоджали розвитку мережі таких закладів. Проте, розширення мережі відбувається дуже повільно: якщо у 2015 році нараховувалося 12721 місць у 177 закладах, то на кінець 2018 року – 13638 місць у 201 закладі. Насамперед, причиною може бути висока вартість приватних послуг для більшості сімей, до того ж поступово зменшується дефіцит місць в державних дошкільних закладах.

Вдалося пришвидшити розвиток інклюзивного навчання та розпочати оптимізацію мережі спеціальних і спеціалізованих закладів та установ. Почало вирішуватись питання щодо внесення до переліку обов'язкових стандартів вимог щодо обладнання навчальних закладів спеціальними засобами доступу для дітей з інвалідністю. Проте, за рештою завдань успіхи були менш вражаючими, а щодо «створення на базі діючих соціальних установ відділень денного догляду за особами з інвалідністю (насамперед, дітьми)» завдання повністю не було виконане.

За більшістю позицій не можна зробити однозначного висновку, оскільки були певні досягнення, проте вони принципово не змінили ситуацію. Наприклад, щодо «забезпечення доступності та своєчасного отримання реабілітаційних послуг

для дітей»: було збільшено охоплення дітей реабілітаційними послугами з 14,2 до 18,2 тисяч впродовж 2015-2018 років, проте, рівень охоплення залишається надзвичайно низьким – лише 11,3% дітей відповідної категорії отримують реабілітаційні послуги.

Щодо такого завдання як «підвищення ефективності профілактичних медичних оглядів дітей» взагалі не можна зробити висновку, оскільки ніхто не вимірює такі впливи. Можна говорити лише про збільшення охоплення такими оглядами, але не про їх дієвість.

Узагальнення результативності виконання завдань за піднапрямом дало цілком позитивні результати: з десяти завдань лише два не зрушили з місця, для їх виконання не було здійснено навіть певних спроб на державному рівні; три з десяти завдань можна вважати виконаними, а решту (п'ять завдань) – частково виконаними (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

**Узагальнення результативності виконання завдань за піднапрямом
«розширити можливості дітей, що вразливі до бідності та
соціального відчуження, у частині отримання ними якісних послуг»**

Завдання піднапрямку	Результативність (виконано «+»/ не виконано «-»)
поширення практики створення навчально-виховних комплексів «дошкільний навчальний заклад — загально-освітня школа» з метою забезпечення розвитку та підвищення рівня доступності дошкільної освіти в малих населених пунктах, а також забезпечення максимального територіального наближення приміщень початкової школи до контингенту дітей молодшого шкільного віку;	+ —
державного сприяння розвитку мережі приватних дошкільних закладів, насамперед у великих містах, де навантаження на діючі заклади є найбільшим;	+

Таблиця 7.2 (Продовження)

забезпечення регулярного підвезення до місця навчання (роботи) і проживання учнів та педагогічних працівників сільських шкіл у разі відсутності навчального закладу в населеному пункті;	+ –
забезпечення надання профільної загальної середньої освіти в сільській місцевості відповідно до державних стандартів якості освіти, зокрема, шляхом подальшого об'єднання старших класів шкіл на базі більшого навчального закладу з кращим оснащенням, організації онлайн-курсів для поглибленого вивчення предметів та підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання, розвитку альтернативних моделей організації здобуття освіти;	+ –
забезпечення доступності та своєчасного отримання реабілітаційних послуг для дітей з інвалідністю у результаті розвитку інклюзивного навчання та поступової оптимізації мережі спеціальних і спеціалізованих закладів та установ (відповідно до потреб територіальної громади), розширення переліку послуг, поліпшення матеріально-технічного та кадрового забезпечення;	+
внесення до переліку обов'язкових стандартів вимог щодо обладнання навчальних закладів спеціальними засобами доступу для дітей з інвалідністю, в тому числі пандусами, ліфтами, підйомниками для доступу до всіх поверхів навчального закладу;	+
інтеграції дітей з інвалідністю до навчальних закладів шляхом залучення профільних спеціалістів і спеціально підготовлених педагогічних працівників, новітніх інформаційних технологій і практики, зокрема в реабілітаційних установах;	+ –
створення на базі діючих соціальних установ відділень денного догляду за особами з інвалідністю (насамперед дітьми), що дасть змогу працездатним членам сім'ї реалізуватися на ринку праці, а отже, розширити можливості сім'ї до самозабезпечення;	–
розвитку системи послуг, спрямованих на забезпечення сімейними формами виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, соціальну інтеграцію та адаптацію зазначених дітей та осіб з їх числа;	+ –

Таблиця 7.2 (Продовження)

підвищення ефективності профілактичних медичних оглядів дітей.	—

Джерело :складено автором

Сьогодні вже очевидно, що цільові значення 2020 року за окремими індикаторами (з числа визначених для оцінки реалізації Стратегії) не буде досягнуто, хоча на окремих етапах були позитивні зрушення, спостерігалось загальне покращення у ситуації з бідністю та у системі підтримки бідних, а також за показниками ринку праці. Проте, ці позитивні зміни відбувалися скоріше не внаслідок реалізації Стратегії, а внаслідок правильно обраної стратегії державної соціальної політики впродовж 2015-2018 років. Насамперед, йдеться про зростання мінімальної заробітної плати та реформування програм соціальної підтримки. З іншого боку, ці речі тісно пов'язані, і важко відділити впливи одне від одного.

Виникає теоретичне запитання, якби всі напрями та заходи Стратегії було реалізовано, то яким чином це позначилося б на показниках бідності. Однозначно, позитивно. Навіть за незмінності рівня монетарної бідності має зменшитися її глибина. За незмінності немонетарних оцінок бідності має покращитися доступ широких верств населення до послуг соціальної сфери та до зайнятості, що в майбутньому сприятиме запобіганню бідності.

Інше питання, чи достатньо такого короткого періоду для здійснення серйозних зрушень у вирішенні комплексної та багатоаспектної проблеми? Коли та з яким лагом можуть стати очевидними впливи від реалізованих заходів? Традиційно, впливи доцільно досліджувати за 2-3 роки після реалізації захо-

дів. Проте, враховуючи швидкоплинність процесів в сучасному соціально-економічному середовищі, можна говорити про оцінку перших результатів з лагом в один рік.

Моделювання змін в показниках рівня життя, бідності, охоплення соціальними програмами тощо, які відбулися в результаті дії конкретного чинника, передбачає [144]:

- розробку гіпотез та варіантів майбутніх змін на основі визначення позитивних та негативних аспектів програми за результатами попереднього дослідження;
- моделювання розроблених варіантів майбутніх змін;
- обґрунтування та вибір одного варіанту, найбільш прийняттого для покращення в майбутньому та з урахуванням бюджетних можливостей щодо фінансування бажаних змін (якщо такого кроку потребують політики).

Моделювання у даному випадку можна здійснювати за принципом імітаційних моделей, коли ми розробляємо варіанти чи сценарії вхідних даних моделі, а потім досліджуємо отримані на виході результати; при цьому ми ігноруємо вплив інших факторів (окрім передбачених сценарієм). Передбачається, що значення на виході моделі є результатом закладених у сценарії змін при інших рівних умовах. Побудова такого роду імітаційних моделей для вибору кращих варіантів політики або виявлення можливих впливів вже обраних політиками варіантів найкраще реалізується на масивах мікроданих.

Наприклад, якщо у масив мікроданих обстеження умов життя домогосподарств закласти варіант підвищення розміру конкретного виду соціальної допомоги, то на рівні кожного домогосподарства будуть змінюватися лише ті доходи, до складу яких входить ця допомога. Відповідно, всі показники, пов'язані з доходами, також зміняться. При цьому решта змінних у фай-

лі мікроданих залишаються на базовому рівні, що дозволить оцінити вплив саме одного чинника – підвищення розміру даного виду соціальної допомоги на різні аспекти рівня життя: споживчі можливості та рівень бідності конкретного домогосподарства і по країні в цілому, показники нерівності та масштаби середньодохідності тощо [144].

Такі моделі можна робити на майбутнє, коли стоїть питання вибору того чи іншого варіанту реформування, а можна будувати гіпотетичні моделі «з минулого». Наприклад, яким був би рівень бідності, якби мінімальну зарплату підняти вдвічі на рік раніше або якби в рік підняття розміру гарантії зростання було не дво-, а триразовим.

Моделювання впливу від значного підвищення стандарту мінімальної заробітної плати. Найбільш цікавим та широко застатованим є варіант моделювання впливу підвищення державних соціальних гарантій на рівень життя та бідність різних верств населення.

Дворазове зростання мінімальної заробітної плати з 1 січня 2017 року сприяло не тільки суттєвому підвищенню реальної зарплати та купівельної спроможності доходів більшості сімей, але й перелому у ситуації з бідністю. Саме з 2017 року починає зменшуватися частка бідних за абсолютним критерієм – за рік з 58,6% до 47,3%, у тому числі серед домогосподарств з дітьми, які мають вищі ризики вразливості – з 65,2% до 55,1%.

Розрахунки доводять, що різке зниження рівня бідності у 2017 році більшою мірою було обумовлено саме підвищенням мінімальної заробітної плати. Прогноз бідності, побудований у 2016 році⁵⁸ за сценарієм, коли зростає вдвічі мінімальна зарп-

⁵⁸ Прогноз розроблений співробітниками ІДСД НАН України у 2016 році за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств.

бітна плата та прямо пов'язані з нею виплати за інших незмінних умов показав, що рівень бідності має становити у 2017 році 45,4%, а серед домогосподарств з дітьми – 49,1%. Проте, фактичне зниження рівня бідності було меншим через дію інших чинників.

Моделювання варіантів підвищення мінімальної заробітної плати на 2020 рік, здійснене у 2019 році, свідчило про можливий суттєвий вплив на показники бідності, особливо, серед сімей з дітьми. За умов дворазового зростання мінімальної заробітної плати за інших рівних умов може відбутися максимальне (за досліджувані роки) зближення показників бідності між домогосподарствами з дітьми та без дітей – 16,1% по домогосподарствам з дітьми проти 14,6% по домогосподарствам без дітей (рис. 7.1).

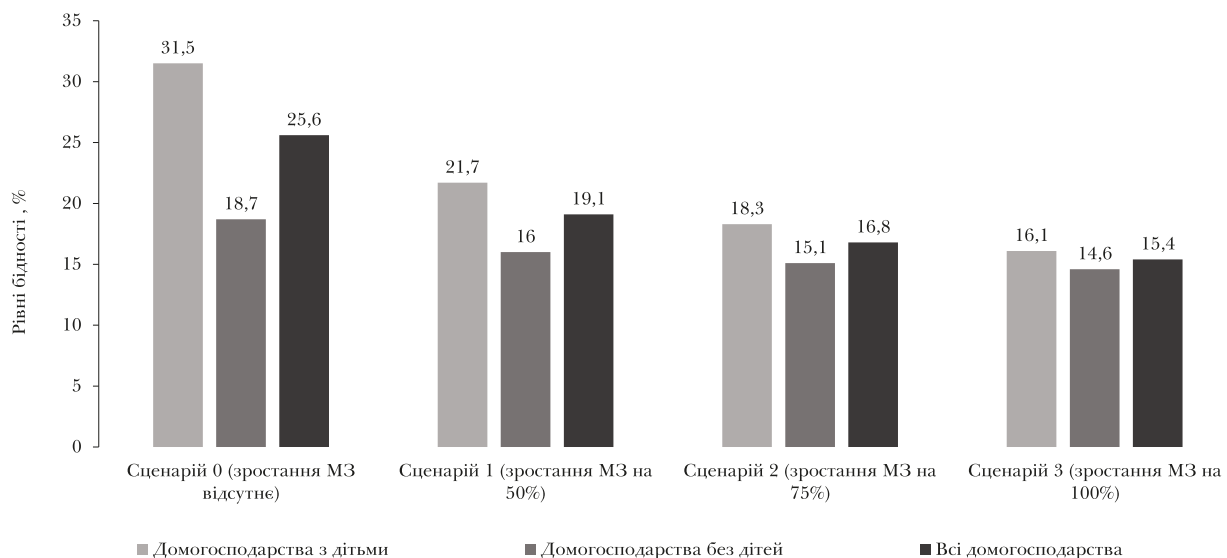

Рис. 7.1. Моделювання рівня абсолютної бідності (за доходами нижче фактичного прожиткового мінімуму) домогосподарств у 2020 році в результаті підвищення мінімальної заробітної плати з 1 січня 2020 року (за різними сценаріями підвищення), %.

Джерело: моделювання здійснено за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств за 2018 рік.

До того ж, завдяки підвищенню доходів населення внаслі-

док зростання зарплат мала зменшитися потреба в коштах на адресні програми (насамперед, житлові субсидії та допомогу малозабезпеченим сім'ям). Зокрема, при дворазовому збільшенні мінімальної заробітної плати потреба в коштах на дві програми могла зменшитися на понад 13 млрд. грн. на рік (за інших рівних умов) (табл. 7.3).

Таблиця 7.3

Моделювання впливу підвищення мінімальної зарплати з 1 січня 2020 року на вартість програм житлових субсидій та допомоги малозабезпеченим сім'ям у 2020 році, млн. грн. на рік.

	Загальна сума витрат на програму житлових субсидій, млн. грн. на рік	Загальна сума витрат на допомогу малозабезпеченим сім'ям, млн. грн. на рік
<i>Сценарій 0 (зростання МЗ відсутнє)</i>	44 977	9 919
<i>Сценарій 1 (зростання МЗ на 50%)</i>	37 245	9 182
<i>Сценарій 2 (зростання МЗ на 75%)</i>	34 626	8 859
<i>Сценарій 3 (зростання МЗ на 100%)</i>	32 812	8 638

Джерело: моделювання здійснено за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств за 2018 рік.

Результати моделювання демонструють, що, чим більшим буде відсоток зростання мінімальної заробітної плати, тим помітніше зменшуватиметься контингент субсидіантів та, відповідно, необхідна сума коштів на виплати житлових субсидій. Отже, поетапне підвищення мінімальної заробітної плати гарантуватиме звуження контингентів отримувачів житлових субсидій та зменшення потреби в коштах без кардинального

перегляду правил програми. У випадку вибору шляху незначного підвищення мінімальної заробітної плати (як компенсатора зростання цін), програма житлових субсидій потребуватиме кардинального реформування задля «відсікання» значних контингентів, які прийшли в програму тимчасово, на період одномоментного різкого зростання тарифів.

Моделювання впливу введення загального податку на нерухомість (незалежно від розміру помешкання). Кілька років тому, при обговоренні проблем зменшення нерівності та сприяння стягненню податків з заможних верств суспільства в умовах поширення незареєстрованих доходів, експерти багато дискутували про доцільність запровадження податку на багатство, в тому числі, на елітну або понаднормову нерухомість, що мало сприяти зменшенню нерівності та покращити систему розподілу доходів у суспільстві. Поки що з різних причин важко говорити про оцінку впливу введеного податку на нерухомість понад певної межі загальної площі.

Проте, дедалі частіше серед різних варіантів згадується доцільність введення податку на нерухомість для усіх домогосподарств за кожний квадратний метр площі, незалежно від розміру помешкання. Такий підхід пояснюється більшою справедливістю в системі стягнення податків, адже за діючих правил оподаткування нерухомості, наприклад, багатодітна сім'я, наражена на високий ризик бідності, може жити в помешканні, яке перевищує неоподаткований поріг житлової площі.

Моделювання за мікроданими 2018 року свідчить, що якби того року було введено оподаткування на нерухомість для усіх домогосподарств за кожний квадратний метр площі, незалежно від розміру помешкання, це сприяло б очікуваному зростанню бідності за абсолютним критерієм виміру. Абсолютна бідність

зростає у всіх типах домогосподарств, з дітьми та без дітей, проте, в домогосподарствах з дітьми зростання є менш відчутним (табл. 7.4).

Таблиця 7.4

Моделювання впливу запровадження податку на нерухомість для всіх домогосподарств за кожний квадратний метр на бідність, залежно від наявності дітей в домогосподарстві. (за даними 2018 року)

<i>Рівень бідності за відносним критерієм, 2018</i>			
	Всі домогосподарства	Домогосподарства з дітьми	Домогосподарства без дітей
Фактичне значення за 2018 рік	24,1	29,4	18,0
При річній ставці податку на нерухомість за квадратний метр – 1% мінімальної місячної заробітної плати	23,8	28,0	18,8
При річній ставці податку на нерухомість за квадратний метр – 1,5% мінімальної місячної заробітної плати	24,3	28,1	19,6
<i>Рівень бідності за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму, 2018</i>			
	Всі домогосподарства	Домогосподарства з дітьми	Домогосподарства без дітей
Фактичне значення за 2018 рік	43,2	49,9	35,4
При річній ставці податку на нерухомість за квадратний метр – 1% мінімальної місячної заробітної плати	44,4	50,1	37,8

Таблиця 7.4 (Продовження)

При річній ставці податку на нерухомість за квадратний метр – 1,5% мінімальної місячної заробітної плати	45,7	51,5	39,0

Джерело: моделювання здійснено за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств за 2018 рік.

Проте, домогосподарства з дітьми виграють від такого перерозподілу доходів: відносна бідність у них дещо знижується, натомість, показник зростає по домогосподарствах без дітей. Така ситуація має цілком логічне пояснення, адже власниками нерухомості частіше виступають самотні особи пенсійного віку або сім'ї пенсіонерів. Отже, будь-яке оподаткування з перерозподілом коштів від домогосподарств без дітей до спільних фондів призводить до зменшення нерівності та зниження рівня дитячої бідності. Слід лише зазначити, що зменшення дитячої бідності належатиме від ефективності використання стягнених у вигляді податків коштів.

Моделювання впливу змін в системі соціальних трансфертів для домогосподарств з дітьми: допомога при народженні. Аналіз динаміки рівня бідності домогосподарств з дітьми до трьох років за період 2008-2018 років вказує на існування чітко вираженого оберненого зв'язку з розміром допомоги при народженні. (рис. 7.2). Отже, можна припустити, що для сімей з дітьми до 3-х років допомога при народженні має принципове значення.

Допомога при народженні в структурі доходів сімей-отримувачів становить 7,7% загального або 8,3% грошового доходу, що робить її другим за значенням джерелом їх доходів. Серед отримувачів допомоги 12,2% вважає, що виплата суттєво підви-

щила їх рівень добробуту. Крім того, завдяки виплаті допомоги при народженні рівень бідності серед її отримувачів знижується з 66,4% до 59,9%. Тобто, бідних осіб в сім'ях з дітьми до 3-х років стає на 400 тисяч менше лише завдяки цій виплаті.

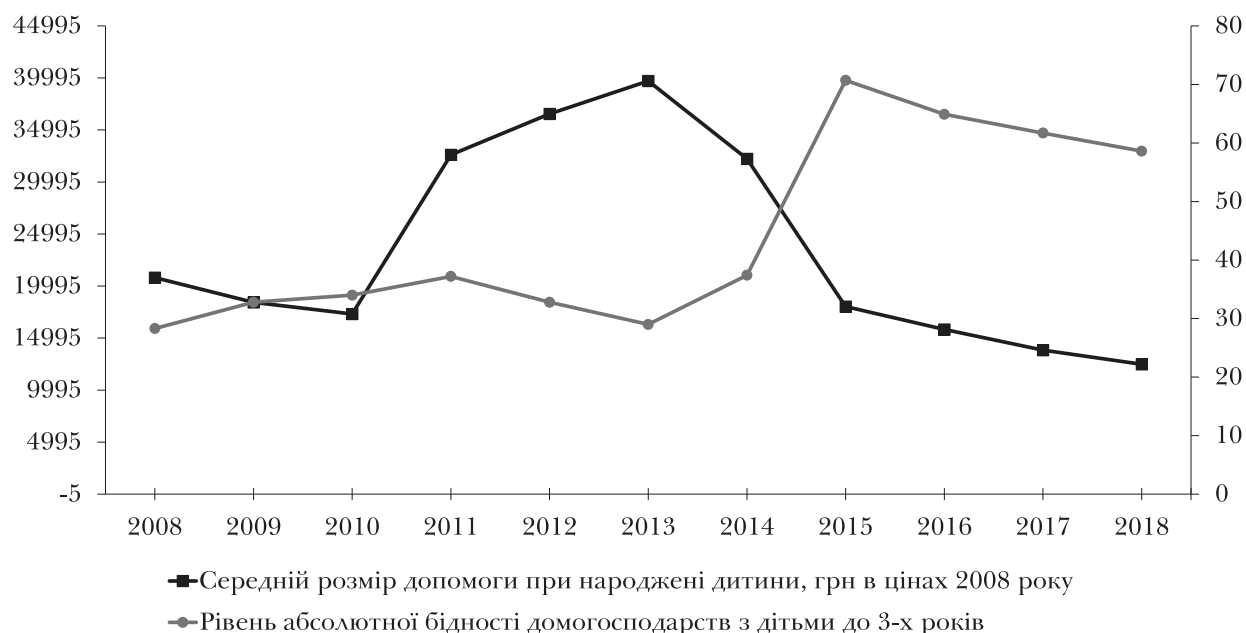

Рис. 7.2. Динаміка середнього розміру допомоги при народженні дитини (у співставних цінах 2008 року) та рівня абсолютної бідності домогосподарств з дітьми до трьох років, 2008-2017 рр.

Джерело: розраховано за річними мікрофайлами обстеження умов життя домогосподарств

Оскільки рівень бідності сімей з дітьми до 3-х років є високим на середньоукраїнському фоні, адресне надходження допомоги при народженні дійсно нужденним буде гарантоване навіть без перевірки доходів: загалом у 2018 році 57,8% коштів програми потрапляли до бідних. До того ж, суспільством ця програма сприймається як соціально справедлива.

Отже, будь-яке обмеження в доступі до програми, зокрема шляхом встановлення порогових значень доходу для отримання допомоги, буде мати здебільшого негативні наслідки. З

одного боку, адміністрування такої масштабної програми⁵⁹ (з метою перевірки доходів чи нужденності) потребуватиме багато додаткових коштів, що в результаті мінімізує економію державних ресурсів. З іншого боку, недосконала система оцінки та перевірок нужденності призведе до значних помилок виключення сімей з невисокими доходами з програми, і такий крок не буде схвалений суспільством як соціально справедливий. До того ж, в умовах складної демографічної ситуації будь-які обмеження виплат на дітей можуть мати непрогнозовані негативні наслідки для рівня та структури народжуваності. Тому моделювання варіанту переведення допомоги при народженні на засади адресності або варіанту обмеження її отримання для забезпеченого населення в сьогоdnішніх умовах буде не затребуваним.

Сьогодні розміри виплат при народженні є надзвичайно низькими, і не забезпечують потреби навіть однієї особи (не кажучи про непрацюючу мати з дитиною). Щомісячна виплата майже вдвічі поступається розміру офіційно затвердженого прожиткового мінімуму, вона не переглядалася з 2014 року, і у 2020 році становить 860 грн. на місяць.

Отже, підвищення розмірів допомоги, повернення її прив'язки принаймні до офіційно затвердженого прожиткового мінімуму сприятиме підвищенню життєстійкості сімей з малолітніми дітьми. Так, підвищення розміру щомісячної виплати в два рази дозволить знизити рівень бідності серед домогосподарств з дітьми до 3-х років з 58,6% до 49,4%, що нижче фактичного рівня по усім домогосподарствам з дітьми. Цей крок вплине і на всю сукупність домогосподарств з дітьми: рівень бідності

⁵⁹ За даними ОУЖД в домогосподарствах-отримувачах допомоги мешкає понад 16% населення країни.

знизиться з 49,9% до 47,5%. (рис. 7.3).

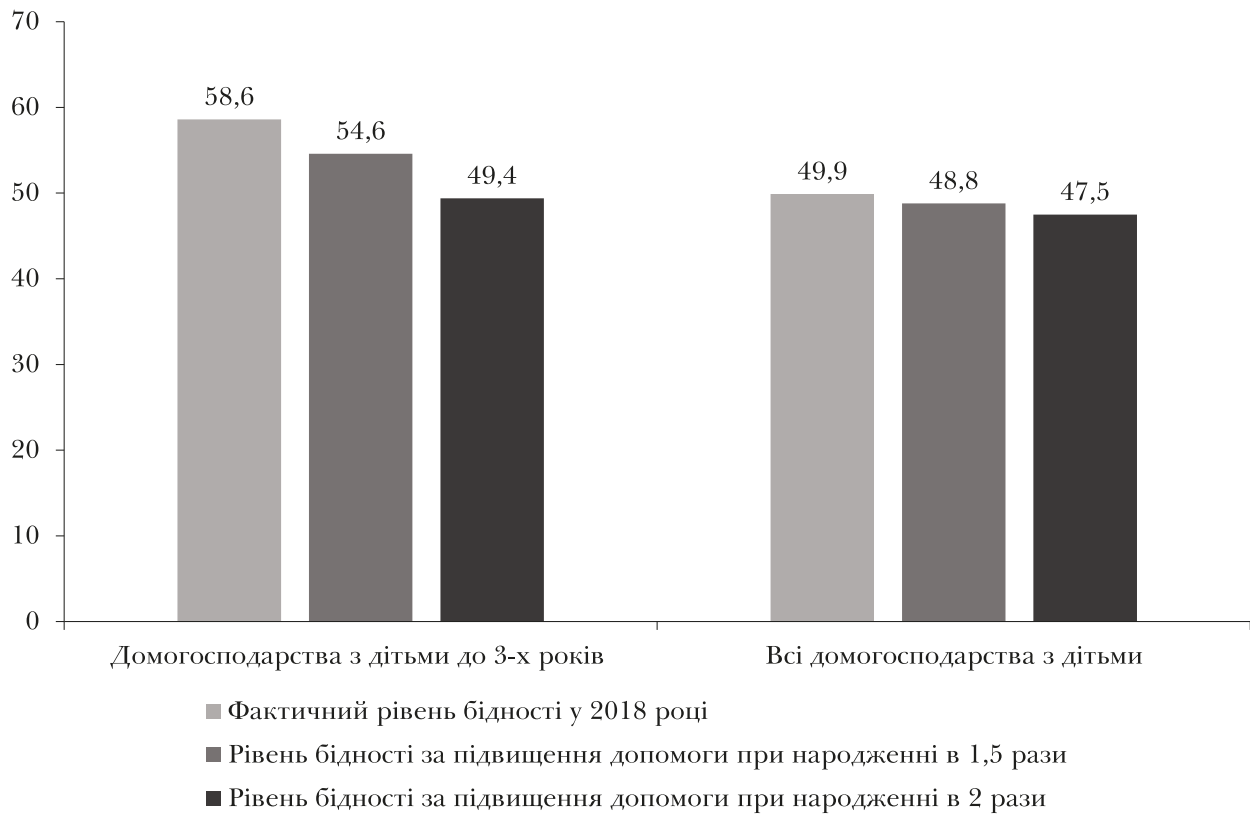

Рис. 7.3. Моделювання впливу від підвищення розміру допомоги при народженні на рівень дитячої бідності, за даними 2018 року.

Джерело: розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України за 2018 р.

Якщо піти іншим шляхом задля зниження масштабів дитячої бідності і продовжити термін виплати допомоги при народженні всім дітям, незалежно від їх черговості, до досягнення ними шкільного віку, то рівень бідності серед сімей з дітьми до 6-ти років знизиться з 51,6% до 46,1%. Це також вплине на всі домогосподарства з дітьми: рівень бідності знизиться відповідно з 49,9 до 47,3%. (табл. 7.5).

Таким чином, розглянуті варіанти моделювання свідчать, що за окремими напрямками соціальної політики давно назріла потреба реформування, і запит на запропоновані зміни досі залишається актуальним.

Таблиця 7.5

Моделювання подовження терміну виплат допомоги при народженні до 6-ти років, незалежно від черговості народження дитини

	Фактичний рівень бідності у 2018 році, %	Рівень бідності за розширення виплат при народженні на всіх дітей до 6-ти років, %
Домогосподарства з дітьми до 6-ти років	51,6	46,1
Всі домогосподарства з дітьми	49,9	47,3

Джерело: розрахунки за мікроданими обстеження умов життя домогосподарств України за 2018 р.

7.2. Прогноз рівня життя та бідності

Прогнозну оцінку показників рівня життя також можна здійснювати на основі мікромоделювання, проте такий прогноз дасть надійні результати лише на короткострокову перспективу – на 2-3 роки. Якщо йдеться про оцінку впливу конкретного заходу в рамках певної соціальної програми, що базується на досить надійних прогнозах макрорівня (наприклад, демографічних) прогнозування може здійснюватися в горизонті 4-5 років.

Наприклад, у 2015 році було здійснене прогнозування результатів вже реалізованих та запланованих змін в соціальних програмах до 2020 року. Розрахунки були проведені на основі мікроданих 2014 року з використанням прогнозу народжуваності та чисельності контингентів дітей до 3-х та 3-6 років⁶⁰, а також середнього варіанту прогнозу основних макро-

⁶⁰ Використано дані демографічного прогнозу Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України

показників⁶¹.

Основні результати прогнозу чисельності контингентів та вартості програм соціальної допомоги до 2020 року (за даними 2014 року).

Прогнозом, розробленим у 2015 році за даними 2014 року передбачалося, що вже з наступного року почне зменшуватися вартість програми при народженні. Внаслідок поступового вибуття з програми контингенту одержувачів за старими правилами на другу і наступних дітей мало відбуватись щорічне зниження загальної вартості програми. Таким чином, вартість програми мала зменшуватися поступово, у міру вибуття контингентів, залучених до програми за старими правилами. Прогноз вартості програми, побудований на основі демографічного прогнозу, передбачав зміну контингентів програми відповідно до прогнозу народжуваності та дитячої смертності, а також з урахуванням нових правил програми. Однак, фактично не всі народжені діти беруть участь у програмі, тому на другому етапі здійснювалося коригування потреби у відповідності з адміністративними даними щодо одержувачів допомоги. Прогноз до 2020 року свідчив про поступове зниження вартості програми. Інтенсивність зниження вартості мала зростати з 2018 року, коли з неї вийдуть діти, народжені другими. А до 2021 року з програми мали повністю вийти всі контингенти, які прийшли за старими правилами. Таким чином згідно прогнозу, у 2020 році вартість програми допомоги при народженні мала скласти близько 70% від вартості 2014 року.

Прогноз допомоги малозабезпеченим сім'ям передбачав вибір середнього варіанту макропрогнозу. Згідно побудовано-

⁶¹ Усереднені дані національних та міжнародних інституцій (Кабінету Міністрів України, Нацбанку України, Світового банку та МВФ)

го прогнозу, якщо б не відбулося змін у програмі, то її вартість мала поступово зменшуватися після 2015 року (в цінах 2014 року). Найбільш істотне зниження вартості передбачалося після 2018 року, коли доходи населення мали починати рости швидкими темпами. Зростання вартості в 2015 році передбачалося внаслідок збільшення контингенту учасників програми (після загального зниження доходів і зростання масштабів крайньої бідності) і введення доплат на дітей у віці 0-3 роки в рамках програми.

Згідно прогнозу 2015 року, у разі введення повноцінного механізму адресності для допомоги саодиноким матерям і забезпечення доплати на кожду дитину до 100% прожиткового мінімуму (відповідної вікової категорії), контингент отримувачів міг сильно перетинатись з контингентом програми допомоги малозабезпеченим сім'ям. Потенційні одержувачі могли тоді обирати для себе найбільш вигідний варіант. Якщо не враховувати цей зв'язок, то контингент учасників програми мав бути досить стабільним, з невеликими змінами внаслідок динаміки доходів і з поступовим зменшенням за рахунок меншого числа нових контингентів. Відповідно, вартість програми мала змінюватись внаслідок дії цих двох факторів, і до 2020 року зменшитися майже в 2 рази у цінах 2014 року.

Згідно припущень прогнозу 2015 року, після раундів підвищень тарифів на паливо та інші ресурси у 2014 та у 2015 роках в подальшому до 2020 року зростання мало бути несуттєвими і розтягнутим у часі. Програма пільг на житлово-комунальні послуги мала рости в ціні паралельно з ростом тарифів, і практично повторювати темпи. Якщо б не відбулися зміни у програмі пільг, тобто не було б прийнято певних обмежень на участь у програмі, її вартість (в цінах 2014 року) увесь період до 2020

року мала поступово зростати.

Закінчення періоду істотного підвищення тарифів мало збігатися з періодом зростання доходів населення (згідно з прогнозним сценарієм доходів в цінах базового року). Це означало, що після 2017 року мав настати період звуження контингенту учасників програми житлових субсидій, і відповідно поступове зменшення вартості програми.

Таким чином, на період до 2020 року передбачалося відносне зниження вартості всіх основних програм соціальної підтримки (в порівняльних цінах 2014 роки) (табл. 7.6). Винятком могла бути тільки програма соціальних пільг, якщо б вона не була піддана реформуванню. Допомога при народженні мала стати дешевшою на 27% в порівнянні з 2015 роком завдяки змінам у програмі, які відбулися у 2014 році. Завдяки реформуванню допомоги одиноким матерям її вартість мала зменшитися на 44% в порівнянні з 2015 роком (у цінах 2014 року). Допомога малозабезпеченим сім'ям мала досягти свого піку вже в 2015 році завдяки максимально допустимому підвищенню порога допомоги. Надалі, її контингент мав поступово вимиватися зі зростанням реальних доходів населення. Вартість житлових субсидій мала досягти піку в 2016 році внаслідок істотного підвищення тарифів, однак в наступні роки контингент також мав поступово вимиватися природним шляхом.

Порівняння прогнозованих тенденцій у соціальних програмах на період 2015-2020 років з моніторингом реальної ситуації станом на 2019 рік свідчить про досить високу точність прогнозу. Практично всі тенденції, і подекуди навіть вартісні характеристики, збігаються. Різниця є незначною: наприклад, по житловим субсидіям прогнозувався пік на 2016 рік, з подальшим звуженням програми, а насправді найвище значення вар-

тості та по контингентам було зафіксоване у 2017 році.

Таблиця 7.6

Зведений прогноз вартості програм за основними видами допомоги до 2020 року, тисяч грн. у цінах 2014 року

	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Допомога при народженні	20288808	20595688	19701363	171874523	15763731	14855291
Допомога на дітей одиноким матерям	2063882	2043244	1863029	1713987	1456889	1165511
Допомога малозабезпеченим сім'ям	7710320	7517230	6567165	5548288	4322090	3122994
Житлові субсидії	5813491	5885503	5798456	5019955	4290656	3664751

Джерело: моделювання здійснено за: мікроданими обстеження умов життя домогосподарств за 2014 рік, демографічним прогнозом ІДСД НАН України, усередненим варіантом макропрогнозів.

Отже, мікромоделювання за даними обстеження умов життя домогосподарств дозволило досить точно прорахувати показники чисельності контингентів та вартості основних програм на 5 років уперед, до того ж з деталізацією по роках. Такі результати були отримані завдяки точковій постановці задачі в імітаційній моделі, побудованій на мікроданих обстеження, з чіткою фіксацією параметрів, які були чи дуже ймовірно будуть змінені. При цьому в моделі передбачалося, що всі решта параметрів залишаються незмінними.

Прогноз показників рівня життя та бідності на 2020-2021 роки. Події 2020 року внесли суттєві корективи у показники соціально-економічного розвитку країни. Цілком очевидно, що за

підсумками року можна очікувати на суттєві негативні зміни у показниках рівня життя внаслідок коронавірусної кризи та карантинних заходів.

Прогноз, побудований у грудні 2019 року на мікроданих обстеження умов життя домогосподарств України⁶² за сценарієм найбільш імовірного розвитку соціально-економічних процесів, давав оптимістичні результати щодо основних показників доходів та монетарної бідності. Передбачалося, що у 2020 році збережеться позитивна тенденція щодо зростання номінальних та реальних доходів населення та помітно знизиться рівень абсолютної бідності, тобто, вдасться втримати і розвинути позитивну динаміку, яка відслідковувалась впродовж останніх років [165].

Згідно прогнозу, побудованому у грудні 2019 року (на мікроданих за 2018 рік та перше півріччя 2019 року) за сценарієм найбільш імовірного розвитку соціально-економічних процесів, рівень бідності у 2020 році за критерієм фактичного прожиткового мінімуму мав скоротитися до 31,2%. Тобто, прогнозувалося подальше скорочення рівня абсолютної бідності, і навіть прискорення темпів скорочення. Отже, наприкінці 2019 року передбачалося, що у 2020 році вдасться втримати позитивну динаміку абсолютної бідності, яку ми відслідковували протягом останніх років (рис. 7.4).

Проте, події 2020-го розгортаються таким чином, що надбання попередніх трьох років можуть бути повністю втрачені.

Мікромоделювання рівня витрат, які визначають споживчі можливості домогосподарств, призводить до висновку про ймовірне посилення двох негативних процесів – зменшення

⁶² ОУЖД Державної служби статистики України: мікрофайли за 2018 рік та перше півріччя 2019 року.

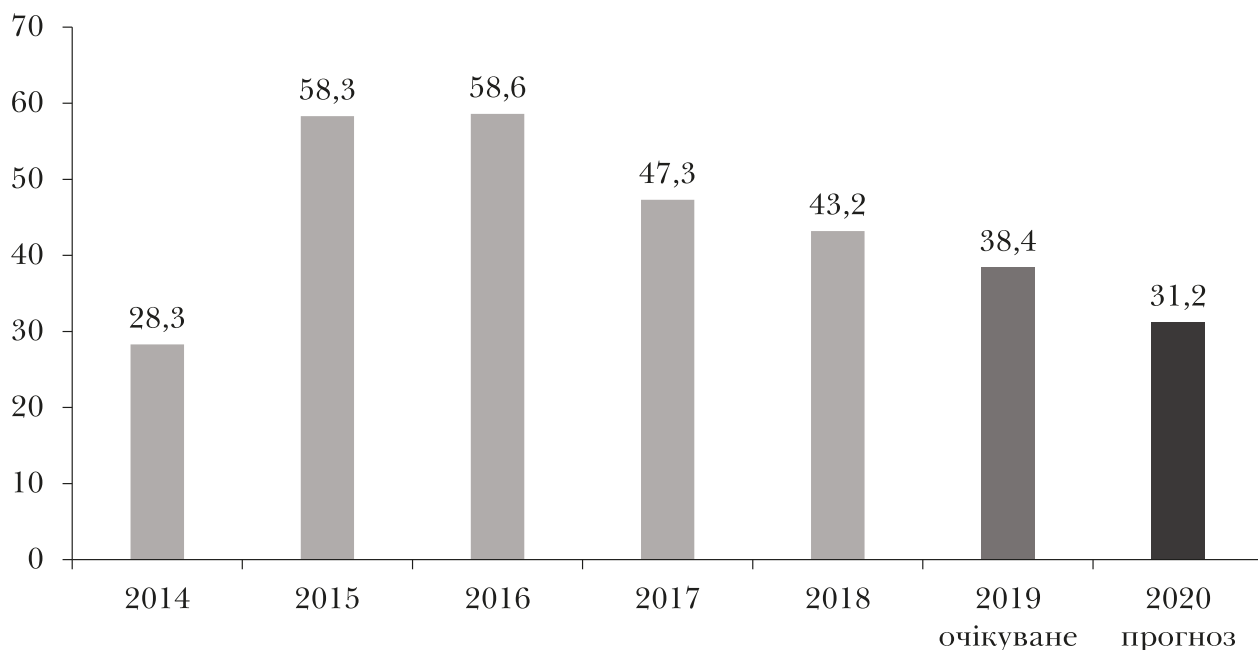

Рис. 7.4. Прогноз рівня бідності за абсолютним критерієм за витратами нижче фактичного ПМ, побудований у грудні 2019 р.

Джерело: моделювання за даними мікрофайлів обстеження умов життя домогосподарств за 2018 рік та перше півріччя 2019 року.

відсотку фінансово спроможних сімей та збільшення розшарування у суспільстві.

У розподілі за рівнем статків у 2020 році відбудуться значні зміни: лише 37,7% населення залишиться у порогових межах тієї ж децильної групи, у якій вони були до коронакризи⁶³; при цьому 41,6% населення втратять від однієї до чотирьох умовних позицій у децильному розподілі, і лише 20,7% підвищить свій статус від однієї до шести умовних позицій (рис. 7.5).

Мікромоделювання рівня бідності за критерієм «витрати нижче фактичного прожиткового мінімуму» свідчить про зміну динамічної траєкторії у 2020 році – крива після кількарічного зниження почне різко зростати (рис. 7.6). За підсумками 2020 року, рівень бідності зросте до 45%, що лише на 3,7 відсоткових пункти вище значення 2019 року. Проте, згідно прогнозу

⁶³ За умови збереження умовних децильних порогів

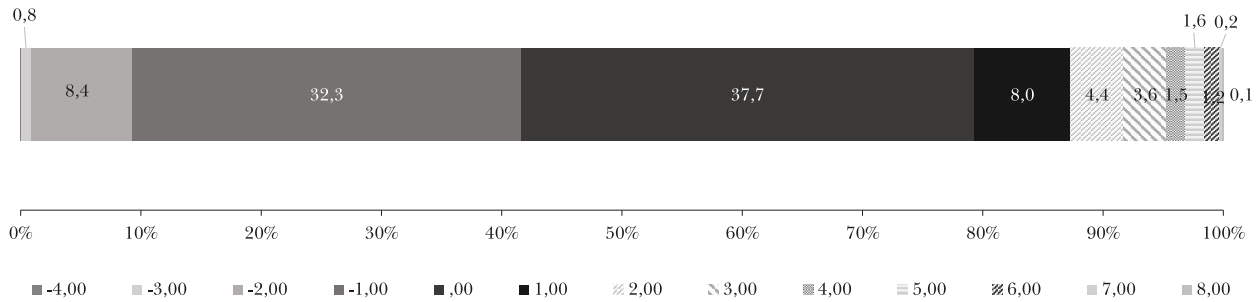

Рис. 7.5. Зміна позиції у децильному розподілі у 2020 році порівняно з 2019-м роком, різниця між порядковим номером децильної групи за пороговими значеннями 2019 року.

Джерело: моделювання за даними мікрофайлу обстеження умов життя домогосподарств за 2019 рік

рівня бідності на 2020 рік, побудованого наприкінці 2019 року, значення показника мало становити 31,2%. Отже, справжнє зростання показника бідності є набагато більшим – на 13,8 відсоткових пунктів або на 44%.

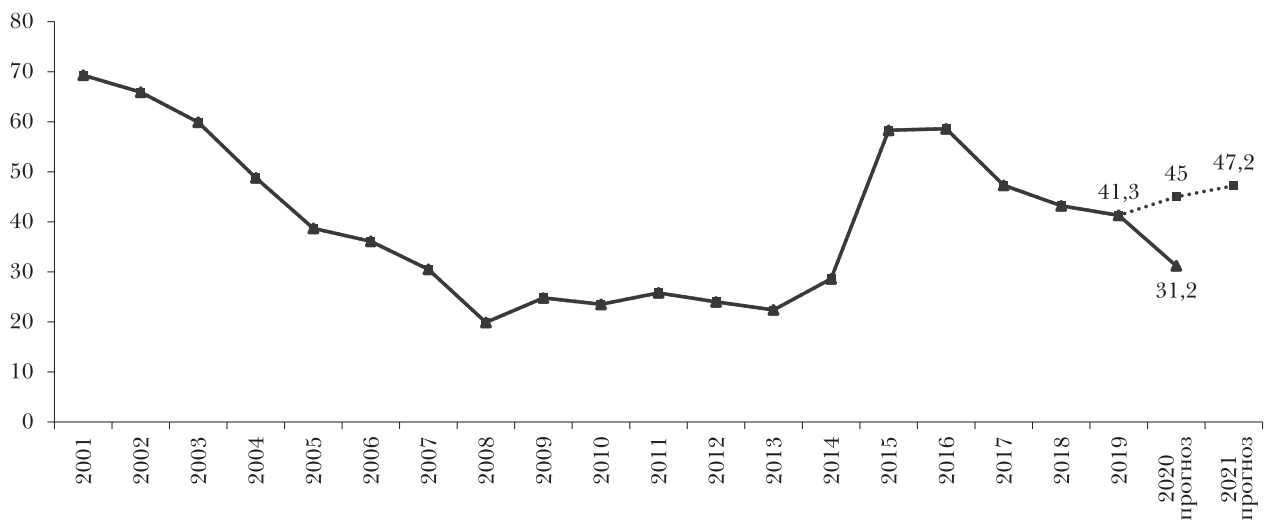

Рис. 7.6. Динаміка (2001-2019 рр.) та прогноз (2020-2021 рр.) рівня бідності за витратами нижче фактичного прожиткового мінімуму.

Джерело: моделювання за даними мікрофайлу обстеження умов життя домогосподарств за 2019 рік

У розрізі окремих соціально-демографічних та соціаль-

но-економічних груп населення очікується, що в найбільшому ступені постраждають старші пенсіонери (зростання рівня бідності на 19,1 відсоткових пунктів по відношенню до рівня 2019 року) та діти віком до 18 років (на 17,3 відсоткових пункти). За прогностичними оцінками, відбудеться зростання рівня бідності по усім типам домогосподарств з дітьми, насамперед тих, які складаються із двох дорослих із двома дітьми – їх рівень бідності становитиме 63,4% (проти 58,4%) у базовому році). Також зросте частка бідних серед сімей з дітьми і принаймні одним безробітним – з 66,2 до 70,6%, серед багатопокілних домогосподарств – до 60,6% (на 2 в.п.), серед неповних сімей (один дорослий з дітьми) – з 47,0 до 50,4%.

Зростатиме розрив у показниках бідності між м. Києвом та іншими великими містами за рахунок меншого впливу коронакризи на населення столиці. В той же час, відбудеться скорочення розриву у показниках бідності між великими містами та малими населеними пунктами (малими містами і селами), оскільки найбільш суттєво рівень бідності зросте у великих містах (без м. Києва).

Отже, за підсумками 2020 очікується зниження показників рівня життя та зростання масштабів бідності в країні. Економічні тенденції 2020 року вказують на те, що у наступному (2021-му) році не вдасться змінити цю тенденцію, адже буде даватися в знаки глибокий економічний спад. Звуження часового лагу економічних впливів на рівень життя населення України спрацьовує на етапі входження в кризу, а не в періоди виходу з неї. Тому навіть за умови економічного зростання у 2021 році, не варто очікувати підвищення реальних доходів населення.

Згідно результатів мікромоделювання, у 2021 році, навіть за сценарієм ВВП та індексу інфляції, побудованим на основі

офіційного прогнозу Міністерства економіки України⁶⁴, ситуація з бідністю дещо погіршиться. Рівень абсолютної бідності – за витратами нижче фактичного прожиткового мінімум – зросте на 2,2 відсоткових пункти та становитиме 47,2%.

За оптимістичного сценарію розвитку соціально-економічних процесів, можна очікувати на загальне покращення ситуації з рівнем життя лише з 2022 року. Проте, багато в чому ситуація буде залежати від глобальних процесів, зокрема від спроможності використати нові можливості періоду відродження світової економіки.

⁶⁴ Передбачається, що номінальний ВВП зросте на 4,6%, а індекс інфляції становитиме 107,3%.

ВИСНОВКИ

Сьогодні рівень життя – це не інтегральне статистичне утворення з похідних доходу та характеристик якісних аспектів життя, а системоутворююча категорія, яка слугує індикатором соціальної ефективності функціонування економічної моделі країни та каталізатором подальшого прогресу суспільства. Підтримання рівня життя переважної більшості населення в рамках певних стандартів є необхідною умовою забезпечення соціальної стабільності і безпеки в державі.

Серед усіх споріднених категорій рівень життя має чітко визначене економічне підґрунтя, пошук якого набуває першочергового значення в періоди соціально-економічної нестабільності, кардинальних змін напрямку розвитку або необхідності пошуку нової моделі розвитку. Можливість відстежити фактори, які мають кількісний вираз, дозволяє оцінити та зробити вибір політики на майбутнє. На відміну від якості життя, рівень життя – суто економічна категорія, яка може бути виміряна кількісно, навіть у тих випадках, коли йдеться про використання індикаторів суб'єктивної природи.

Отже, сьогодні рівень життя можна розглядати як соціально-економічну категорію, яка виходить з бачення суспільством стандарту нормального життя. Суспільство формує бачення прийняттого рівня життя та його мінімальних меж, які дозволяють людині підтримувати гідне життя в даній країні у даний період часу. Модель рівня життя має виходити з таких життєвих стандартів, які позитивно сприймаються населенням. Отже, за такого підходу категорія рівня життя набуває сутнісного наповнення лише крізь призму суб'єктивних оцінок, а модель рівня

життя в умовах соціально-економічної нестабільності ґрунтується на об'єктивних оцінках, обмежених суб'єктивною компонентою.

Життєві стандарти в моделі рівня життя розглядаються через визначення кола потреб, що об'єктивно склалися у даному суспільстві в даний період (з їх кількісними та якісними характеристиками), не тільки як констатація загальних уявлень суспільства щодо потреб людини на основі досягнутого в країні життєвого рівня, але і як вектор та каталізатор подальшого розвитку. Занижені уявлення про стандарти повсякденного життя гальмують якісний розвиток людини та негативно впливають на розвиток споживчого ринку, а отже, і на розвиток економіки в цілому.

У періоди економічного зростання або стабілізації держава має можливість встановлювати соціальні гарантії на рівні, що відповідає мінімальним соціальним стандартам, які склалися в суспільстві. Проте, при настанні економічної кризи спостерігається різке відставання гарантій від реальних стандартів, коли їх рівень не забезпечує навіть мінімального рівня споживання. Для усунення ключових проблем в системі державних гарантій та соціальних зобов'язань необхідно змінити ідеологію соціального стандарту – прожиткового мінімуму. Він має трансформуватися у два різні за функціями соціальні стандарти – мінімальний стандарт та суспільний стандарт (наближений до середніх фактичних показників споживання в даному суспільстві на даному етапі розвитку)

Сьогодні в Україні принципово важливе значення має розробка стандарту життя, що міг би ґрунтуватися на системі споживчих бюджетів населення і включав би показники, визначені на основі сформованого в суспільстві, насамперед, у його серед-

ньому шарі, розуміння достатнього рівня поточного споживання та забезпеченості майном, житлом, зв'язком, транспортом, системою освіти та охорони здоров'я, параметрів особистої безпеки тощо. Зрозуміло, що рівень потреб за цими позиціями має визначатися з урахуванням не лише суспільної думки (як бажаного стану), але й на основі частотного підходу – виходячи з фактичних можливостей середніх шарів суспільства. Розробка такого стандарту не означає, що держава має гарантувати його всім та несе за це соціальну відповідальність, оскільки відповідальність держави лежить у площині виключно мінімальних стандартів.

Модель рівня життя — це уявний об'єкт, що використовується для дослідження процесів і явищ в умовах соціально-економічної нестабільності, при цьому зберігається та акумулюється інформація про основні для даного дослідження риси і властивості. Модель представлена у вигляді схеми з описом алгоритму основних взаємодій та впливів, з визначенням чинників прямої та непрямой дії, характерних для традиційного дослідження рівня життя та таких, що виникають у нестабільному соціально-економічному середовищі. Модель рівня життя має певні обмеження об'єктивного та суб'єктивного характеру, одним з яких є невідповідність уявлень більшості людей про необхідні потреби їх реальному рівню задоволення та фінансовій спроможності держави та населення.

За період незалежності Україна пройшла кілька етапів соціально-економічного розвитку, серед яких переважали роки криз та падінь, а після 2008 року сформувався період, так би мовити, перманентної кризи в економіці та рівні життя, яка згодом переросла у системну кризу. З початку 1990-х років можна виділити три етапи соціально-економічного розвитку, які були

визначальними у формуванні рівня життя населення:

- i. До 2000-го року – глибока економічна криза з важкими соціальними наслідками (пікові значення – у 1994-1995 роках);
- ii. З 2000-го до 2008 року – період економічного зростання та підвищення рівня життя населення;
- iii. З 2008-го - дотепер – перманентна криза в економіці та рівні життя, яку можна охарактеризувати як системну.

Своєю чергою етап перманентної кризи в рівні життя можна умовно розділити на п'ять хвиль:

- 1) падіння показників рівня життя у зв'язку з фінансово-економічною кризою 2008-2009 років;
- 2) стагнація життєвого рівня на фоні стабілізації макропоказників впродовж 2010-2013 рр. на рівні значень 2009-го року,;
- 3) стрімке зниження рівня життя та зростання масштабів бідності у період 2014-2015 років;
- 4) покращення показників рівня життя та зменшення бідності у 2016-2019 рр., перспектива наближення до кращих значень докризового періоду (2007-2008 років);
- 5) після 2019 року – початок нової кризової хвилі.

В рівні життя відбулися певні трансформації, які могли не бути пов'язаними з системною кризою, принаймні, через прямі канали впливу. До трансформацій позитивного характеру належать: загальне покращення доступу до інформації та засобів комунікації, а також підвищення кількісних та якісних характеристик забезпеченості населення товарами тривалого користування.

Період соціально-економічної нестабільності в Україні ознаменувався посиленням самозабезпечувальної функції до-

могосподарств як стратегії виживання в періоди криз. Самозабезпечення і сьогодні залишається невід'ємною складовою підтримання достатнього рівня споживання, воно дещо зменшило своє значення, але не відійшло на другий план у підтриманні рівня життя більшості українських сімей. До того ж, основні канали самозабезпечення зберігаються для всіх шарів суспільства, незалежно від рівня доходів домогосподарств. Виключення можуть складати лише надзаможні прошарки, які мають якісно інші стандарти життя.

Сьогодні можна говорити про необхідність, але недостатність принципового зростання рівня доходів населення як передумови трансформації моделі споживання. Безперечно, зростання доходів є ключовим фактором змін у структурі споживання, проте без зміни психології споживача сумнівною видається трансформація моделі споживання. На даному етапі можна говорити про системні перетворення в усіх сферах життєдіяльності суспільства, які можуть змінити психологію, а згодом і споживчу поведінку, та зробити домогосподарство не лише споживачем, але й інвестором у майбутнє через соціальні та економічні інвестиції.

Одним з результатів активного розвитку нових поведінкових стратегій в кризові періоди стало поширення незареєстрованої зайнятості та незареєстрованих доходів. Проблема існування незареєстрованих доходів має глибоке соціальне коріння і проходить червоною лінією крізь всі роки незалежності України, її причини та наслідки тісно пов'язані і взаємообумовлені. Видимий позитивний ефект від несплати податків на рівень життя окремих сімей насправді поглинається багатьма негативними наслідками для країни в цілому, які стають гальмом для розвитку всього суспільства. Тому масштабність такого

явища необхідно розглядати не як результуючу індивідуальних життєвих стратегій в умовах моделі низьковартісної робочої сили, а як негативний чинник економічного та соціального розвитку країни, який стримує зростання рівня життя.

На рівні домогосподарств освітній чинник можна визначити як основний щодо зниження ризику бідності та підвищення доходів працюючого та його сім'ї. Саме освіта сьогодні виконує більшу захисну та стимулюючу роль, ніж заходи державної соціальної політики щодо підтримки населення. Отже, інвестиції населення в освіту своїх дітей можна визнати найбільш перспективним та вигідним вкладанням коштів в їх майбутнє. Можливо, саме цим пояснюється зростаюча зацікавленість у підвищенні освітнього рівня дітей, навіть при обмеженій фінансовій спроможності батьків.

В умовах перманентної економічної кризи житлова проблема починає відступати на другий план, бо нагальними стають інші життєві потреби, які вимагають першочергового вирішення. Проте, за першої ліпшої можливості люди намагаються покращити свої житлові умови, подекуди відмовляючись від задоволення поточних споживчих потреб. В Україні перенаселеність житлових приміщень посилюється проблемою їх недостатньої якості – від ознак застарілого та нереставрованого житла до відсутності базових умов комфорту. Сьогодні для вирішення вкрай загостреної житлової проблеми найбільш перспективним видається започаткування процедури створення «банків» орендного житла на базі муніципалітетів чи територіальних громад. Ці процеси є неодномоментними, і можуть розтягнутися на роки, проте, вони дають чітке бачення і можливість вирішення на справедливих засадах житлової проблеми в майбутньому.

Впродовж десятиліть в Україні зберігається модель суспільства, в якому лівова частка населення має незначну диференціацію за матеріальними ознаками. В умовах загально низького рівня життя ця група приречена на межування зі станом бідності, а малочисельна група (до 5%) має не лише кількісно, але й якісно вищі характеристики споживання. В таких умовах важко провести межу між бідністю та середньодохідністю, оскільки вона є вкрай розмитою та нестабільною, адже скупченість в зоні низьких доходів призводить до постійної зміни соціальних станів.

Однак профілі української бідності залишаються практично незмінними впродовж двадцяти років досліджень, ті ж самі групи формують сукупність бідних і визначають осередки підвищених ризиків бідності. Проте, на фоні стабільних профілів почали з'являтися нові прояви та форми бідності. Пошуковий аналіз, здійснений на основі існуючих інформаційних джерел та експертних висновків, дає підстави для ідентифікації чотирьох нових проявів бідності, які трансформуються у нові форми: бідність через захворювання або медична бідність; бідності за ознакою незадовільних житлових умов; бідність за ознакою заборгованості; раптова бідність через втрату майна та джерел для існування в результаті військових дій на Донбасі.

Ідентифіковані нові форми української бідності мають принципову відмінність від поширених раніше. Здійснені на основі доступних інформаційних джерел та експертних припущень оцінки свідчать про масштабність нових проявів явища бідності та високий ступінь вразливості до них, що дає підстави для обґрунтування необхідності вдосконалення інформаційного середовища дослідження, зміни теоретико-методологічних підходів, перегляду традиційних напрямів у формуванні дер-

жавної політики протидії бідності та соціальному відторгненню.

Глобальні тенденції свідчать, що у новому тисячолітті середній клас зазнає негативних трансформацій, він втрачає свій вплив як через чисельне зменшення, так і через звуження його фінансової спроможності. В Україні за останні двадцять років відбулося багато соціально-економічних змін та суспільних трансформацій, проте структура суспільства з позицій формування потужної серединної групи залишалась практично незмінною, з посиленням негативних сигналів у періоди загострення кризових явищ в економіці. Поляризоване українське суспільство дедалі більше стає однорідним, але дуже мала група надзаможних все більше відривається від решти за стандартами споживання. Економічні умови впродовж тривалого періоду не сприяли становленню українського середнього класу. Зокрема, ціни на товари та послуги, які є атрибутами середнього класу, зростали зазвичай швидше доходів. Проте, сьогодні простежується нечисленна група населення (5–7 %), яка у своїх споживчих уподобаннях та способі життя має ознаки належності до класичного середнього класу, з характерними для нього рисами.

Найближча перспектива не буде сприятливою для формування українського середнього класу. Скоріше навпаки, кризові явища в економіці у 2020 році будуть мати тривалі наслідки, отже, відновити чисельну середньодохідну групу в межах попереднього року швидко не вдасться; у найближчій період можна сподіватись лише на зупинку її «розмивання». До того ж, глобальні тенденції можуть мати стримуючий ефект для розвитку українського середнього класу.

Система соціального захисту в Україні багато років перебуває у стані перманентної реформи. З одного боку, є намаган-

ня змінити окремі програми за кращими світовими зразками, а з іншого – очевидною є складність відмови від звичних принципів надання соціальної підтримки. Останній активний етап реформування (2014-2016 роки) був обумовлений необхідністю вирішувати соціальні проблеми в умовах гострої фази кризи та вкрай обмежених державних ресурсів. Реформи 2014-2016 років мали дати помітні результати вже до 2020 року, пов'язані як зі зниженням загальної вартості соціальних програм, так і з підвищенням їх адресації вразливим верствам населення. Однак, реформування соціальної підтримки було частковим, тому не могло призвести до принципових змін в системі. Проведений аналіз свідчить про звуження контингентів отримувачів соціальних програм та зменшення коштів на соціальні виплати, що є позитивним свідченням для характеристики соціально-економічної ситуації в країні. Проте, програми соціальної підтримки демонструють цілу низку проблем, які перешкоджають підвищенню адресності спрямування коштів. З іншого боку, рівень охоплення бідних програмами залишається надзвичайно низьким, що сьогодні є найбільш серйозною проблемою та найбільшим викликом політики подолання бідності серед вразливих категорій населення.

Сьогодні в системі соціальної допомоги паралельно існують програми, що засновані на перевірці доходів, й такі, що надаються за приналежністю до певної категорії. Відбувається дублювання функцій соціального захисту, що призводить до неефективного витрачання державних коштів. Загалом, національна система соціальної допомоги є доволі високовартісною, проте, через поширеність незареєстрованих доходів значна частина коштів потрапляє до небідного населення, навіть у випадку адресних програм, які передбачають перевірки. В

результаті, більшість програм, включно із тими, що засновані на принципах перевірки доходів, практично не впливають на зниження масштабів бідності в країні.

Значне поширення незайнятості серед працездатних отримувачів соціальної допомоги стає основною перешкодою для підвищення ефективності адресних соціальних виплат. В той же час, зростання державних витрат на соціальні програми не дає очікуваного соціального ефекту. Перспективним напрямом активізації цільових контингентів може бути залучення до участі у розвиткові громади, особливо в умовах децентралізації. Проте, сьогодні вплив місцевої влади на ситуацію із зайнятістю в регіоні є вкрай обмежений, оскільки у більшості місцевих бюджетів не передбачено коштів на організацію громадських робіт та стимулювання створення нових робочих місць.

Стратегія подолання бідності, прийнята до 2020 року, не досягла цільових орієнтирів за окремими позиціями, хоча відбулися позитивні зрушення, спостерігалось загальне покращення у ситуації з бідністю та у системі підтримки бідних, а також за показниками ринку праці. Проте, ці позитивні зміни відбувалися скоріше не внаслідок реалізації Стратегії, а внаслідок правильно обраної стратегії державної соціальної політики впродовж 2015-2018 років. Насамперед, йдеться про зростання мінімальної заробітної плати та реформування програм соціальної підтримки.

Розглянуті варіанти моделювання для вибору кращих рішень у соціальній політиці та дотичних до неї сферах свідчать, що за окремими напрямками давно назріла потреба реформування, і запит на запропоновані зміни досі залишається актуальним. Це стосується як стандартів оплати праці та універсалізації податку на нерухомість, так і зміни правил та розмірів

виплат за окремими соціальними програмами.

Згідно результатів мікромоделювання, за підсумками 2020 очікується зниження показників рівня життя та зростання масштабів бідності в країні. Економічні тенденції 2020 року вказують на те, що у наступному році не вдасться змінити цю тенденцію. Дійсно, офіційний макропрогноз не обіцяє економічного зростання у 2021 році, отже за такого сценарію слід очікувати незначного збільшення масштабів абсолютної бідності. Та навіть за умови економічного зростання у 2021 році, підвищення реальних доходів населення не відбудеться, адже буде даватися в знаки глибокий економічний спад. За оптимістичного сценарію, можна очікувати на загальне покращення ситуації з рівнем життя лише з 2022 року. Проте, багато в чому ситуація залежатиме від глобальних процесів, зокрема від спроможності використати нові можливості періоду відродження світової економіки.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАНЬ

1. Абакумова Н. Н., Подовалова Р. Я. Политика доходов и заработной платы. М.: Инфра-М, 1999. 224 с.
2. Алесина А., Глейзер Э. Борьба с бедностью в США и Европе: разница шириною в пропасть: Нью Йорк. Оксфорд Университи Пресс, 2004. URL: <https://web.worldbank.org/archive/website01506/WEB/IMAGES/GLAESE-3.PDF>
3. Аналіз бідності та соціальних наслідків економічної кризи в Україні. Програма розвитку ООН в Україні. К., 2010. 63 с.
4. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». НІСД. К., 2015. 684 с.
5. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». К.: НІСД, 2016. – 688 с.
6. Баланда А.Л. Доходи населення в контексті безпечного розвитку особи та суспільства. Україна: аспекти праці. 2006. № 5. С. 3-7.
7. Баранова Л. Я., Левин А.И. Потребности, доходы, потребление: Экономический словарь-справочник: М., Экономика, 1988. 351 с.
8. Бартенев С.А. История экономических учений: учебник. М.: Экономистъ, 2005. 457 с.
9. Бентам И. Введение в основания нравственности и законодательства: СПб., 1876. 576 с.

10. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні/ Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін./ за ред. Е.М.Лібанової. К.: ІДСД НАНУ, ЮНІСЕФ, УЦСР, 2009. 288 с.
11. Бобков В. Уровень соціального неравенства: Економист. 2006. №3. С. 58–66.
12. Бобков В.Н., Алиев У.Т., Куница С.М., Черенько Л.М., Шевченко С.В. Неравенство в распределении доходов и уровне бедности населения: межстрановые сопоставления. Вопросы статистики. 2011. Выпуск 6. С.47-56.
13. Борецька Н.К., Созінов О.М. Пріоритетні напрями стратегії розвитку середнього класу у сучасних умовах. Україна: аспекти праці. 2010. №3. С. 46–51.
14. Бородчук Н. Черенько Л. Боротьба з COVID-19 в Україні: початкові оцінки впливу на бідність. ЮНІСЕФ в Україні. 2020. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/5811/file/COVID%20impact%20on%20poverty%20ukr.pdf> (дата звернення: 10.09.2020)
15. Вержэ Д. Международные вопросы: низкие доходы, ограниченное потребление или низкое благосостояние: статистические подходы к вопросам бедности в плане международного сравнения: пер. с франц. Экономика и статистика (Economie et statistique). № 383. 2005. С. 7-45
16. Вернер Л. Экономика народного хозяйства: основы и проблемы: «Волтерс Клувер». 2008. 448 с.
17. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь. Лібанова Е.М., Гладун О.М., Лісогор Л.С. та ін. К., 2013. URL: https://www.idss.org.ua/monografii/UNDP_QoL_2013_ukr.pdf (дата звернення: 15.03.2018).
18. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики: націо-

нальна доповідь/ за заг. ред. Е.М. Лібанової. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2015. 168 с.

19. Гайдай Т.В. Институционализм и современные течения кейнсианства: аспекты методологического взаимодействия. Журнал институциональных исследований. 2011. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/institutsionalizm-i-sovremennye-techeniya-keynsianstva-aspekty-metodologicheskogo-vzaimodeystviya/viewer>
20. Гурьев В. И. Основы социальной статистики. Методы. Системы показателей. Анализ: М. Финансы и статистика, 1991. 177 с.
21. Демографічна криза в Україні: причини та наслідки (колективна монографія)/ за ред. С. І. Пирожкова. К.: Державний комітет статистики України, 2003. 231 с.
22. Демографічні чинники бідності (колективна монографія) / за ред. Е.М Лібанової. Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. К., 2009. 184 с.
23. Дергачова В.В., Кравченко О.І. Економічна криза в контексті дезінтеграції України з Російською Федерацією. Сучасні підходи до управління підприємством : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 23 травня 2015 року.
24. Держава і суспільство в Україні: історія і сучасність: монографія/ за ред. О.М. Майборода. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2013. 184 с.
25. Донбас і Крим: ціна повернення : монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна, О. С. Власюка, Е. М. Лібанової, О. М. Ляшенко. К.: НІСД, 2015. 474 с.
26. Ефимова М.Р., Аббас Н.Ю. Инвестиционный потенциал

- населения России: основные аспекты статистического изучения. Вопросы статистики. 2011. №1. С. 21-30.
27. Жеребин В. Классификация, функции и значение деятельности домашних хозяйств. Вопросы статистики. 1997. №2.
 28. Жеребин В. Н., Ермакова Н. А. Уровень жизни населения – как он понимается сегодня. Вопросы статистики. 2000. №8. С. 3–11.
 29. Жеребин В., Романов А. Уровень жизни населения. Основные категории, характеристики и методы оценки : М., 2002. 592 с.
 30. Зарицкий Б. Е. Людвиг Эрхард: секреты «экономического чуда»: М. Бек, 1997. 298с.
 31. Заяць Т.А., Бородіна О.М., Куценко В.І., Краєвська Г.О. Концептуальні засади соціально-екологічного розвитку сільських територій. ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України». К., 2014. 48 с.
 32. Заяць Т.А., Дяконенко О. І. Сільські поселення України: потенціал продуктивності. Розвиток економіки України під впливом економічних, соціальних, технологічних та екологічних трендів. Дніпропетровськ: НГУ, 2015. 455 с.
 33. Звонар В.П. Логіка дослідження соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену. Економіка України. 2015. №5. С. 4-16.
 34. Звонар В.П. Якість життя як соціально-економічна система. Zeszyty naukowe uczelni Warszawskiej im. Marii Sklodowskiej-Curie. 2015. No 3. С. 87–99.
 35. Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь/ за заг. ред.В.М. Гейця та ін.; НАН України. К., 2015. 336 с.
 36. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег.

М.: Прогресс, 1978.

37. Кейнс Дж. М. Экономические возможности наших внуков. Вопросы экономики. 2009. № 6. С. 60-69.
38. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения. М.: Соцэкгиз, 1960. 356 с.
39. Ковалевська О. П. Житлові умови в системі характеристик якості життя. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2011. №31. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2011_3_12475 (дата звернення: 14.03.2018).
40. Колот А. М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку. Монографія. Київ: КНЕУ, 2010. 215 с.
41. Колот А. М. Трансформація інституту зайнятості як складова глобальних змін у соціально-трудовій сфері. Україна: аспекти праці. 2009. №8. С. 3-14.
42. Колот А.М. Герасименко О.О. Новітні глобальні тенденції у сфері зайнятості і доходів та їх вплив на соціальну нерівність. Соціально-трудові відносини: теорія та практика. 2018. № 1. С. 6–33.
43. Колот А.М. Герасименко О.О. Соціально-трудовий розвиток у ХХІ столітті: до природи глобальних змін, нових можливостей, обмежень і викликів. Демографія та соціальна економіка. 2019. № 1 (35). С. 97—125 URL: <https://dse.org.ua/archive/35/7.pdf> (дата звернення: 08.09.2020).
44. Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики : М., Экономика, 1991. 468 с.
45. Курило І., Слюсар Л., Аксьонова С. та інші. Стратегічні пріоритети молодіжної політики: освіта, зайнятість, житло (Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України про становище молоді в Україні). URL: <http://>

www.dsmsu.gov.ua/media/2015/01/15/1/ Dopovid_molod_zapidsumkamy_2013.pdf (дата звернення: 12.07.2019).

46. Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: монографія. К.: КНЕУ, 2008. 330 с.
47. Лібанова Е.М. Нерівність в українському суспільстві: ви-токи та сучасність. Економіка України. 2014. № 3. С. 4-19.
48. Лібанова Е.М. Соціальна стратифікація українського су-спільства: спроба статистичного визначення та вимірю-вання. Український соціум. 2003. № 1(2). С. 146-164
49. Лібанова Е.М., Баланда А.Л. Незареєстрована зайнятість в Україні: формування й можливості державного регулю-вання. Україна: аспекти праці. 2000. № 4. С. 3–8.
50. Лібанова Е.М., Курило І.О. Соціально–демографічна полі-тика в Україні у контексті принципів Програми дій МКНР (1994 р.). Демографія та соціальна економіка. 2009. №2. С 12-27.
51. Лібанова Е.М., Макарова О.В., Черенько Л.М. Методо-логія та практика оцінки впливу соціальної політики та окремих програм соціальної допомоги на показники бід-ності в Україні. Київ, 2011. 203 с.
52. Лібанова Е.М., Черенько Л.М. Бідність в Україні: чинни-ки формування та специфіка прояву. Комплексне моделю-вання управління безпечним використанням продоволь-чих, водних та енергетичних ресурсів з метою сталого соціального, економічного і екологічного розвитку. Київ, 2013. С. 150-163.
53. Лібанова Е.М., Черенько Л.М., Васильєв О.А., Реут А.Г. Населення із середніми доходами як основа для форму-вання середнього класу в Україні. Національна безпека і

оборона. 2014. Випуск 1-2(144-145). С. 79-96

54. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Е.М. Лібанової. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2008. с. 316.
55. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики (кол. моногр.) / за ред. Е.М. Лібанової. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України. К., 2014. 380 с.
56. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Е.М. Лібанової. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. с. 496.
57. Людський розвиток в Україні: можливості та напрями соціальних інвестицій (колективна науково-аналітична монографія) / за ред. Е.М. Лібанової. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, Держкомстат України, 2006. с. 355.
58. Людський розвиток в Україні. Модернізація соціальної політики: регіональний аспект: колективна монографія/ Е.М. Лібанова, Л.М. Черенько, С.В. Полякова, В.С. Заяць, Ю.Л. Когатько та інші. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2015. 356 с.
59. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції (кол. моногр.) / відпов. за випуск Л.М. Черенько, О.В. Макарова; за ред. Е.М. Лібанової. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. У 2-х т. К., 2012. 436 с.
60. Ляховченко Л. Розвиток добровільного медичного стра-

хування як позабюджетного джерела фінансування галузі охорони здоров'я в Україні. Вісник Національної академії державного управління. Серія: Соціальна і гуманітарна політика. 2006. С. 265-272.

61. Майер В. Ф. Доходы населения и рост благосостояния народа: М., 1968.
62. Майер Дж. М., Раух Дж. Е., Філіпенко А. С. Основні проблеми економіки розвитку. К.: Либідь, 2003. 688 с.
63. Макарова Е.В. Услуги в системе социальной поддержки: проблемы эффективности и информационное обеспечение. Демографія та соціальна економіка. 2014. № 2 (22). С. 11-20.
64. Макарова О. В. Житлові умови як ключовий аспект якості життя в Україні. Вісник Національної академії наук України. 2015. № 6. С. 28-33.
65. Макарова О.В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика розробки та оцінки : Монографія. К.: Ліра-К, 2004. 328 с.
66. Макарова О.В. Програми соціальної підтримки: оцінка результатів та шляхи удосконалення. Демографія та соціальна економіка. 2013. № 1 (19). С. 47-56.
67. Макарова О.В. Соціальна політика в Україні. Монографія. Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. К., 2015. 244 с.
68. Макарова О.В., Черенько Л.М. Соціальні послуги для сімей з дітьми: нові виклики та напрями удосконалення. Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Випуск 10. С.696-700
69. Мандибура В.О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. К.:

Парламентське вид-во, 1998. 256 с.

70. Маршалл А. Принципы политической экономии. Т. 1. М., 1983. 182 с.
71. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. Т. 1. М.: Издательская группа «Прогресс», 1993. 1080 с.
72. Меерович М.Г. Жилищная политика в СССР. Уроки истории. Проектирование и строительство в Сибири. 2004. №1 (19). с.41-44.
73. Методические указания по анализу бедности и социальных последствий. Всемирный банк: Группа стратегии сокращения бедности и Департамент социального развития. Вашингтон, 2003. 114 с.
74. Модернізація України – наш стратегічний вибір : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. К. 2011. 416 с.
75. Мониторинг и оценка: некоторые инструменты, методы и подходы. Всемирный банк. Вашингтон, 2004. 28 с.
76. Народное благосостояние: Тенденции и перспективы / под.ред: Н.М. Римашевской : М. Наука, 1991. 255 с.
77. Національна доповідь про людський розвиток 2011. Україна: на шляху до соціального залучення / ПРООН в Україні. 2011. 123 с.
78. Національні рахунки України за 2012 рік. Статистичний збірник. К.: Державна служба статистики України, 2014. С. 25-29.
79. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / за ред. Е.М. Лібанової. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. К., 2012. 404 с.
80. Новий курс: реформи в Україні. 2010—2015. Національна доповідь/ за заг. ред. В.М. Гейця (та ін.). К.: НВЦ НБУВ,

2010. 232 с.

81. Новіков В.М. Організація і розвиток соціальної сфери (зарубіжний і вітчизняний досвід). К: ІЕ НАН України, 2000. 274 с.
82. Новіков В.М. Регулювання розвитку соціальної відповідальності бізнесу. Корпоративна соціальна відповідальність бізнесу: монографія / під ред.. Буковинської М.П. К.: ЦП «Компринт», 2015. 297 с. С. 234-260.
83. Новікова О.Ф., Амоша О.І., Антонюк В.П., Качалова І.В., Власенко Н.С. Людський потенціал: механізми збереження та розвитку: Монографія . Донецьк: Ін-т економіки промисловості НАН України, 2008. 468 с.
84. Ногам С., Сельц М. Восприятие бедности в Европе с середины 70-х годов. Материалы семинара по проблемам измерения бедности (30 ноября—2 декабря 2005).
85. Ньюмен К. Ефективні стандарти соціального захисту: правова основа. Порівняльне дослідження. URL: http://www.mlsp.gov.ua/labour/sp/document/36220/Research_carolinewnewman.pdf (дата звернення: 15.04.2019)
86. Обратить реформы во благо всех и каждого: Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии. Вашингтон: Всемирный банк, 2001. 495 с.
87. Олейник А. Домашние хозяйства в переходной экономике: типы и особенности поведения на рынке. Вопросы экономики. 1999. №12.
88. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації (кол. моногр.). Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. К., 2010. 270 с.
89. Петти У. Экономические и статистические работы. М.: Соцекгиз, 1940. 324 с.

90. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. М., Прогресс, 1985. 675 с.
91. Погам С., Сельц М. Восприятие бедности в Европе с середины 70-х годов : Материалы семинара по проблемам измерения бедности, К. 30 ноября–2 декабря 2005.
92. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі: національна доповідь/ за ред. Е.М.Лібанової. К.: НАН України, 2015. 363 с.
93. Полякова С.В. Територіальна диспропорційність рівня життя населення: теоретичні аспекти дослідження. Демографія та соціальна економіка. 2014. №2(22). С.198-207.
94. Про прожитковий мінімум : Закон України Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1999, № 38, ст.348. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text> (дата звернення: 15.03.2019).
95. Пути интенсификации производства /Под ред. В.С. Найденкова. К.:Техніка, 1985. 48 с.
96. Ревенко А. Бідні верстви населення в Україні (за даними досліджень сімейних бюджетів Держкомстатом України). Україна: аспекти праці. 1997. №7. С. 13-25.
97. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения: М., Эксмо, 2007. 664 с.
98. Римашевская Н. М., Оников Л.А. Народное благосостояние: Методология и методика исследования: М., Наука, 1988. 304 с.
99. Римашевская Н.М. Семья, труд доходы, потребление. М., Наука, 1977.
100. Рівень життя населення України / За ред.. Л.М.Черенько. К.: НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком статистики України, «Консультант», 2006. 428 с.

101. Саєнко Ю. Феномен і особливості бідності в Україні. Україна: аспекти праці. 1997. №7. С. 11-12.
102. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2019 році. Статистичний збірник. К.:2020. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_sddotp2019pdf.zip (дата звернення: 06.09.2020).
103. Саріогло В.Г. Оцінювання результатів державних соціальних програм: актуальність, методологія, інструментарій. Демографія та соціальна економіка. 2013. № 1 (19). С. 57-66.
104. Семюельсон П. А., Нордгауз В.Д. Макроекономіка : Пер. з англ. К., «Основи», 1995. 544 с.
105. Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян. Київ: Центр Разумкова, 2014. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/article/2014_ser_klass_kryterii_ident.pdf (дата звернення: 21.07.2020).
106. Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ: Заповіт. Центр Разумкова. 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf (дата звернення: 06.09.2020).
107. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы. К.: Институт социологии НАН Украины, 2003. 464 с.
108. Система экономико-математических моделей для анализа и прогноза уровня жизни / под ред.: Н. Федоренко, Н. Римашевской : М. Наука, 1986. 263 с.
109. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов Т.1: М., Наука, 1993. 572 с.
110. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку / А. М. Колот, О. А. Грішнова та ін.; за наук. ред. д-ра екон.

наук, проф. А. М. Колота. К.: КНЕУ, 2012. – 501 с.

111. Социальное самочувствие граждан Украины. Оценка ситуации в стране. Research & Branding Group: Омнибус. URL: <http://rb.com.ua/rus/projects/omnibus/9001/> (дата звернення: 21.07.2019).
112. Соціальна безпека: теорія та українська практика : монографія / За ред. І.Ф. Гнибіденка, А.М. Колота, В.В. Рогового. К.: КНЕУ, 2006. 292 с.
113. Соціальне залучення в Україні: Європейський вибір та інституції соціального сектору. Аналітична доповідь. Програма розвитку ПРООН. К., 2010. 84 с.
114. Соціальні результати державних програм: теоретико-методологічні та прикладні аспекти (монографія) / за ред. Е.М. Лібанової; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України. Умань, 2012. 312 с.
115. Соціально-економічні проблеми розвитку монофункціональних міст. Дослідження Національного інституту стратегічних досліджень URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/Jul2009/33.htm> (дата звернення: 18.08.2019).
116. Стан виконання в Україні положень «Порядку денного на XXI століття» (2002—2012). К. : Академперіодика, 2014. 359 с.
117. Становище сімей в Україні (за підсумками 2000-2009 років) / Щорічна державна доповідь президентів України, Кабінету Міністрів України про становище сімей та стан реалізації державної сімейної політики. К.: Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту, 2011. 222 с.
118. Статистика / Под ред. : И.И. Елисеевой. М.: Высшее образование, 2009. 566 с.
119. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда. М., 1957.

425 с.

120. Суринов А. Е. Доходы населения: опыт количественных измерений. М.: Финансы и статистика, 2000. 432 с.
121. Теоретико-методологічні основи регулювання економічних процесів: від кризи до сталого розвитку: колективна монографія / за заг. ред. О. В. Кендюхова. К.: Центр навчальної літератури, 2015. 217 с.
122. Тобин Дж. Денежная политика и экономический рост: пер. с англ. М., 2010.
123. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь/ С. І. Пирожков, Ю.П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К. : НАН України, 2017. 336 с.
124. Україна увійшла в топ країн за рівнем тіньової економіки // Бджола: веб-сайт. URL: <https://bdzhola.com/news/ukrajina-uvijshla-v-top-krajin-za-rivnem-tinovoji-ekonomiki> (дата звернення: 20.09.2019).
125. Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь / редкол.: Пирожков С.І., Лібанова Е.М., Новікова О.Ф., Скрипнюк О.В., Устименко В.А., Хамітов Н.В., Шульга М.О. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. К., 2018. 396 с.
126. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17). Київ, Інститут соціології НАН України, 2017.
127. Фінансова система національної економіки: проблеми розвитку та управління змінами: у 3 т. / за заг. ред. Т.І. Єфименко; ДННУ «Акад. фін. Управління». К., 2012. Т. 3. 2012. 958 с.
128. Фурман А.В. Психокультура української ментальності.

Тернопіль: Економічна думка, 2002. 132 с.

129. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс // Першоджерела комунікативної філософії: веб-сайт. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Habermas.html> (дата звернення: 20.01.2020).
130. Харрис Л. Денежная теория: М. Прогресс, 1990. 728 с.
131. Хикс Д. Основания экономики благосостояния. URL: https://web.archive.org/web/20131115163923/http://www.seinstitute.ru/Files/veh4-1-1_Hicks_p17-38.pdf (дата звернення: 02.07.2019).
132. Холявка А. Українське село вчора і сьогодні. Політономія. URL: <http://politonomia.org.ua/page/ukrain-ske-selo-vchora-i-sohodni-poza-sotsialnoyu-spravedlyvistyu-875.html> (дата звернення: 20.07.2019)
133. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна — 2013: Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, ПРООН. К., 2013. 176 с.
134. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна — 2014: Щорічна моніторингова доповідь / ПРООН в Україні; Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. К., 2014. 48 с.
135. Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна: 2000-2015: Національна доповідь. ПРООН в Україні. К., 2015. 124 с.
136. Цілі Сталого розвитку для дітей України: Національна доповідь / Лібанова Е.М., Черенько Л.М. Полякова С.В. та ін. Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. К., 2019. 122 с.
137. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, ПРООН. К.: 2017.
138. Черенько Л.М. Адресна допомога населенню як інстру-

- мент державної соціальної політики по зниженню масштабів бідності в країні. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2004. №9. С.209-212.
139. Черенько Л.М. Бедность в Украине: от стабильных тенденций к состоянию неопределенности. Демоскоп. 2013. № 563-564. URL: [/http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0563](http://www.demoscope.ru/weekly/2013/0563) (дата звернення: 05.11.2019).
140. Черенько Л.М. Бідність пенсіонерів в Україні. Україна: аспекти праці. 2003. №8. С.3-8.
141. Черенько Л.М. Демографічні чинники бідності. Демографія та соціальна економіка. Випуск 1. 2005. С.28-37.
142. Черенько Л.М. Житлові умови населення України та вибір пріоритетних напрямів житлової політики. Демографія та соціальна економіка. 2018. №1(32). С.126-139.
143. Черенько Л.М. Нові підходи до проблем зайнятості підлітків в контексті напрямків соціальної політики. Зайнятість та ринок праці: Міжвідомчий науковий збірник. 2001. №14. С. 130-135.
144. Черенько Л.М. Моделирование вариантов реформирования программ социальной поддержки в Украине. Edukacyjne, kulturove i socjalne aspekty rozwoju wspolczesnych spoleczenstw. Warszawa, 2012. С.383-393.
145. Черенько Л.М. Новий погляд на проблему української бідності. Демографія та соціальна економіка. №1(9). 2008. С.75-84.
146. Черенько Л.М. Нові форми бідності в Україні: основні прояви та оцінка масштабів явища. Демографія та соціальна економіка. 2015. №1(23). С.11-21.
147. Черенько Л.М. Освітньо-професійний рівень як основний чинник зниження бідності та підвищення життєвого рів-

- ня населення. Формування ринкової економіки: Збірник наукових праць. 2007. №2(II). С.816-821.
148. Черенько Л.М. Оцінка впливу державної соціальної підтримки на нерівність та бідність населення. Демографія та соціальна економіка. 2011. №2(16). С.118-127.
149. Черенько Л.М. Оцінка впливу макроекономічного розвитку на рівень життя населення України. Вісник технологічного університету Поділля. 2003. №2 (4). С. 79-82.
150. Черенько Л.М. Перспективи соціально-економічних досліджень в контексті оцінки соціальних впливів. Роль економічної науки у суспільному розвитку: до 100-річчя НАН України : матеріали круглого столу (Київ, 22 листопада 2018 р.). НДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України» К., 2018.
151. Черенько Л.М. Проблеми вибору моделі соціального розвитку. Демографія та соціальна економіка. Випуск 2. 2006. с.115-123.
152. Черенько Л.М. Регіональна диференціація показників доходів і витрат населення України: співвідношення, структура, динаміка. Вісник технологічного університету Поділля. 2001. №2(3). С.192-195.
153. Черенько Л.М. Регіональні чинники бідності. Вісник Прикарпатського університету. Серія Економіка. 2007. №4. С.162-167.
154. Черенько Л.М. Рівень життя та незареєстровані доходи: взаємозв'язок і взаємообумовленість. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2002. №7. С.197-199.
155. Черенько Л.М. Система соціальної підтримки в Україні: неминучість реформ та оцінка перспектив. Демографія та

соціальна економіка. 2016. №2. С.130-142.

156. Черенько Л.М. Специфіка формування та прояву нерівності в Україні. Демографія та соціальна економіка. 2013. №2. С.60-69.
157. Черенько Л.М. Створення системи адресної допомоги в Україні - шлях до подолання бідності. Реалізація цілей розвитку тисячоліття ООН в Україні: подолання бідності та підвищення життєвого рівня населення. 2004. С.45-50.
158. Черенько Л.М. Сучасні особливості формування рівня життя населення України. Демографія та соціальна економіка. 2007. № 2. с. 140-154.
159. Черенько Л.М. Українській середній клас у новому тисячолітті: тенденції та перспективи. Демографія та соціальна економіка. 2020. №4(42). С.71-92.
160. Черенько Л., Бородчук Н. COVID-19 поглиблює нерівність в Україні: доступ до інтернету, наявність комп'ютера та житлові умови. Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. К., 2020. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/5821/file/COVID%20inequality%20UKR.pdf> (дата звернення: 15.08.2020).
161. Черенько Л., Бородчук Н. БОРОТЬБА З COVID-19 В УКРАЇНІ: початкові оцінки впливу на бідність. Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. К., 2020. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/media/5811/file/COVID%20impact%20on%20poverty%20ukr.pdf> (дата звернення: 15.08.2020).
162. Черенько Л.М., Полякова С.В., Реут А.Г. та ін. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні / за ред. Е.М. Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Україн-

ський центр соціальних реформ, 2009.

163. Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Заяць В.С., Когатько Ю.Л., Васильєв О.А., Реут А.Г., Клименко Ю.А., Новосільська Т.В. Житлові умови населення: чинники, сучасний стан і політика регулювання. Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2020.
164. Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Заяць В.С., Когатько Ю.Л., Васильєв О.А. Реут А.Г., Клименко Ю.А. Оцінка ефективності програм соціальної підтримки за даними спеціального опитування населення. Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2020.
165. Черенько Л.М., Полякова С.В., Шишкін В.С., Реут А.Г., Васильєв О.А., Когатько Ю.Л., Заяць В.С., Клименко Ю.А., Новосільська Т.В. Вплив коронавірусної кризи на бідність: перші наслідки для України. Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М.В. Птухи. Київ, 2020.
166. Шанин Т. Формы хозяйства вне систем. Вопросы философии. 1990. №8. С. 109-115.
167. Шаталин С.С. Функционирование экономики развитого социализма: М., МГУ, 1982. 340 с.
168. Шишкін В.С. Бідність населення України за житловими умовами. Демографія та соціальна економіка. 2016. № 1 (26). С. 51-64. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2016.01.051> (дата звернення: 20.07.2019).
169. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року «Дотримання прав дітей в умовах збройного конфлікту». Мін-во соціальної політики України, Державний інститут сімейної та молодіжної по-

літики. К., 2015.

170. Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон. Биографии. В 12 т. М.: Сов. энциклопедия, 1991.
171. Эрхард Л. Благосостояние для всех : пер. с нем. Б.Б. Багряцкого, В.Г. Гребенникова. М. Начала-Пресс, 1991. 334 с.
172. Amoranto G., Chun N., Deolalikar A.B. Who are the middle class and what values do they hold? Evidence from the World Values Survey, Manila: Asian Development Bank, 2010. URL: <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/28430/economics-wp229.pdf> (accessed: 29.07.2020).
173. Banerjee A.V., Duflo E. What is middle class about the middle classes around the world? Journal of Economic Perspectives. 2018. № 22 (2). P. 3–28 URL: <https://economics.mit.edu/files/10881>(accessed: 28.08.2020).
174. Birdsall N. The (indispensable) middle class in developing countries; or, The rich and the rest, not the poor and the rest. Equity and growth in a globalizing world. Washington, DC. World Bank. 2010. P. 157–189 URL: https://www.cgdev.org/sites/default/files/1423994_file_Birdsall_Indispensable_Middle_FINAL.pdf (accessed: 05.09.2020).
175. Bogue D. J. Principles of Demography. New York: Willey and Sons, Inc., 1969.
176. Braithwaite J., Grootaert C., Milanovikc B. Determinants of Poverty and Targeting of Social Assistance in Eastern Europe and the Former Soviet Union. Washington, D.C.: World Bank, 1998.
177. Brandi C., Büge M. A cartography of the new middle classes in developing and emerging countries. Discussion Paper. 2014. № 35. German Development Institute. URL: <https://www.die->

- gdi.de/uploads/media/DP_35.2014.pdf (accessed: 10.09.2020).
178. Brown M.M. Balancing Economic and Social Goals: Moscow Times. 2004. URL: <http://oldtmt.vedomosti.ru/news/article/tmt/232277.html> (accessed: 10.09.2020).
 179. Buckley R. M., Gurenko E. N. Housing and Income Distribution in Russia/ World Bank Research Observer, 1997.
 180. Checchi D., Ichino A, Rustichini A. More Equal and Less Mobile? Education Financing and Intergeneration Mobility in the Italy and in the U.S.: Journal of Public Economics. 1999. №74. C. 351–393.
 181. Cherenko L. Approaches to measuring poverty at the national and subnational levels. UNITED NATIONS ECONOMIC COMMISSION FOR EUROPE. Working paper 30.10 April 2015. URL: http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.15/2015/WP_30_EN_Ukraine_01.pdf (accessed: 27.04.2019).
 182. Cherenko L. Household Living Standards in Ukraine. Problems of Economic Transition. 2008. №51(7). P.29-35.
 183. Cherenko L. The Regional Dimensions of Poverty in Ukraine Problems of Economic Transition. 2008. №51(7). P.64-76.
 184. Combating Poverty and Exclusion through Work. Organisation for Economic Co-Operation and Development, Policy Brief, MARCH 2005. URL: www.oecd.org/publications/policybriefs (accessed: 12.07.2019).
 185. Diener Ed., Suh E. Measuring quality of life: economic, social and subjective indicators. Social Indicators Research. 1997. №40. P. 189-216.
 186. Distribution of health payments and catastrophic expenditures Methodology. World Health Organization. Geneva. 2005. URL: <http://apps.who.int/iris/handle/10665/69030> (accessed:

20.07.2019).

187. Dunn J.R. Housing and inequalities in health: a study of socioeconomic dimensions of housing and self-reported health from a survey of Vancouver residents. *Journal of epidemiology and community health*. 2002. №56. P.671-681.
188. Eggers F.J, Moumen F. American Housing Survey: A measure of (poor) housing quality. *Econometrica, Inc. for U.S. Department of Housing and Urban Development*. 2013. URL:<http://www.census.gov/programs-surveys/ahs/research/publications/PoorHousingQuality.html> (accessed: 18.04.2019)
189. Foster M. F., Toth I.G. Trends in Children Poverty and Social Transfers in the Czech Republic, Hungary and Poland. *Child Well-Being in Rich and Transition Countries*. Luxemburg, 1999.
190. Gniffin K. *Alternative Strategies for Economic Development*. London: Macmillan, 1999.
191. Gottschalk P., Spolaore E. On the Evaluation of Income Mobility: Review of Economic Studies. 2002. №69. C. 191–208.
192. *How's Life? Measuring Well-being*. OECD, 2011. P. 81-83.
193. Kharas H. The emerging middle class in developing countries. *OECD Development Centre*. 2010. URL: https://www.researchgate.net/publication/46457345_The_Emerging_Middle_Class_in_Developing_Countries (accessed: 11.09.2020).
194. Kurowski P. Social minimum baskets: idea, functions and application in social policy in Poland: TAIEX Workshop on Methodology of Living Wage Calculation, м.Київ, 30-31 травня 2017 р.
195. Libanova E., Cherenko L., Sarioglo V. Poverty and social impact analysis of the economic crisis in Ukraine. К.: UNDP,

2010. 57 p.

196. Libanova E., Osaulenko O., Cherenko L. Assessment of Quality of Life in Ukraine on the Basis of Subjective Indicators of Well-being: monograph. Warsaw: RS Global Sp. z O.O., 2020. 361 p.
197. Libanova E.M., Cherenko L.M. Poverty in Ukraine Factors of Development and Specifics of Display. Integrated modeling of food, energy and water security management for sustainable social, economic and environmental developments / Ed. by Zagorodny A.G., Yermoliev Yu.M. Kyiv, 2013. P. 320-333.
198. Lindert P.H., Growing Public: Is the Welfare State Mortal or Exportable? University of California. Davis. 2005. 47 p.
199. Lopez-Calva L.F., Ortiz-Juarez E. A vulnerability approach to the definition of the middle class. Washington. DC: World Bank, 2011. URL: https://www.researchgate.net/publication/228268922_A_Vulnerability_Approach_to_the_Definition_of_the_Middle_Class (accessed: 08.07.2020).
200. Mackay K. The Development of Australia's Evaluation System. Evaluation capacity development working. Washington D.C.: World Bank Operations Evaluation Department. 1998. № 4. 135 p.
201. Mahbub ul Hag. The Human Development Paradigm. Sakiko Fukuda-Parr and Shiva Kurenar (eds.) Reading of Human Development. P. 17–34. Oxford University Press, 2003.
202. McCormack K. Calculation of the Living Wage. Central Statistics Office Ireland. 2017. URL: <http://www.selfsufficiencystandard.org/the-standard> (accessed: 20.03.2019).
203. Murrugarra E., Libanova E., Cherenko L. Ukraine: poverty assessment. Poverty and Inequality in a Growing Economy. Document of the World Bank, 2005. World Bank, Europe

and Central Asia Region Human Development Sector Unit. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/547481468313764252/pdf/346310UA0white10904030UAP A01PUBLIC1.pdf> (accessed: 06.07.2019).

204. Myers D. Community-Relevant Measurement of Quality of Life: A Focus on Local Trends. *Urban Affairs Quarterly*. 1987. №32(1). P. 108-125.
205. OECD. Under Pressure: The Squeezed Middle Class. OECD Publishing. Paris, 2019. URL: <https://doi.org/10.1787/689afed1-en>. (accessed: 20.08.2020).
206. Schneider M. The «Quality of Life» and Social Indicators Research. *Public Administration Review*. 1976. №36(3). P. 297-305.
207. Townsend P. Poverty in the United Kingdom. A Survey of Household Resources and Standards of Living. Penguin Books, Harmondsworth. London, 1979.